

319863

PARTES POPULORUM MINORES
ALIENIGENAE

1994

TÖRTÉNELMI ÉS NEMZETISÉGI FOLYÓIRAT
JOURNAL OF HISTORY AND NATIONAL MINORITY

1994/1.

31883

ALLENIGENAE
PARTES POPULORUM MINORES

Felelős szerkesztő:

Mózer Ibolya

Kiadja:

Issued by:

Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Történelem Tanszéke
Szombathely, Károlyi Gáspár tér 2-4.
Hungary

Készült az S&G Nyomdaipari Bt. gondozásában,
a Soros alapítvány támogatásával.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	3
KARSAI LÁSZLÓ: A magyar holocaust utolsó szakasza - a Szálasi-rendszer és a zsidók	5
SZITA SZABOLCS: Munkaszolgálat Nyugat-Magyarországon 1944–1945	31
KATONA ATTILA: „Rendeleteket ennél gyorsabban végrehajtani nem lehet”	53
KÓTA PÉTER: A zsidóság történetének forrásai a Vas megyei Levéltárban	97
HARASZTI GYÖRGY: Zsidó jótékonyság és mecenatura a századforduló Budapestjén	101
MÓZER IBOLYA: „Munkálkodjatok annak az országnak jólétének, amelybe vittelek benneteket”	143
VÍGH KÁLMÁN: A hegyvidéki akció és a kárpátaljai zsidóság	167
RÁCSKAY JENŐ: Egy ismeretlen vérvád	183
LÁNG GUSZTÁV: „Erdély jogán”	189
MÉSZÁROS GÁBOR: Lesz-e béke az olajfák alatt?	197

ELŐSZÓ

A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Történelem tanszékének az elmúlt években már jelentek meg önálló kötetei, melyek a tanszéken folyó kutatótevékenységet reprezentálták. A jelen periodika: a PARTES POPULORUM MINORES ALIENIGENAE kötetei jobban törekednek a tematikus egységre. Az új kiadvány első darabja a tanszék által szervezett Holocaust-konferencia anyagát tartalmazza.

Kiadványunkkal az a célunk, hogy nagyobb hangsúlyt kapjon a történelemben kibontakozó sokszínűség, melyet a kisebbségek a mássággal jelentenek. Egy-egy térség, ország, állam, gazdasági, szellemi gyarapodása csakis a másság beépülésével, beépítésével érhető el; a kisebbségek sokféleségével valósul meg az egység.

Az egyes személyek vagy csoportok elleni intolerancia, diszkrimináció, a kirekesztés súlyos példáit eredményezték. A kisebbségi lét célja: nem más népek között idegenként élni, hanem odatartozóként, csak másként.

Kiadványunk első kötete a zsidóságot választotta témájául, főként azért, mert a mássággal kapcsolatos előítéletek történetében „megkülönböztetett” hely illeti meg a zsidóságot. Az izoláció, a szegregáció – mint a Judenhut, a sárga csillag, majd a pogromokba torkolló agresszív visszautasítás – a zsidó nép történetével igazolható leginkább; a zsidó nép sorsa állandó küzdelem lett a puszta fennmaradásért. Juda Makkabi, az i.e. II. században élt zsidó szagadságharcos, a kisebbségek jogaiért harcoló hős szimbólumává vált. A „földreszállt isten”, IV. Antiochos Epiphanes rendeletben tiltotta meg, hogy vallási szokásaik szerint éljenek a zsidók, fegyverrel kényszerítette őket, hogy a görög isteneknek áldozzanak és az állatok húsából egyenek. A felkelés szervezésének hírére IV. Antiochos visszavonta rendeleteit, de a szabad vallásgyakorlat megadása ekkor már kevésnek bizonyult. Juda Makkabi vezetésével fegyvert fogtak a teljes függetlenség kivívásáért. I.e. 160-ban halt hősi halált Juda Makkabi, s magasztosult a legendák hőségévé, vált a zsidó hősiesség példájává.

A zsidó-ellenes fellépések váltak a mássággal kapcsolatos előítéletek és az intolerancia szomorú paradigmáivá a történelemben. Egyrészt ezért választottuk kötetünk témájává a zsidó kisebbség kérdését; másrészt pedig mélyen átértzett kötelességünknek tartottuk, hogy főiskolánk Történelem tanszéke – ahol egyébként judaisztikai specializációs képzés is folyik – ilyen módon is megemlékezzen a Holocaustról.

Kötetünk tanulmányai főként a magyarországi, a nyugat-dunántúli szombathelyi antiszemitizmus kérdéseivel foglalkoznak, részben pedig helyi kutatók történeti, irodalmi, politikai, levéltári kutatásait foglalja össze a zsidó kérdésben.

Mózer Ibolya

KARSAI LÁSZLÓ:

A MAGYAR HOLOCAUST UTOLSÓ SZAKASZA – A SZÁLASI-RENDSZER ÉS A ZSIDÓK

Témaválasztásomat két fő okkal tudom magyarázni: egyrészt a megtisztelő meghívásra válaszul olyasmiről szeretnék beszélni, amelynek bár jelentős szakirodalma van¹ mégis úgy vélem, az elmúlt jóval több mint fél évtizedben e témakörben végzett levéltári kutatásaim és a részben még édesapám, Karsai Elek, részben jómagam által föltárt és a nagyközönség, de még a szűkebb szakma előtt is ismeretlen dokumentumok segítségével néhány kérdéskört új megvilágításba tudok helyezni. Témaválasztásom másik oka már korántsem szakmai, hanem bevallottan aktuálpolitikai indíttatású. A történész is korábban él, bármennyire is szeretne, olykor képtelen nem fölfigyelni a politika felső, máskor alsó régióiban zajló eseményekre. 1989 januárja óta, amikor is megszűnt a politikai cenzúra Magyarországon hazánkban is nyíltan mejelentek a rasszista, xenofób, sovíniszta és antiszemita eszmék és hirdetőik is.² Nemrégiben még a magyar parlament egyik képviselője is olyan kijelentésre ragadtatta magát, hogy Szálasi Ferenc tevékenységének eddigi értékelését fölül kéne vizsgálni. Mások egyenesen „pozitív vonásokat” is találnak a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom 1944. október 15-től 1945 áprilisáig tartó magyarországi rémuralmában.³ Történészként, úgy hiszem már eddig sem vonultam szűkebb szakmám tudományos csefáncsonttornyába, hírlapi cikkekkel, tévé- és rádiónyilatkozatokkal, politikai pamflettekkel is igyekeztem föllépni ezen nézetek és terjesztőik ellen.⁴ De bizonyos, hogy nem lehet elégszer és elég hangosan szólni. Nem csak a „hangerőről” van szó, érvekkel, tényekkel, adatokkal kell a felvilágosító munkát végezni. Nem mintha a Magyarországon, vagy másutt működő neonácikat meg lehetne győzni, de a bizonytalankodókra, a tanárookra és tanítványaikra, bizton hiszem, hathat a józan hang, a szakmailag megalapozott érvelés.

Szálasi Ferenc és a zsidók

Az 1944. október 15–16-án német fegyveres segítséggel hatalomra került rendszer teljhatalmú vezetője, a nyilaskeresztes mozgalom vezére

volt Szálasi Ferenc. Mivel elsősorban tőle, az ő döntéseitől függött több százezer magyar zsidó sorsa, úgy vélem bevezetésképpen indokolt röviden vázolni álláspontját a „zsidókérdésben”. Szálasi világnézetének központi eleme, egyik tartópillére volt zsidógyűlölete. Már 1935-ben, első politikai pártja megalapításakor leszögezte: „Az izraelita zsidó: faji vallású fajta. Konstruktív és destruktív elemet ismerünk. Konstruktív a honképes, talajgyökeres ember. A zsidó csak fajta, nem lehet nemzet, nem honképes, nem talajgyökeres, destruktív.”⁵ Szálasi is őszintén hitt a zsidó világoösszeesküvés-elméletben. 1943 júniusában kifejtette: 1918 óta a zsidóság de facto és de jure már uralkodik a világon: „A plutokrácia, a szabadkőművesség, a liberális demokráciák, a parlamentarizmus, az aranyalap és a marxizmus, mindezek csupán eszközök a zsidóság kezében, hogy világhatalmát és világuralmát megtarthassa.”⁶ Szálasi, aki őszintén hitte, hogy ő jó keresztény, hívő katolikus, az antiszemitizmusát „megalapozó” érveket már a Bibliában is megtalálta. Sajátos Biblia-magyarázata szerint: „Az Ó-Szövetség Istennek zsidók iránti megvetésének története és írása. Az Új-Szövetség Isten megvetésének szentesítése.”⁷ Szálasi, ellentétben Hitlerrel, vagy Alfred Rosenberggel, csak antiszemita volt. Számára nem léteztek alacsonyabb rendű és felsőbb rendű emberfajták, ő csak a zsidókat gyűlölte. Szálasi, még ellenzéki politikusként nem zsidóellenes törvényeket követelt, nem a magyarországi zsidóság gazdasági-politikai-kulturális befolyásának visszaszorítására törekedett, hanem Magyarország „zsidómentessé” tételét tűzte ki célul. Szálasi, saját definíciója szerint nem antiszemita volt, hanem ASZEMITA, totális, zsidómentes Magyarországot szeretett volna látni. Ugyanakkor meg kell azt is említeni, hogy 1944-ben Szálasi némileg gyakorlatiasabban gondolkodott, mint a Sztójay-kormány legtöbb tagja és amikor megtudta, hogy Weiss Manfréd és rokonai a németekkel kötött különalkujuknak hála Portugáliába menekülhettek, Kemény Gábor, jövőendő külügyminisztere útján beadvánnyal fordult a magyar miniszterelnökhöz, fölvetve: nincs-e lehetőség magyar hadifoglyok hazahozataláért cserében zsidókat adni?⁸

A nyilasok és a zsidók 1944 október 15–november 15.

Magyarországon 1944. október 15. után a megszálló német katonaságot és rendőrséget nem számítva kettős, de ha úgy tetszik hármas hatalom alakult ki. Kovarcz Emilnek, a nyilas pártszolgálat vezetőjének viszonylag nagy létszámú és nagyon viszonylag fegyelmezett fegyveres pártszolgálat engedelmesskedett. Melléjük, olykor velük teljes egyetér-

tésben, óvatos becslések szerint is több ezer főnyi csavargó, lumpen elem és suhanc öldökölt, rabolt, nyilas karszalagot húzva és fegyvert ragadva. Az ő fékentartásukkal viszont a hagyományos rendőri és katonai erők is megpróbálkoztak. A nyilas uralom első napjaiban a fegyelmezett rendőrök őrizte zsidó házak valóságos menedéket jelentettek. Ezeknek a rendőröknek és tisztjeiknek egy része pontosan tudta, hogy a háborút a németek elveszítették, azzal, hogy zsidó házakat, pl. a Sip utcai Zsidó Tanács központját is védték, előljáróik parancsára, mégis sok ember életét megmentették. A nyilasoknak olykor csak immel-ámmal engedelmeskedő, egyes utasításaiknak ellent is álló hivatalnokok, rendőrök, katonák emlékeztek arra, hogy 1944-ben márciustól októberig immáron harmadszor változott meg a hivatalos magyar kormánypolitika a zsidókkal kapcsolatban. 1944. március 19. után a magyar közigazgatási apparátus zöme fegyelmezetten, tagjainak egy része egyenesen lelkesen részt vett a zsidók megbélyegzését, kifosztását, majd deportálását célzó rendeletek végrehajtásában. A szakapparátus, a csendőrök, rendőrök döntő többsége zokszó nélkül tudomásul vette azt is, amikor Horthy Miklós 1944. július 7-én végül is egyik napról a másikra leállította a deportálásokat, így a náci uralom alatt lévő Európában, a franciaországi, bulgáriai és romániai zsidókhoz hasonlóan komoly esély nyílt arra, hogy a magyarországi zsidó közösség eddig még nem deportált része is túlélheti a második világháborút. A zsidók és a zsidó közösségek vezetőinek jelszava nem is lehetett más: ZUM ÜBERLEBEN- túlélni ezeket. Így érthető, hogy a budapesti rendőrfőkapitány nem csak a nyilas belügyminiszternek engedelmeskedett, de saját hatáskörében maga is vezényelt ki rendőröket például a híres Vadász utcai „Üvegház” védelmére, a svájci követség kérésére.⁹

A zsidó házak védelmére a szószeros értelmében életbevágóan nagy szükség is volt. Komoly Ottó már október 16-án a Nemzetközi Vöröskereszt Mérleg utcai irodája környékén, a Lánchíd pesti hídfőjénél látta: „...felemelt kezű embereket hajtanak német katonák a Duna felé, másokat azautóbusz váróhelyiségébe hajszolnak be. Később érkezők közlik, hogy kommunistákat és zsidókat gépfegyvereztek le, s később is újakat hoztak, lőttek agyon a Dunaparton és dobtak be a Dunába.”¹⁰

Hatalomra kerülésük után a nyilasok első intézkedése a zsidóházak lezárása volt. A Nyilaskeresztes Párt karhatalmi vezetőjének utasítása szerint ezeket a házakat „éjjel-nappal zárva kell tartani. A további intézkedésig a kapun csak nemzsidók engedhetők ki és be. Zsidókat nemzsidók nem látogathatnak”. A rendőrfőkapitány utasítása külön is

hangsúlyozta: „A rendőrség a Nyilaskeresztes karszalaggal, vagy Nyilaskezes Párt igazolvánnyal ellátottakat feladataik elvégzésében támogassa.”¹¹

Egykorú közvetlen rendőrségi forrásunk közvetve ugyancsak arra utal, hogy a nyilas fegyveres pártszolgálatosok teljesen önkényesen, válogatás nélkül raboltak, gyilkoltak Budapesten. Október 19-én a rendőrfőkapitány óvatosan arra utasította alárendeltjeit, hogy kísérjék figyelemmel és jelentsék azoknak a zsidócsoportoknak az útvonalát, amelyek kíséretében rendőrök nem vesznek részt. A rendőrfőkapitány külön is kiemelte: „A kormány külön rendelete nélkül ugyanis a zsidóknak önhatalmú gyűjtése és elszállítása nem engedhető meg.” Nyilvánvalóan a keserű napi tapasztalatok indíthatták a rendőrfőkapitányt utasítása következő mondatának megfogalmazására is: „Ennek (t. i. a zsidók önhatalmú gyűjtésének – K. L.) megakadályozása azonban nem az észlelő rendőr, hanem a főparancsnokságtól erre a célra esetenként kirendelt karhatalom feladata.”¹²

Bizonyosnak tűnik, hogy sem Szálasinak, sem más nyilaskeresztes vezetőknek nem volt előre kidolgozott, részletes tervük a magyarországi zsidókérdés „rendezéséről”. Nem kis tömegről van szó: 1944. október 15-én, óvatos becslések szerint is kb. 300 ezer zsidó volt Magyarországon. Zömük Budapesten élt, egy részük pedig vidéken katonai munkaszolgálatot teljesített.¹³

A nyilas kormány zsidópolitikáját több tényező is befolyásolta. Szálasinak nyilvánvalóan figyelembe kellett venniük a németek kívánságát, de tekintettel kellett lenniük az ő szempontjukból egyre romló katonai helyzetre is. Szálasi döntéseit erőteljesen befolyásolta az a törekvése is, hogy rendszerének nemzetközi legitimitást biztosítson. Minden áron szerette volna elérni, hogy ne csak a náci Németország és a salói fasiszta Olaszország ismerje el kormányát, hanem a semleges államok is.

Vajna Gábor, Szálas belügyminisztere október 17-én rádiónyilatkozatában csak annyit közölt, hogy a: „... zsidókérdést meg fogjuk oldani. Ez a megoldás – még ha könyörtelen lesz is – olyan lesz, amint azt a zsidóság eddigi és jelenlegi magatartása által megérdemli.” De még Vajna is szükségesnek tartotta nekivadult párttagtársait figyelmeztetni: „A zsidóügy lebonyolítására külön részletes intézkedések jelennek meg és foganatosíttatnak. Senki önkényes vagy önhatalmú bírása a zsidóságnak ne legyen, mert e kérdés megoldása az államhatalom feladata.”¹⁴ Budinszky László, Szálas igazságügyminisztere hivatalának átvételekor, október 18-án figyelmeztette a zsidókat: a zsidókérdésben: „... hungarista felfogás érvényesül, igazságosak leszünk a zsidókkal szemben is, nem teszünk különbséget zsidó és zsidó közt.”¹⁵

Edmund Veessenmayer, a német birodalom teljhatalmú követe már október 17-én jelentette a berlini külügyminisztériumnak, hogy Eichmann Obersturmbannführer visszatért Budapestre és megkezdte tárgyalásait a magyar illetéke-ekkel. Eichmann szerette volna elérni, hogy 50 ezer munkaképes zsidó férfit gyalogmenetben azonnal útbaindítsanak a birodalomba. Tervei között szerepelt az összes budapesti zsidó kitelepítése a fővárosból, a munkaképeseket katonai erődítési munkákra kívánta bevetni, a többieket pedig gettószerű táborokban akarta összegyűjteni.¹⁶

Szálasi korántsem engedelmeskedett azonnal a németeknek, ebben a kérdésben sem. Eichmann 1944. októberi tárgyalásain kiderült: Szálasi „akadékoskodik”, a „Nemzetvezető” megpróbálta a magyar zsidókat Magyarországon tartani. Vajna Gábor október 18-án megkísérelte Eichmannat megnyugtítani, ő személyesen megpróbálja elérni, hogy Szálasi 50 ezer „bevetésre alkalmas” zsidó férfit „ideiglenesen” átengedjen a németeknek.¹⁷ Október 20-án Veessenmayer még csak részleges „sikerről” számolhatott be Ribbentrop német külügyminiszternek: „... a zsidó házakból minden 16–60 éves zsidó férfit elvisznek, összegyűjtik, nyilvántartásba veszik, és azonnal útbaindíjtják erődítési munkálatokhoz.”¹⁸ Itt még nem németországi deportálásról van szó, ezeknek a zsidóknak a többségét valóban a főváros környékén „vetették be”, tankcsapdákat, lövészárkokokat ásattak velük. Veessenmayer még ugyanezen a napon, október 20-án újabb jelentésében arra is kitért, hogy ellentétben Vajna és Budinszky fogadkozásával, a nyilas rendszer is mentesített egyes zsidókat a munkaszolgálat alól.¹⁹ Ugyanezen a napon Ribbentrop különösen figyelemre méltó, bár a nyilasokat ismerve teljesen fölösleges utasítást küldött Budapestre, fölszólítva Veessenmayert: „... a magyarok semmiféle olyan intézkedésének végrehajtását, mely őket ellenségeink szemében kompromittálhatja, ne hátráltassák ... különösképpen érdekünkben áll, hogy a magyarok most a zsidók ellen a legélesebben lépjenek fel.”²⁰ Nem világos, mi indíthatta Ribbentropot e távirat elküldésére. Lehetséges, hogy az RSHA-tól olyan jelzéseket kapott, hogy Szálasi túlságosan érzékenyen reagál a Budapesten akkreditált semleges diplomaták közbenjárásaira.

Ribbentrop meg lehetett elégedve, október 21-én falragaszokon adták a zsidók tudtára: Beregfy Károly honvédelmi miniszter a zsidó férfiakat 16-tól 60 éves korukig, a zsidó nőket pedig 16–40 éves életkorukig honvédelmi munkaszolgálatra „igénybe veszi”. Beregfy rendelete leszögezte: „Jelentkezni kötelesek a mentesített, kivételezett vegyesházasságban élő és a keresztény hitfelekezethez tartozó zsidók is.” A külföldi állampolgárságú zsidók közül csak azokat mentette föl a bevonulás alól, akiknek külföldi útlevele volt.²¹

Régi meggyőződése, hogy a nyilas rezsimet, elsősorban Budapesten a házmesterek és viceházmesterek rémuralmának lehetne nevezni. Az ő feladatuk volt ugyanis a zsidókat érintő rendeletek betartását ellenőrizni, sőt egyes esetekben végrehajtani.²²

A szakirodalomban egyfajta mítosz veszi körül a világháborúban semleges államok budapesti diplomáciai képviselőinek zsidómentő tevékenységét. Mítoszokra bizonyosan szükség van, de szakmája alapelveit tiszteletben tartó történész nem lehet tekintettel még a legszentebb legendákra sem. Világosan látnunk kell: a különféle védlevelek, védőútlevelek valóságos értékét nem az határozta meg, hogy hányat adtak ki a követségek, vagy hányat gyártottak a cionista ellenállók. Az igazoltatók, a nyilas járőrök leginkább még az „árja” származást bizonyító papírokat tisztelték. A rendelkezésünkre álló dokumentumok és visszemlékezések zöme is azt bizonyítja, még a svéd királyi követség magyar–zsidó diplomatáit is elhurcolhatták nyilas pártszolgálatosok, vatikáni védleveleket lőhettek a Dunába, svájci „védett” házakban rabolhattak, öldökölhetek, ha éppen nekik úgy tetszett. Szálasi nem tudta, de nem is óhajtotta megfékezni híveit és azt a csöcselék, amely a hatalomváltáskor a nyilasokhoz csatlakozott.²³ Sok embertől a bevonulási központokban, a sportpályákon, vagy az újlaki téglagyárban vették el a védettséget bizonyító okiratokat.²⁴

Ilyen körülmények között rendkívül csekély mozgástér nyílt a semleges diplomaták számára. Szálasi Ferenc már 1944. október 21-én kegyeskedett fogadni Angelo Rotta pápai nunciust, a Budapesten akkreditált diplomáciai testület doyenjét. Rotta és Verolino pápai uditore bevezetésképpen Szálasi álláspontjára voltak kíváncsiak az Egyházzal és a felekezeti oktatással kapcsolatban. Szálasi válaszában kifejtette: mozgalma a „kereszténység eszméin felépülő nemzeti és szocialista államot” kíván megvalósítani. A Hungarista Mozgalom, hangoztatta Szálasi, dogmatikai kérdésekbe nem kíván beleszólni, változtatást csakis a házassági jog terén óhajt végrehajtani, kötelezővé téve az egyházi házasságot. Szálasi kijelentette: „A Hungarista Mozgalom a nacionalista és szocialista nevelés elveit összhangba akarja hozni a kereszténység eszméjével, amiben eltér a német nemzeti szocializmustól.” Némi, szűkebb témánk, a zsidókérdés szempontjából érdektelen vita után, amelyet a felekezeti iskolák státusáról, a Biblia, mint történeti forrás értékéről folytattak, Szálasi vetette föl, hogy a nuncius általában a zsidókkal kapcsolatos hungarista álláspontra kíváncsi, vagy csak a kikeresztelkedett zsidók érdeklik. Rotta igen pontosan és határozottan fogalmazott. Tájékoztatta Szálasi, már az előző, vagyis a Sztójay-kormányhoz is ismételtlen jegyzékekben fordult,

tiltakozva „*az ellen a mód ellen, ahogyan a zsidók százezreit külföldre deportálták.*” Rotta 4 konkrét kérdést terjesztett a „Nemzetvezető” elé. Kérte: a.) az eddig engedélyezett kivételezések fenntartását, b.) a semleges államok által magyarországi zsidók számára kivándorlás céljára kiállított útlevelek tiszteletben tartását, c.) a zsidókkal vegyes házasságban élőket ne válasszák el házastársuktól, d.) a zsidó házak lakói számára bizonyos mozgási szabadságot.

Szálasi válaszában leszögezte: „*Ahogy az Egyház szabadon dönt afölött, hogy kit fogad el fiává, az állam is szuverénül dönt abban, hogy kit akar állampolgárának elfogadni.*” Verolino uditore tiltakozására, miszerint: „*A zsidóságnak azonban egész tömegben való kirekesztése magyar állampolgári kötelességből csak fajuk miatt történik. Ez igazságtalanul sújtana egy nagy tömeget egynéhány egyén vagy a zsidók egy kisebbségének nem kívánatos magatartása miatt.*”

Szálasi, még a jegyzőkönyvi tömörítésből is érezhető felindultsággal leszögezte: „*... a zsidókat még akkor is ki kellene rekesztenünk, ha nem a fajtát néznők és ha csak azt tekintenénk, hogy ezer éven át magyar földön milyen kárt okoztak a Nemzetnek ... a legjobb akarat mellett sem tud egy családravalót olyan zsidókból összehozni, akik mentesek lennének e kifogástól. Mint osztatlan egész végezték el romboló munkájukat, egy részük a szalonokban, másik részük pedig a munkástelepeken.*”

Verolino uditore abban ugyan egyetértett Szálasisal, hogy a zsidóság mint olyan káros, a nemzetre veszélyes magatartást tanúsít, csak azt hangoztatta, hogy a „*keresztység szentségével*”, kiemelve a zsidókat eredeti környezetükből lehetővé válik, hogy a zsidók faji tulajdonságaikat elveszítsék. Szálasi ebben őszintén kételkedett, majd leszögezte, hogy felül kívánják vizsgálni az összes eddig történt mentesítéseket. Szálasi világosan és egyértelműen megszarolta Rottát, rajta keresztül a budapesti diplomáciai testületeket. Szálasi kijelentette: „*... ragaszkodik ahhoz, hogy azok az államok, amelyek a zsidókérdésben érdeklődést tanúsítanak, előbb ismerjék el a jelenlegi kormányt.*”²⁵

8 nappal e találkozó után, október 29-én jelent meg a 3.780/1944. M.E. sz. rendelet, Szálasi Ferenc aláírásával, amely tudtul adta, hogy a Belügyminiszter felül fogja vizsgálni a mentesítő okiratokat és döntését november 15-ig az érdekeltek tudomására hozza.²⁶ Vajna Gábor végül is 582 mentesítést hagyott jóvá. Ezekben név szerint 594 embert említettek meg, közülük 42 főről azt is közölve, hogy már meghalt, illetve egyes nevek előtt a „néhai” szó szerepelt. Nem tudjuk pontosan hány emberről van szó, ugyanis a mentesítés hatálya kiterjedt a mentesítettek házastársára, özvegyére és gyermekeire is, abban az esetben, ha házassá-

got 1944. március 22. előtt kötöttek, illetőleg gyermekeik ezen időpont előtt kötött házasságból származtak. Óvatos becsléssel talán 1.500–2.500 főre tehető a nyilas belügyminiszter által mentesítettek számát.²⁷

De Szálasi elcinte nem csak a fegyvertelen diplomatákkal szemben lépett föl keményen. Az iratokból úgy tűnik, villámgyorsan beleléte magát a szuverén államfő szerepébe és a németek első kérését, hogy 50 ezer zsidó munkaszolgálatost „kölcsonképpen” egy félévre adjon át Németországnak, először megtagadta. Szálasi csak 25 ezer ember deportálásába egyezett bele azzal, hogy „... sáncásáshoz és egyéb elsőrendű fontosságú feladatok elvégzéséhez” Magyarországnak is szüksége van a zsidók zömére.²⁸ Szálasi, bár minden bizonnyal pontosan tudta, hogy mi lett az 1944. március 19. után Magyarországról deportált zsidók döntő többségének sorsa, nem valamiféle emberbaráti, zsidómentő szándékoktól vezérelve vonakodott elcinte. Magyarország „zsidómentessé” tételéről nem mondott le, de a háború idején szeretete volna a Hungarista Állam javára dolgoztatni a zsidókat. Vecsenmayer csak október 26-án jelenthette: *„A magyar kormány hozzájárult, hogy a meglévő zsidó munkaszolgálatos századokból 25 ezer zsidót átad a birodalomban végzendő munkákra. Gyalogszerrel tervezett útbaindításukra folynak az előkészületek.”*²⁹ Komoly Ottó első hírei szerint már másnap útha is indítottak 60.000 munkaszolgálatost Németország felé.³⁰

Minden bizonnyal rémhírről volt csak szó. Erről tanúskodik az Országos Munkacsoégazdálkodási Bizottság 1944. október 31-i, 18. értekezletéről felvett jegyzőkönyv is. Fábían Lajos vezérkari ezredes, mint az OMB elnöke tájékoztatta résztvevőket, hogy államközi megállapodás alapján 25.000 munkaszolgálatos zsidót kell kölcsönadniuk a németeknek, ezért 60 MUSZ-os századot már ki is jelöltek. Egy átlagos MUSZ-os század létszáma kb. 200 fő volt ezidőtájt Magyarországon. A kérdés csak az volt, hogy a mennyiség második felét honnan lehetne biztosítani, ha a hadműveleti területekről hátrairányított MUSZ-os századok beérkezése körül zavarok mutatkoznának. Fábían ezredes itt nyilván arra célzott, hogy egyes MUSZ-os alakulatok is fogságba kerülhetnek. A vitában, egyébként teljes joggal, valamennyi tárca képviselője saját területének nélkülözhetetlenségét és súlyos munkaerőgondjait hangsúlyozta. Végül a bizottság úgy döntött, hogy csak a tervezett „munkáshadsereg” felállítása után adják át a maradék 12.500 zsidó MUSZ-ost a németeknek.³¹

Vecsenmayer végül is csak november 1-jén jelenthette, hogy elindult az első 25 ezer zsidó munkaszolgálatos Németország felé.³² Magyar rendőrségi források csak november 2-án tudósítanak arról, hogy zsidó

munkaszolgálatosokat a fővároson át kísérik.³³ Arról pedig, hogy Budapesten át a Dunántúlra kísérik a zsidókat, csak a november 6-i egyik rendőrségi kivezénylés ad információt.³⁴ Tudjuk, hogy a nyilasok, magyar katonák és rendőrök nem csak munkaképes zsidókat tereltek a Budapest–Hegyeshalom közötti halálmenetekben 1944. novemberében. November első napjaiban vetette papírra a Zsidó Tanács egyik tagja az alábbi sorokat: „Beérkezett jelentések szerint zsidók ezreit viszik gyalogszerrel a határ felé. Aggok, betegek, fejletlen korú gyermekek a leghiányosabb ruházatban, pihenés és élelem nélkül menetelnek így, hogy testi szükségletük elvégzésére sem kapnak alkalmat. Halottak tömegei fekszenek az országutakon elhantolatlanul, a borzalmas szenvedések miatt tömegesen követnek el öngyilkosságot.”³⁵ Komoly Ottó értesülése szerint egyébként Eichmann azért adott utasítást a zsidó gyerekek és öregek összeszedésére és deportálására, mert „túl sok zsidó bújt el”, ezért nem tudja a tervbe vett 55–60 ezer zsidót Németországba vitetni.³⁶

A hivatalos lapban csak nagyon kevés olyan rendelettel találkozunk, amely kifejezetten a zsidókkal kapcsolatos. 1944. november 3-án jelent meg a 3.840/1944 sz. M. E. rendelet, Szálasi Ferenc aláírásával, a „zsidók vagyona tárgyában”. Mivel sokan hajlamosak elfeledkezni arról, hogy az antiszemita esetében mindig érdekvezérelt indulatokról is szó van, érdemes kissé részletesebben is szólni erről a rendeletről. Szálasi leszögezte, hogy a zsidók vagyona a nemzet vagyonaként az államra száll át, kivételt csak az istentiszteletre szánt tárgyak, az imakönyvek, vallási ereklyék, családi arcképek, sírok, sírboltok, a zsidók magánlevelei, iskolai taneszközei, a gyógyszerek, jeggyűrűk képeznek. Meghagytak a zsidóknál 2 heti időtartamra szükséges élelmet, 300 pengő készpénzt, a házi- és konyhabútorokat, személyi szükségleti tárgyakat, de pl. mindazt, ami ezekből platinát, aranyat, ezüstöt, drágakövet tartalmazott, azt elkobozták. Szálasi felszólította azokat a nemzsidókat is, akiknél zsidók által elhagyott, vagy őrizetéből vagy rendelkezése alól egyébként kikerült ingóságok vannak, hogy 8 napon belül ezt jelentsék be. Nem valószínű, hogy mindazok, akiknél lopott, rabolt zsidó vagyontárgy volt, különös-képpen törődtek volna Szálasi ezen rendeletével...³⁷

A még Budapesten lévő és különféle külföldi védlevéllel, védőútlevelel rendelkező zsidókat először november 10-én estig parancsolták összeköltözködni a Pozsonyi út–Szent István körút–Duna part és Szent István park kijelölt házaiba, az úgynevezett „védett” gettóba.³⁸ Ezek a házak természetesen csak nevükben voltak „védettek”. A nyilasoknak sok esetben egyenesen kiváló célpontot nyújtottak csak. Sokan hitték úgy, nem is teljesen alaptalanul, hogy ezekbe a házakba húzódtak azok,

akiknek elég pénzük vagy összeköttetésük volt, hogy svéd, svájci, portugál, spanyol, vagy éppen pápai védlevelekhez jussanak. Mivel óvatos becslések szerint is több tízezer embernek kellett volna ezekbe a házakba be, illetve onnan kiköltözni, így a „védettek” összeköltözködésének határidejét már másnap november 15-ig meghosszabbították és ezt a napilapok is hírlül adták.³⁹

A nagy budapesti gettó megszervezése 1944 november–december

Komoly Ottó már 1944. november 11-én hírt kapott a nyilas hatóságok tervéről, a zsidó intézményeket a VII. kerületben akarták összetömöríteni.⁴⁰ Szálasi valószínűleg 1944. novemberének második hetében döntött arról, hogy véglegesen rendezi a zsidókérdést.⁴¹ Szálasi és minisztereit folyamatosan „zaklatták” a budapesti diplomaták, Carl Danielsson svéd követ, Raoul Wallenberg követségi titkár, Carl Lutz svájci konzul és kollégáik állandó közbenjárásait megelégtelve Szálasi úgy döntött, hogy a magyarországi zsidókat 6 csoportra osztja: 1.) külföldi menleveles zsidók, 2.) ú.n. kölcsönzsidók, 3.) Magyarországon visszamaradt, gettóban tömörített zsidók, 4.) mentesített zsidók, 5.) zsidó fajú egyházi személyek, 6.) zsidó fajú külföldi állampolgárok.

A munkaképes korú zsidókat „kölcsön” adják a németeknek. Nyilván tartásukra és ellenőrzésükre a belügyminiszter Németországba bizottságot delegál. Egyébként e bizottság megalakítását és Németországba küldését a német megszálló hatóságok nem engedélyezték. A munkaképes korú zsidókat a „kölcsönzsidó” kategóriába sorolva Szálasi a németeknek is tudtára adta, hogy „visszavárja” ezeket az embereket. A németeknek ugyanezen a napon, tehát 1944. november 17-én átadott magyar jegyzék külön is hangsúlyozta, hogy a magyar zsidók Németországban is a magyar nemzet javára teljesítenek munkaszolgálatot. Átadásukat, legalábbis Szálasi csakis névjegyzék alapján, egyenként tartotta elképzelhetőnek.⁴²

Különösen figyelemre méltó, hogy Szálasi államfői hozzájárulását adta a budapesti nagy gettó megszervezéséhez is. E döntésével nyilvánvalóan szembekerült Eichmannal és a korabeli német hatóságok egy részével is, akik szerették volna Magyarországot véglegesen „megtisztítani” a zsidóktól. Himmler 1944 októberének végén, minden bizonnyal Hitler tudta nélkül leállította a zsidók tömeges legyilkolását.⁴³ A németeknek ezek után már valóban az állott volna érdeklükben, hogy csakis munkaképes zsidókat deportáljanak Magyarországról. Ugyanakkor nem volt egység a

német vezetésén belül ekkor sem, ebben a kérdésben sem. Ribbentrop 1944. november 21-én, értesülve arról, hogy Szálasi leállította a zsidók tömeges, gyalogszerrel történő deportálását Budapestről, utasította Veesenmayert, követelje Szálasitól, folytassa a budapesti zsidók „kitelepítését”. A náci külügyminiszter szerint: „Szálásinak világosan kell látnia, hogy minél több zsidót távolít el minél előbb Budapestről, annál jobban védhető a város.”⁴⁴

Szálasit minden bizonnyal a semleges államok követeinek nyomása és a Vörös Hadsereg egyre fenyegetőbb közeledése készítette a zsidók gyalogszerrel történő deportálásának leállítására, de lehetséges, hogy maguk a németek is szemére vetették: a több mint 200 km-es erőltetett menetelés után a szó szoros értelmében halálosan elcsigázva, az éhségtől haldokolva érkeznek meg a zsidók a határra. Visszaemlékezések egész sora bizonyítja, hogy a német határon 1944 novemberében a magyar zsidókat fejenként 1 kg kenyérrel, meleg ebéddel, 20 dkg. margarinnal fogadták a német hatóságok.⁴⁵ Azt viszont bizonyosan tudjuk, hogy munkaképes zsidókat még november végén–december elején is vonatokkal továbbra is deportáltak Budapestről.

A nagy budapesti gettó 1944 november–1945 december

A rendelkezésünkre álló dokumentumok tanúbizonysága szerint Solyomssy János rendőrtörzsfelügyelő, a budapesti rendőrfőkapitány helyettese 1944. november 18-án 17 órára a rendőrfőkapitányság Mosonyi utcai értekezleti termébe megbeszélést hívott össze: „... a budapesti zsidó személyeknek a VII. ker. bizonyos területén való” összeköltöztetés tárgyában.⁴⁶ A Budapesti Zsidó Tanács naplójából kiderül, az értekezlet után Solyomssy már át is adta a Zsidó Tanács megbízottjának a tervezett gettó vázlatát.⁴⁷ A legsúlyosabb problémát a Zsidó Tanács 1944. november 18-i feljegyzésének első mondata jelezte: 2 hét alatt valamennyi budapesti zsidónak, a külföldi védettek kivételével, a kijelölt területre be kellett volna költöznie.⁴⁸

A Zsidó Tanács első reakciója a kétségbeesett tiltakozás volt. 1944. november 19-i beadványukban hivatkoztak arra, hogy: „... a mai viszonyok közt, amikor a zsidóságnak minden anyagi és egyéb eszköze hiányzik, lehetetlen egy kijelölt városrészt úgy beendezni, hogy az még csak a legegyszerűbb követelményeknek is megfeleljen”. A beadvány szerzői reménykedve jegyezték meg: „Szerény véleményünk szerint a kormánynak sem lehet szándéka a Magyarországon ma még megmaradt zsidóságot olyan

körülmények közé hozni, amely a pusztulást jelenti számunkra.” A továbbiakban a Zsidó Tanács beadványa fölhívta az illetékesek figyelmét arra, hogy az összeköltöztetés csak a 16 éven aluli gyermekeket, az öregeket és a betegeket érinti, hiszen a zsidók egy része időközben külföldi védetté vált, másik, jelentékeny részét pedig munkaszolgálatra vették igénybe. Ennek következtében: „*A most közölt rendelkezések egy, minden kereseti lehetőségtől megfosztott és arra tulajdonképpen koruknál és egészségi állapotuknál fogva képtelen embereket kíván/nak/ gettóba szorítani és ezek ellátását, közigazgatását egy /olyan/ szervezetre bízni, amely híján van minden eszköznek. /Ez/ egyenlő, /nem beszélve a járványveszélyről/, a végpusztulással.*”⁴⁹

Az illetékesek „természetesen” semmibe vették a Zsidó Tanács felterjesztését, november 22-én Solymossy közölte Stöckler Lajossal, a budapesti Zsidó Tanács egyik vezetőjével, hogy a Svéd Vöröskereszt oltalmi levele, valamint a pápai menlevelek sem érvényesek, a Nemzetközi Vöröskereszt intézményeinek pedig 3 hét alatt be kell költözniük a gettóba.⁵⁰ A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján egyértelműnek tűnik, hogy már 1944. november 18-át követően megindult a budapesti gettó szervezése. A kormány döntéséről hivatalosan értesült a Zsidó Tanács, határidő meghosszabbításáról szó sem lehetett. November utolsó hetében már egyre nagyobb számban költöztek be zsidók a hivatalosan még nyilvánosságra sem hozott gettó területére. Ezek a zsidók voltak a „jólétesültek”, akik megpróbálták a jövőbeni gettó területén lakó ismerőseiknél, rokonaiknál szállást találni. November 24-én a Zsidó Tanács naplója szerint Solymossy már azt is közölte, hogy a „*gettóba költöztetési rendelet*” legkésőbbben 26-án megjelenik, a zsidók „*betelepítésére*” pedig már 26–27-én sor kerül. Solymossy tájékoztatta a Zsidó Tanácsot arról is, hogy az átköltöztetést a rendőrség végzi, a gettóban a Klauzál téren lesz a gyülekező hely, onnan rendőrök helyezik el a zsidókat a házakban. A valóságban egyébként ez utóbbi feladatot a Zsidó tanács lakáshivatalának tisztviselői és a zsidó gettórendőrség látták el. A csillagos házakból a gettóba a zsidók magukkal csak annyit vihettek, amennyit a kezükben elvinni képesek voltak. A Zsidó Tanács vezetői ezidőtájt úgy vélték, hogy naponta 10–15 ezer ember beköltözésével lehet számolni. A legsúlyosabb problémát a gettóba terelt betegek gondozása és magának a gettónak az ellátása, lakóinak élelmezése jelentette. A fővárosi hatóságok november 24-én még a közellátásügyi minisztériumtól vártak intézkedést, közölve: ennyi ember ellátását önerőből vállalni nem tudják.⁵¹ Solymossy saját statisztikája szerint a tervezett gettó területén 162 „*csillagos*” ház volt, ebből csak 18-ban

laktak kizárólag zsidók. Ha valamennyi keresztény időben kiköltözik, akkor összesen 4.725 szoba állt volna rendelkezésre, a Zsidó Tanács számítása szerint 63 ezer zsidónak, akkor, amikor „*úgyszólván minden helyiséget szobának minősítettek.*” Ez egyébként 13–14 fő/1 szobás átlagot jelentett, ami rosszabb elhelyezési körülményeket biztosított, mint például a nagy lengyelországi gettóban a második világháború első 3 évében.⁵²

Solymossy végül valószínűleg csak november legutolsó napjaiban adta ki 142/1–5. sz. alatt összesen 5 rendeletét, amelyekben szabályozta a budapesti zsidók gettóba, illetve a keresztényeknek a gettónak kijelölt területről (melynek pontos határvonalát a Dohány–Nagyatádi Szabó István–Király és Rumbach Sebestyén (17–19) utcák, a Madách Imre út, Madách Imre tér és a Károly király út alkották) való kiköltözését. 142/4. sz. rendeletében 3 sűrű oldalon sorolta föl azon házak jegyzékét ahová a gettóból kiköltöző keresztények beköltözhetnek. De, mint rendeletének zárómondatából is kiderül, bízott a nemzsidó lakosság találékonyságában is: „*Amennyiben valaki a felsorolt lakásokon kívül megfelelő kiürített zsidó lakást talál, „Lakásjogosultsági igazolványa” alapján minden további nélkül kibérelheti azt.*”⁵³

Vajna Gábor gettó-rendelete végül is november 29-én jelent meg. A rendelet 18 pontjából 17 a gettó jövőendő területéről kiköltözni kényszerülő keresztények elhelyezésének, lakásigénylésének kérdéseivel foglalkozik, őket igyekszik tájékoztatni, sőt egyenesen vizsgáltni.⁵⁴

1944. november 25-én a Zsidó Tanács Solymossyhoz intézett beadványában kérte, állapítsák meg a gettó lakóinak élelmiszerfejadagját. Jelezték azt is, hogy a tervezett gettó területén legfeljebb 60 ezer embert lehet elhelyezni, élelmezésük pedig a „*legminimálisabban számolva*” is naponta 500–600 ezer pengőt igényel.⁵⁵

Mint a Zsidó Tanács naplójából is kitűnik, Stöckler Lajos, Domonkos Miksa, Berend Béla és társaik, a Zsidó tanács tagjai mindent elkövettek, hogy gondoskodjanak a budapesti gettó, ekkor már a náci uralom alatt lévő Európa utolsó és egyetlen nagyobb zsidó tömegeket magában foglaló gettójának élelmezéséről, lakóinak biztonságáról. Segítségre csak a budapesti diplomáciai testületektől és a Nemzetközi Vöröskeresztől, valamint ez utóbbi nemzeti szervezeteinek budapesti képviselőitől számíthattak.⁵⁶

A nagy budapesti gettóval kapcsolatos első jó hírt a Zsidó Tanács naplójában december 1-jén olvashatjuk: a főváros megkezdte a gettó élelmezését, gondoskodnak szállítóeszközökről is. Szegő Miklós, a Zsidó Tanács egyik tagja pedig már üstöket és kannákat is rendelt. „Az

étkeztetés nagyjából elintéződött”- írta Stöckler Lajos, reménykedve az aznapi feljegyzések végén.⁵⁷ December 2-án Rosta János tanácsos, miután Solymosyval és Rajk Endre nyilas készletügyi kormánybiztossal is tárgyalt, közölte a Zsidó Tanáccsal a zsidók számára megállapított és kiutalt napi fejadagot: 15 dkg. kenyér, 4 dkg. liszt, 1 dkg. olaj és 0,3 liter főzéshez szükséges hüvelyes. Biztatóan még hozzátette: amennyiben a főváros húshoz jutna, akkor abból a zsidók heti 10 dkg-ot kapnának fejenként. Másnapra egyébként a Zsidó Tanács orvos szakértői kiszámították, hogy a közölt fejadag 915 kalóriaértékű, ami, tegyük hozzá az éhenhaláshoz elég, az életbenmaradáshoz kevés volt. A Zsidó Tanács szakértői fölhívták az illetékesek figyelmét arra is, hogy egy átlagos 70 kg súlyú felnőttnek, ha nem dolgozik, a napi minimális szükséglete 2.200–2.500 kalória.⁵⁸ A Zsidó Tanács naplójából úgy tűnik, hogy mind Rosta tanácsos, mind Kállay Albert, a tüzelő ügyekben illetékes tanácsnok, amit tehetett meg is tett a gettó lakóinak érdekében.⁵⁹

Csak mellékesen érdemes megemlíteni, hogy Vajna Gábor belügyminiszternek ezzel szemben december elején az volt a fő gondja, hogy külön rendeletben közölje, feltétlenül szükségesnek látja: „... *mindazok az utak, utcák és terek, amelyek ezidőszerint zsidó személy családi nevével vannak megjelölve, megfelelő új elnevezést nyerjenek és általában haladéktalanul változtassék meg minden olyan út (utca-, tér) elnevezés, amelynek bármilyen zsidó vonatkozása van.*”⁶⁰

December 7-én Rosta tanácsos már tájékoztatta is Földes Istvánt és Stöckler Lajost, hogy 4 hétre szóló élelmiszert utaltak ki, fejenként napi 4 dkg. liszt, 15 dkg. kenyér, 1 dkg. olaj, 3 dkg. hüvelyes, heti 20 dkg. burgonya és 5 dkg. hús alapul vétele mellett. Mint látható, a december elején kilátásba helyezett adagokhoz képest némileg több jutott már a gettónak és különösen figyelemre méltó, hogy egyszerre 4 heti adagot tudtak kiszállíttatni, ami a Vörös Hadsereg lassú, a zsidók szempontjából tragikusan lassú, de mégis biztos térnyerését figyelembe véve igen biztató fejlemény volt. Más kérdés, hogy a Zsidó Tanács tagjainak is igazuk volt, amikor Rosta Jánossal azonnal közölték: „*Ez a mennyiség lényegesen alatta van a létfenntartáshoz feltétlenül szükséges mennyiségnek.*” Rosta egyébként azt is közölte, hogy a gettó élelmeczését az állam, tehát nem a főváros fizeti.⁶¹

A Zsidó Tanács vezetői december 8-án is tárgyaltak Solymosyval és arra hivatkozva, hogy: „... *a gettó lezárása után, a gettók történetét ismerve, ki vagyunk téve felelőtlen elemek részéről különösen az éjszakai órákban támadásnak*”, kérték, hogy a rendőrség megfelelő és állandó karhatalomról gondoskodjék.⁶² Komoly Ottó naplójából is tudjuk, hogy

ezidőtájt városszerte napirenden voltak a nyilasok garázdálkodásai.⁶³ Az szinte már-már természetesnek tekinthető, hogy a gettóba telepített zsidók elhagyott lakásait a nemzsidók, pártszolgálatosok, de egyszerű civilek is, azonnal elkezdték fosztogatni. Erről tanúskodik Szalay Pálnak, a nyilas párt rendőrségi pártösszekötőjének közleménye is, amelyet 1944. december 10-én több napilap is közölt. Ebben Szalay fölhívta a figyelmet arra, hogy csak szabályos nyílt paranccsal és az illetékes nyilas körzetvezető aláírásával és körbélyegzőjével ellátott szolgálati jeggyel lehet ingóságokat zsidók lakásaiból elszállítani. „Mindazok, akik ezekkel a kellékekkel nem rendelkeznek, közönséges rablók, akiket a hatóságoknak kell átadni, hogy elnyerjék méltó büntetésüket.” – hangzik Szalay közleménye.⁶⁴

A gettó mindennapi életéről lehetetlen egy rövid előadás keretében teljes képet adni. 1944 decemberének fekete krónikájából csak néhány különleges esemény felvillantására vállalkozhat a krónikás. December 12-én a rendőrség megkezdte a Nemzetközi Vöröskereszt gyermekotthonainak kiürítését és a kisgyerekeket, csecsemőket is a gettóba terelték. A Zsidó Tanácsot úgy tájékoztatták, mivel a semleges államok még mindig nem ismerték el a Szálasi-rendszert, ezért a további megállapodások érvényüket veszítették. Mint látható, egyszerű bosszúról és zsarolási kísérletről van szó. Ráadásul nem is a védett gettóból telepítették ki a zsidókat, hanem a még védtelenebb Nemzetközi Vöröskereszt gyerekotthonok lakóit.⁶⁵ December 14-én egyébként Solymossy már arról tájékoztatta a Zsidó Tanácsot, nem tudja mikor kap utasítást a védett területen, tehát a „nemzetközi gettóban” lévőeknek a nagy gettóba telepítésére. Ezen várható intézkedés fő okaként ismételten azt jelölte meg, hogy a semleges államok még mindig vonakodnak elismerni a Szálasi-kormányt.⁶⁶

Több tízezerre becsülhetjük azon zsidók számát, akik megpróbálták keresztényeknél, vagy keresztények elhagyott lakásaiban bújkálva túlélni a nyilas uralmat. A nyilas hatóságok városszerte megkísérelték összegyűjteni a bújkáló zsidókat. Az elfogottakat vagy a Dunába lötték, vagy bekísérték a gettóba. A zsidókat kísérő nyilasokat a nyilas körzetvezetők szabályos nyílt paranccsal látták el, ezek közül egyet, éppen stílusa miatt, idézzünk is. Bagó Jenő „testvér”, az I. kerületi nyilas vezető helyettese 1944. december 13-án utasította Bereczki Sándor „testvért”, hogy „Kassai Ferenc és Schick Tamás nevű zsidó kölyköket a Síp utcai zsidótanácsához szállítsa megőrzés végett.”⁶⁷

A Zsidó Tanács napi feljegyzései száraz, hivatalos hangnemben tudósítanak a tömören csak „atrocitásoknak” nevezett eseményekről, vagyis a

gettó lakóinak fosztogatásáról. December 16-án a Rumbach u. 10-ben a ház volt házfelügyelője és a viccházmaster jelent meg és: „... *idősebb nőket levetkőztetve különböző használati tárgyakat vittek el tőlük*” Német katonák 3, egyenként 14–15 éves fiút vittek el, a Klauzál u. 5. és 30. sz. ház lakóitól pedig pénzt, ruhákat, hátizsákokat raboltak el nyilas egyenruhába öltözött személyek.⁶⁸

Solymossyt időközben budapesti rendőrőfkapitánnyá nevezték ki. Utóda, Lócsey István már december 17-én ígéretet tett a Zsidó Tanácsnak, hogy vegyes, tehát nyilasokból és hivatásos rendőrökből álló őrséggel fogja vigyázni a gettót, ahova csak különleges, kék színű igazolvánnyal lehet majd belépni. Az intézkedésre azért volt szükség, mert eddig csak közrendőrök őrizték, ahogy őrizték a gettót és ők sokszor nem merték föltartóztatni a fegyveres pártszolgálatosokat.⁶⁹

De a gettó nyilas-közrendőr vegyes őrsége nem csak védte a gettó lakóit a garázdálkodó német és magyar fgyveresektől. Több ízben előfordult az is, hogy egész egyszerűen nem engedték be a gettóba az élelmiszert, gyógyszert, tüzelőanyagot szállító fuvarosokat sem.⁷⁰ Lócsey, a Zsidó Tanács naplója szerint általában korrekten, udvariasan tárgyalt és intézkedett a gettó ügyekben. Talán csak egyszer veszítette el fejét, december 20-án, amikor a Zsidó Tanács vezetői különösen keményen tiltakoztak az ellen, hogy a különféle védett házakból az összes zsidó csecsemőt és kisgyerekeket is be akarják szállítani a gettóba. Lócsey erre csak annyit mondott: „*Mindenképpen meg kell csinálni és legföljebb a gyerekek átmenetileg nem lesznek kifogástalanul elhelyezve. A magyar gyerekek az országúton vannak.*”⁷¹

De Lócsey már másnap, amikor a VII. kerületi nyilas vezető emberei nem engedték be a gettóba a Nemzetközi Vöröskereszt kocsiját, amely sajtot és tojást hozott, magához hívatta a nyilas körzetvezetőt és a Zsidó Tanács tagjainak jelenlétében igazította el. Batta körzetvezető testvérnek meg kellett azt is magyarázni, hogy a gettó ellátásához naponta minimum 4 vagon élelmiszer kell. A megbeszélés végén Batta elárulta: „*Sajtot és tojást a városban nem lehet kapni, így tehát nem tudja megérteni, hogy a gettóba ilyesmi bejőjön.*”⁷²

A hatóságok és a gettó kapcsolata természetesen nem csak a gettó élelmezéséből és esetleges védelmének megszervezéséből állott. A különféle német és magyar hatóságok szinte nap mint nap különféle kívánságokkal álltak elő, leggyakrabban munkásokat követeltek. Ezek előállítására a gettórendőrség feladata volt.⁷³

A Zsidó Tanács 1944. december 28-i kimutatása szerint a gettó 10 körzetében összesen 4.513 lakás volt. Ebből 1.625-ben volt fürdőszoba,

WC pedig összesen 1.715 volt.⁷⁴ Január 8-án Stöckler Lajos és Domonkos Miksa „*Pro memoria*”-jukban azt jegyezték föl, hogy körülbelül 64.000 zsidó van a gettóban, az élelmiszer-készletek pedig alig 2–3 napra elegendők.⁷⁵

Budapest körül 1944 karácsonján zárult be a Vörös Hadsereg ostromgyűrűje. A bombázások, a tűzérési tűz és a nyilasok és németek garázdálkodásai elsősorban, de nem kizárólag a pesti gettó lakóit sújtották.⁷⁶

1945. január 5-én a Rumbach Sebestyén utcában két fegyveres előbb inzultált egy sárga csillagot viselő asszonyt, majd egyikük a nőt a nyílt utcán agyonlőtte. Másnap nyilas fegyveresek a Wesselényi u. 4. sz. ház lakóit fosztották ki és agyonlőtték a ház zsidó parancsnokát. Január 7-én két fegyveres egy idős nőt lőtt agyon, mások pedig a gumibotos zsidó gettórendőröket inzultálták.⁷⁷

Berend Béla rabbi, a Zsidó Tanács tagja 1945. január 12-én kelt jelentésében beszámolt a Zsidó Tanácsnak arról, hogy a m. kir. államrendőrség és a Nyilaskeresztes Párt bizottságával karöltve kiszállt a Wesselényi u. 27. és 29. sz. házakba és kiderítette: előző napon kb. 12–15 fő pártszolgálatos, illetve honvéd egyenruhás és német egyenruhás személy végigfosztogatta ezeknek a házaknak az óvóhelyeit, majd a 27. sz. házban 26 nőt, 15 férfit és egy kisgyermeket agyonlőttek. Ugyanebben a házban az I. emelet 5. sz. lakásban a fekhelyükön talált házaspárt is agyonlőtték.⁷⁸

A pesti gettót 1945. január 18-án szabadították fel a Vörös Hadsereg alakulatai. Magyarország területéről pedig 1945 április közepén űzték ki a nyilasokat és a német megszállókat. Befejezésül csak egyetlen gondolatot: a magam részéről be kell vallanom, hogy nem kis nehézségek árán én is találtam egy pozitív vonást a nyilasok uralmában: azt, hogy csak 6 hónapig tartott.

JEGYZETEK

1. Lévai Jenő: A pesti gettó csodálatos menekülésének hiteles története. /Officina, Budapest, é.n. 174./
Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon. /Magyar Téska, Budapest, 1948, 479./ Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon, 1944. október 16–1945. április 4. /Kossuth K., Budapest, 1974, 387. 1./ Braham, R. L.: The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary. /Columbia University Press, New York, 1981, I–II. vol., 1269./

2. Pozsgay Imre 1989. január 28-án jelentette ki a Magyar Rádióban, hogy 1956-ban Magyarországon nem ellenforradalom, hanem népfelkelés volt. A politikai szempontoktól is vezérelt cenzúra ezen a napon szűnt meg Magyarországon. Erről részletesen lásd tanulmányomat: A Shoah a magyar sajtóban 1989–1991 in. Zsidóság, identitás, történelem. Szerk.: Kovács M. Mária, Yitzhak Kashti és Erős Ferenc. T-Twins K., /Budapest, 1992. 59–81./
3. Szálasi Ferenc rehabilitálásáról lásd: Hernádi Tibor: A „végső megoldás” aktáinak kiegészítése. /Hunnia, 1993. 41. sz. 62–63./
Szilasy György parlamenti képviselő. (Magyar Demokrata Fórum) 1993. júniusában az Egyesült Államokban jelentette ki, hogy Szálasi Ferenc uralmának voltak pozitív vonásai is. Erről lásd: Szilasy: megbocsátani Szálasi Ferencnek? /Pesti Hírlap, 1993. június 19. 5.1./, Akarja-e Szálasi-t rehabilitálni Szilasy György? /Magyar Hírlap, 1993. július 3. 3.1./
Györkös István győri lakos, Magyar Nemzeti Arcvonal elnevezéssel alapított szélsőjobboldali szervezetet, ellene 1992-ben indult büntető-eljárás. Györkös Szabó Alberttel összefogva 1994. április 7-én jelentette be a Hungarista Mozgalom magyarországi szárnyának megalakulását. Két nappal később a rendőrség mindkettőjüket őrizetbe vette „szélsőséges propagandatevékenység” és „a közösség elleni izgatás büntettének alapos gyanúja” miatt. Egerer László, a Nemzetbiztonsági Hivatal alkotmányvédelmi igazgatóságának vezetője szerint a Hungarista Mozgalom magyarországi szimpatizánsainak tábora nem éri el a néhány száz főt. /Népszabadság, 1994. május 6. 1, 5.1./
4. Legnagyobb visszhangot Kirekesztők c. szöveggyűjteményem váltotta ki, amelyet az elmúlt 100 esztendő fontosabb antiszemita szerzőinek írásából állítottam össze. /Aura K., Budapest, 1992, 212./
5. Szálasi Ferenc: Út és cél. /Budapest, 1935, 9./
6. Szálasi Ferenc: Nagytér, élettér, vezetőnép. Előadás Budapesten, a Hűség Háza Nagytanácstermében 1943. június 15–16. /A Hungarista Mozgalom K., Sydney, 1978, 18./
7. Szálasi Ferenc: Börtönfüzet, 1939. február 5. /Budapest Főváros Levéltára – továbbiakban: BpFL – 19.618/49. A Szálasi per i. 8. a.k./
8. Magyar Országos Levéltár – továbbiakban: OL – K750, Államfői Hivatalok Levéltára, Hungarista Napló – továbbiakban: HN – 5. k. 1944. július 18.

9. A Budapesti rendőrfőkapitány – továbbiakban: Bprfpk. – 1944. november 24-i, 25. sz. kivezénylése. /BpFL, VI. 2. e. 100. k. Rfp. 4920/95/Rfp. 1944. sz./
10. Komoly Ottó naplója. 1944. október 16. Kézirat, gépelt másolat.
11. Bprfpk. 1944. október 16-i., 22. sz. napiparancsa. /BpFL–VI. 2. e. 100. k. 5481/27/Bfp. 1944. szám./ A zsidó házak zárlatát csak október 25-én oldották föl, ekkor tették lehetővé, hogy családonként egy csillagviselésre kötelezett zsidó „bevásárlás céljából” naponta 10 és 12 óra között elhagyja lakását. /Bprfpk. 1944. október 25-én kelt 14. sz. utasítása. BpFL., u.o. 4920/43. Bfp. 1944. szám./ A napilapok másnap tették közzé a hírt, mint belügyminiszteri rendeletet. Lásd pl. Új Magyarország, 1944. október 26. 6./
12. Bprfpk. 1944. október 19-i utasítása. /BpFL, u. o. 4920/35 Rfp. 1944. szám./
13. Edmund Veessenmayer becslése szerint 1944. október 28-án munkaszolgálatot 150 ezer zsidó teljesített, Budapesten pedig 200 ezer zsidó élt. Veessenmayer távirata a német külügyminisztériumnak, 1944. október 28. in: A Wilhelmstrasse és Magyarország – továbbiakban: Wilhelmstrasse – Német diplomáciai iratok Magyarországról 1922–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, /Juhász Gyula., Budapest, Kossuth K. 1968, 907./
14. Vajna Gábor nyilatkozatát lásd: Új Magyarország, 1944. október 19. 5.
15. Új Magyarország, 1944. október 19. 5.
16. Veessenmayer távirata a német külügyminisztériumnak, 1944. október 17. /Wilhelmstrasse, 904–5./
17. Veessenmayer 1944. október 18-i távirata a német külügyminisztériumnak. Braham, Randolph L.: The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account, – továbbiakban: RLB Doc. – New York, 1963, I–II. k. 941. I. No. 227., 507.
18. Veessenmayer távirata Ribbentrop német külügyminiszternek, 1944. október 20. Wilhelmstrasse, 906.
19. Veessenmayer szerint nem gyűjtötték be az október 15-ig kivételezettnek számító zsidókat, a vegyesházasságban élőket és a hadiüzemben dolgozókat sem. Veessenmayer távirata a német külügyminisztériumnak, 1944. október 20. RLB Doc. No. 228., 508.
20. Ribbentrop távirata Veessenmayernek, 1944. október 20. RLB Doc. No. 230. 510.
21. Beregfy rendeletét közzétette: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarorszá-

gon. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Karsai Elek. /Magyar Izraeliták Országos képvisellete kiadása, Budapest, 1962., I-II. k. 575–852. I. idézett dokumentum: II. k. 643–644. 1./ Julesz Miklós orvos emlékirataiban október 20-ára teszi bevonulását az ügetőversenypályára: „A sportpályán kedves társaság fogadott bennünket. Tizenkét–tizenhat éves síhederek, fegyverrel vállukon, anti-szemita dalokkal buzdították magukat harcra, valahogy ilyenformán: 'Addig tart a harc

míg megdöglik minden Schwartz.' /Julesz Miklós: Kirándulás a pokolba. Szépirodalmi K. Budapest, 1971. 10–11./

22. Beregfy fentebb idézett rendeletét a budapesti rendőrfőkapitány is továbbította alárendeltjeinek, külön is kitérve arra, a zsidók által lakott házakban „... a légoltalmi parancsnokok és a házfelügyelők tartoznak ... a rendelet hatálya alá tartozó zsidókat jelentkezésre utasítani. Amennyiben a munkaszolgálatra kötelezett zsidók nem jelentkeznének, vagy a házba visszatérnének, a házlégo. parancsokok és házfelügyelők kötelesek ezt jelenteni a legközelebbi őrszobának. /Bprfpk. 1944. október 23-i, 4. sz. napiparancsa, BpFI, u. o./

A korabeli napilapok tudósításaikban kiemelték: a budapesti rendőrfőkapitány: „... felhívásában felszólítja a házi légoltalmi parancsnokokat és a házfelügyelőket, hogy együttesen állapítsák meg: a zsidó férfiak és zsidó nők eleget tettek-e jelentkezési kötelezettségüknek ... kötelesek azt is megállapítani, hogy a keresztény házakban nem bujkálnak-e olyan zsidók akik sárgacsillag viselésére vannak kötelezve, de a csillagot nem viselik...”. /Új Magyarország, 1944. november 9. 4./

23. Dach Gézáné a Városmajor utcai ortodox szanatóriumról, amely elvben a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt állt, úgy emlékezett meg, hogy ott a náci és a fasiszták „túl gyakori látogatók voltak.” 1945. január 14-én a szanatóriumba betörő nyilasok az I. világháborús érdemérmét bizonyító irattal nem törődtek, a dél-amerikai állampolgárságot igazoló iratra azt mondták: „Csak zsidóknak vannak ilyen dokumentumaik!” Dachnének eszébe sem jutott saját svájci védettségét bizonygatni, inkább azt mondta, hogy semmiféle papírja sincs, Ceglédről menekült el, ezt elfogadták. /YIVO Archives, New York, Oral Testimonies No. 768. Protocol 3584. RG, 104, Series 1./ Bán I. arról számolt be, hogy bár MUSZ-os százada svéd védettséget kapott, november 27-én az egész századot deportálták. /YIVO, u.o. No. 772. Protocol 2411./ Hegyi Pálné svájci védett volt, svájci védett házból hurcolták el a nyilasok, majd deportálták.

/YIVO, u. o. No. 772. Protocol 2337./ Az élelmes Hermann Alexander pápai védőlevele mellé még svájci is szerzett, a 701/D. sz. védett MUSZ-os században szolgált, ennek ellenére deportálták, társaival együtt. /YIVO. u.o. No. 769./ Berger Klárát pápai védett házból hurcolták el, a ház összes lakójával egyetemben 1944. december 3-án. /YIVO, u.o. 774. protocol 2602./

24. Márton I-né emlékezete szerint svéd „védőútlevelét” az újlaki Téglagyárban vették el. /YIVO, u.o. No. 772./ Protocol 2444. Szabó Borbála 1944. november 5-i naplófeljegyzése szerint pesti házukból egy razzia során elvittek egy svájci védett és egy kormányzói mentességgel rendelkező férfi is. November 8-i naplófeljegyzése szerint az aznapi razzia során kiderült: „Nem számított se svájci, se svéd védettség... A rendőr hiába akarta enyhíteni a dolgokat, ezek a fiatal nyilas suhancok fitogtatni akarták hatalmukat és senkit sem engedtek el.” November 22-én egyik rendőr ismerőse figyelmezteti: „A svéd és a svájci védettség ... kész öngyilkosság...” Szabó Borbála: Budapesti napló. Sajtó alá rendezte, jegyzeteket írta: Elek Judit. /Budapest, Magvető K., 1983. 215. 1./ – továbbiakban: Szabó, 1983. – idézett helyek: 12, 27. és 49. 1. Julesz Miklós emlékezete szerint Hegyeshalomnál, az utolsó válogatásnál a német határon a svéd védettséget igazoló papírokat egyáltalán nem fogadták el, a svájci papíroknál csak a 3 hónapnál régebbieket, míg az ő csoportjukból a pápai védetteket elengedték. /Julesz, 1971, 54./
25. OL, K707, Nyilas KÜM i. 2–1944. 12.932. sz. Az 1944. október 21-i Rotta–Szálasi tárgyalásról lásd: Karsai László: A pápai nuncius és Szálasi Ferenc. /Európai utas, 1991. 2. sz. 72–76../
26. Budapesti Közlöny, 1944. október 29. 247. sz.
27. 577.600/1944. II. B. M. szám. rendelet 1944. november 29-i dátummal jelent meg. OL, K150 BM ált. II. kf. 7.t. 2855. cs.
28. Veesenmayer 1944. október 24-i távirata Ribbentropnak. RLB Doc. No. 233., 513.
29. Veesenmayer 1944. október 26-i távirata a német külügyminisztériumnak. /Wilhelmstrasse, 907./
30. Komoly Ottó naplója, 1944. október 27.
31. OL, K150– Belügyminisztérium általános i. – továbbiakban: BM ált. – 1944–XVIII–2. Országmozgósítás i. 4450. cs. 8. tétel, OM–kiüfűtssel kapcsolatos ügyek.
32. Veesenmayer 1944. november 1-jei távirata a német Külügyminisztériumnak. /RLB Doc. No. 239., 526./

33. A Bprf. 1944. november 2-i napiparancsa. /BpFL, u.o. 27. sz. 4920/54./
34. A Bprf. 1944. november 6-i napiparancsa. /BpFL, u.o. 23. sz. 4920/58./
35. A Magyarországi Zsidók Szövetsége Intéző Bizottsága dátum és aláírás nélküli, kézzel írott kérvény-fogalmazványa. /OL-K150-BM ált. XXI. kf. Lakásügyi O. i. 4517. cs./
36. Komoly Ottó naplója, 1944. november 15.
37. A 3.840/1944. sz. M.E. rendelet teljes szövegét lásd: Budapesti Közlöny, 1944. november 13. 250. sz.
38. Bprf. 1944. november 10-i napiparancsa. /BpFL, u. o. 22. sz. 4920/74./
39. A külföldi védettségű zsidók összeköltöztetése c. cikket lásd: Új Magyarország, 1944. november 11. 6..
40. Komoly Ottó naplója, 1944. november 11.
41. „Szálasi részletesen tájékoztatott a zsidókérdésről és a nuncius, a svédek és a svájciak állandó közbenjárásról. Most már megelégette ezeket, 17-én még egyszer összehívta az összes érdekelteket egy utolsó értekezletre, és azon megérteti velük, hogy nem hajlandó az eddig nyújtott engedményeken túl további előzékenységet tanúsítani.” – jelentette 1944. november 15-én Vecsenmayer a német külügyminisztériumnak. /Wilhelmstrasse, 911./
42. Grell 1944. november 20-i jegyzéke a német külügyminisztériumnak. /RLB Doc. No. 241. 528–531./
43. Erről részletesen lásd: Padfield, Peter: Himmler. Reichsführer-SS. /Henry H. és C., New York, 1990. 545./
44. Ribbentrop külügyminiszter 1944. november 21-i távirata a budapesti német követségnek. /Wilhelmstrasse, 912./
45. Julesz, 1971, 64, 69; Georgette Lachapelle deportált úgy emlékezett, a németek már a határon megettették őket, 1–1 kg kenyeret, sajtot (!) és margarint kaptak fejenként. /YIVO, u.o. No. 769. Protocol 1312./ Frenkel Lajos szerint a németek fejenként 1 kg kenyérral, meleg ebéddel várták őket a határon, míg addig csak éheztek, kifosztották őket, stb. a magyar közegek. Dr. Frenkel Lajos: Vagonrakók és vagonlakók. in: Pór Dezső-Zsadányi Oszkár szerk.: Te vagy a tanú! Ukrajnától Auschwitzig. /Kossuth Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat K., Budapest, 1947, 109–110./
46. Solymossy értesítése a Zsidó Tanácsnak, 1944. november 18. /OL, K 150-BM ált. XXI. kf. Lakásügyi O. i. 4517. cs./

47. Zsidó Tanács naplója, 1944. november 18–19. OL–XXXIII. – 5. c. Magyar Izraeliták Országos Irodája – továbbiakban: /MIDI – Budapesti gettó
i. 1. d./
48. Zsidó Tanács naplója, 1944. november 18. /OL. K150, BM ált. XXI. kf. Lakásügyi O. i. 4517. cs./
49. Zsidó Tanács naplója, 1944. november 19. /OL, u.o./
50. Zsidó Tanács naplója, 1944. november 22. /OL, u.o./
51. Zsidó Tanács naplója, 1944. november 24. /OL, u.o./
52. Zsidó Tanács naplója, 1944. november 23. /OL, u.o./
53. A zsidók összeköltöztetésére kirendelt miniszteri biztos 142/1, 2, 3, 4, 5. sz. Zs. (idő) ü.(gyi) rendeletei. /OL, u.o./
54. Vajna Gábor 1944. november 29–én kelt, 8.935/1944. B.M. eln. sz. rendeletének 17. pontja így hangzott: „Tudom, hogy a nemzsidók kényszerű kiköltöztetése a kijelölt területről többszáz magyar testvérünket érinti fájdalmasan, mert megszokott otthonukat el kell hagyniok. Ezek a Testvérek nézzenek azokra a százezres tömegekre, akik az őszutó hidegében, sarában, gyermekkel karjukon, vagyonuk roncsait jelentő csomaggal vállukon, végtelen sorokban menetelnek a magyar Hazának a magyar véderő által szabadnak megtartott tájai felé. Mindenük elveszett; a szebb jövő reményében pusztá életüket mentik. Ha a gettóból kiköltöztetett magyar testvéri szívvel tekint elcsigázott, meggyötört, menekült véreire, lehet-e zokszava egy is, mikor az elhagyott lakás helyébe készen kapja az újat, mikor a költözködés anyagi terheit a juttatni remélt segélyek könnyítik, el nem szállítható vagyonát biztonságos raktárak őrzik, elköltözésének tétje pedig nem a maga pusztá élete, hanem a közösség elsődrendű érdeke: a magyar főváros zsidókérdésének gyökeres megoldása!” /OL, u.o./
55. Zsidó Tanács naplója, 1944. november 25. /OL, u.o./
56. Zsidó Tanács naplója, 1944. november 25. Lásd még: Lévai, Braham i. m. A nemzetközi Vöröskereszt budapesti tevékenységéről Ben–Tov, Arieh: Holocaust, A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt. /Dunakönyv K., Budapest, 1992. 297. l./ valamint Favez, Jean–Claude – Billeter, Geneviève: Une mission impossible? Le CICR, les déportations et les camps de concentration nazis. /Ed. Payot, 1988, Lausanne, 429./
57. Zsidó Tanács naplója, 1944. december 1. /OL, u.o./
58. Zsidó Tanács naplója, 1944. december 3. /OL, u.o./
59. Zsidó Tanács naplója, 1944. december 6. /OL, u.o./

60. Lásd a 960/1944. B. M. sz. rendeletet. Budapesti Közlöny 1944. december 6., 279. sz.
61. Zsidó Tanács naplója, 1944. december 7. /OL, u.o./
62. Zsidó Tanács naplója, 1944. december 8. /OL, u.o./
63. Komoly Ottó 1944. december 10-én jegyezte föl naplójába: „Jelentés: Svábhegyről lehozottak közül menekültekről, Wesselényi-utcai kórházból (80 közül 4 menekültről tudok: a Dunába ugrottak, mielőtt a többit lelőtték”).
64. Új Magyarország, 1944. december 12. 8. ■
65. Zsidó Tanács naplója, 1944. december 12. /OL, u.o./
66. Zsidó Tanács naplója, 1944. december 14. /OL, u.o./
67. OL, u.o.
68. Zsidó Tanács naplója, 1944. december 16. /OL, u.o./
69. Zsidó Tanács naplója, 1944. december 17. /OL, u.o./
70. Zsidó Tanács naplója, 1944. december 18. /OL, u.o./
71. Zsidó Tanács naplója, 1944. december 20. /OL, u.o./
72. Zsidó Tanács naplója, 1944. december 21. /OL, u.o./
73. Domonkos Miksa, a Zsidó Tanács egyik vezetője 1945. január 9-én körlevélben fordult a gettó körzeteinek előljáróihoz. Idézzük: „Különböző magyar és német hatóságoktól naponta érkezik parancs különböző számú munkásosztagok előállítására. Ezeknek az összeállítása a legnagyobb nehézségbe ütközik, gyakran előfordult, hogy ugyanazon egyéneket kellett bizonyos munkára kijelölni”. Domonkos utasította a körzeti előljárókat, hogy minden házban készíttessenek névsort az ott lakó, 16–50 éves korú férfiakról. /OL, u.o./
74. Zsidó Tanács naplója, 1944. december 28. /OL, uo. 3. d./
75. Zsidó Tanács naplója, 1945. január 8. /OL, u.o./
76. A Gettó Rendőrség Főparancsnoka 1944. január 6-án jelentette a Zsidó Tanácsnak: „Több bejelentés érkezett, hogy cca. 15 főből álló nyilas csoport az utcákon az embereket fosztogatja. Ruhát, kabátot veszik el tőlük és a még náluk található egyéb értékeket is. Ugyanekkor a gettó rendőrség embereitől a gumibotot és a sisakot veszik el, közben tetteleg bántalmazták őket.” Zsidó Tanács feljegyzései, /OL, u.o./
77. Domonkos Miksa 1945. január 8-i jelentése Lócsey rendőrtörzsfelügyelőnek. /OL, K150 BM ált. XXI. kf. Lakásügyi O. i. 4517. cs./
78. Berend Béla 1945. január 12-i jelentése a Zsidó Tanácsnak. /OL, u.o./

LÁSZLÓ KARSAI:

THE LAST PERIOD OF HOLOCAUST IN HUNGARY
– Jews in the Szálasi-regime

This study based on mainly unpublished archives gives a brief survey of the history of Jews in Szálasi-regime from October 15th 1944 to January 1945. The Hungarian nazi leader Szálasi, who came to office by force of arms on 15th October was not anti-Semitic but 'aSemitic', as he called himself. His aim was to establish a totalitarian system in Hungary after the Second World War which would be free from Jews. His Jewish policy was inconsistent: in October 1944 he agreed that all the Jews in Budapest would be delivered to Germany the next month and be marched to the western border of Hungary. In the second half of November, however, he changed his mind – possibly under the pressure of the Hungarian diplomats. As a result only those who were used for forced labour were handed over to the Germans as a 'loan'. The rest were taken back to a ghetto in Budapest

This study has been written to give an insight into the everyday life in the large Jewish ghetto as well as in the so called 'protected' or 'international camps' of the besieged Budapest. Records were hand-written day after day by some of the prisoners, who are now the leaders of the Jewish Council. They helped a lot to picture the Jews' suffering and struggle for life as well as to feature their friends and their enemies.

MUNKASZOLGÁLAT NYUGAT-MAGYARORSZÁGON 1944–1945

Magyarország 1944 szeptemberében a német birodalom stratégiai előterévé, a náci végvárnak tervezett „*alpesi erőd*” (Alpenfestung) keleti bejárata védőjévé vált. Hitler és vezérkarát az a cél vezette, hogy a Budapest–Bécs–Grác hadászati háromszög legfontosabb pillérét, Budapestet megtartsa, a Bécsbe vezető utat lezárja. Együtt akarta megvédeni a létfontosságú dunántúli olajmezőket, az alumíniumipar központját, a tatai szénmedencét és az annektált osztrák földön kiépített jelentős hadiipari bázisokat.

A korábbihoz képest eltérő, új „*merev*” védelmi stratégiát több védelmi vonal volt hivatva szolgálni. Magyarországon a hátráló Wehrmacht érdekében a Zempléni-hegység, a Bükk és a Mátra déli lejtőin kezdték kiépíteni a Karola-, Nagytéténytől a Velencei tó és a Balaton északi partján Gyékényesig húzódó – mind közül a legerősebb – Margit-, mögötte az Olga-, a Klára- és a Zsuzsanna-vonalat. Majd a német- (osztrák-) magyar határ vonalán a Keleti vagy Délkeleti Fal (Ostwall, Südostwall), későbbi nevén Birodalmi Védőállás (Reichsschutzstellung) állásrendszerét.

A Délkeleti Fal építésére a parancsot már júliusban kiadták. Kialakítására grandiózus tervek készültek. (1943 szeptemberében még a Dnyeper vonalában rajzolták a német katonai térképekre.) A „*fal*” a Kárpátoktól Bécsen és Bádénen át Gutensteinig, onnan a Schneebergen és Wechselen keresztül Radkersburgig, majd Varasd (Varazdin) – Zágrábig húzódott volna. A német–magyar határ térségében hosszas viták után kitűzték a védvonalakat. Októberben megkezdték a Birodalmi Védőállás nevet kapott erődítésrendszer építését.

Az irányítás mindenütt a náci párt politikai megbízottainak kezében volt. A munkákat műszakilag a Todt-szervezet (OT-Einsatzgruppe Süd-Ost, Sonderbauleitung) előkészítette és felügyelte, de a kivitelezésbe erőteljesen beleszólt a magasabb utászparancsnokság (Höherer Pionierstab) is. A kiterjedt földmunkát végző törzseket a Wehrmacht adta, a tényleges kiépítést és a védelmi szakaszok erődítésének sorrendjét túlnyomó részben a nemzeti szocialista pártszervek befolyásolták és irányították. Az őrszemélyzet, a sáncmunkások, felügyeletük, ellátásuk és

a szállásuk gyakorlatilag kizárólag a pártszervek hatáskörébe tartoztak. Ezek azonban legtöbbször nem katonai, inkább „nemzeti szocialista” szempontok szerint működtek.

A Birodalmi Védőállás Niederdonau erődvonalát három szakaszra tagolták, ezek Pozsonytól (a német térképeken Festung–Pressburg) délre, az Írottokig húzódtak. Az északi szakaszt a Hainburg–Pozsony vonalától a Fertő tó északi partjáig, Védenyig (Weiden am See) jelölték ki. A középső szakasz a Fertő tó északi és déli partja közötti területet fogta át, nagyjából Sopron vonaláig. A déli szakasz Soprontól Írottokig terjedt.

Az erődítés meghatározó gondja volt, hogy a határtérségben német munkaerő korlátozottan állt rendelkezésre. Emiatt Edmund Veesenmayer birodalmi megbízottnak, a magyarországi deportálásokat szervező és irányító Eichmann–stábnak a Szálasi-kormánnyal folytatott egyezkedései nyomán 1944 novemberében Budapestről, az óbudai téglagyárból napon-ta hatezrével vezényelték és hajtották a fővárosi zsidók menetoszlopait a Dunántúlra, a német határ felé. Az ún. hegyeshalmi gyalogmars után a németeknek átadott magyar zsidócsoportokat – összességében 50000 főt – az SS irányította tovább. Legtöbbjüket először a határközeli Zurndorf-ba, onnan zömmel délre, az állásépítésre parancsolták.¹

A Niederdonau erődvonal három szakaszán 1945 március végéig legalább tizenkét nemzetből származó deportáltak, hadifoglyok – a németek kényszermunkásainak valamely kategóriájába eső, embernek is alig számító páriák – ásták a hadicélú árkokat, fedezékeket, építették a védelmi állások megannyi válfaját. Sok földéptmény, fedezék, bunker alighogy elkészült, beomlott. A csapadékos őszben, télben az árkok talajvízzel telítődtek. Ezeket újraépítették, kimerték. Általában helyi anyagokkal, kővel, sövényfonattal, fával igyekeztek szilárdabbá tenni.

Nyugat–Magyarország határa mentén egész erdőket irtottak ki. Gyakran áldozatul estek a szőlősorok, a gyümölcsfák. Sok faluszéli, közvetlen határvidéki birtok az árkok miatt megközelíthetetlené, művelhetetlené vált. Hogy az ilyen „harckocsielhárító” árkok és állásrendszerek nyílt terepen értelmetlenek, sehol sem nyújtottak tartós és komoly oltalmat, azt a háború hatodik évében minden katona jól tudta, de senki sem mondta ki.

A munkálatokra az állásépítés parancsnokságai a Gau Niederdonaura keresztelt Burgenland birodalmi védelmi biztosa útján bevonták az osztrák polgári lakosságot. A területen található szakmunkásokat, nagy tömegekben Keletről való munkásokat (Ostarbeiter), a megszállt országokból a birodalomba szállított munkásokat (Fremdarbeiter), Bécsből és

egyres tartományokból a Hitlerjugend tagjait. December elejétől a határvidéken a magyar polgári lakosságot is mind nagyobb mértékben sáncmunkára kötelezték. A munkát a zsidó és más kényszermunkásoktól elkülönítve, kirendelés alapján végezték.

A Niederdonau erődívonal építésén (140 km hosszón) 1945. január 20-án 83405 ember dolgozott. 65241 volt közülük nem német. Március 5-én 66968, közülük nem német volt 54276. Folytatásán, a Steiermark Észak vonalon január 20-án 22469 fő (9836 nem német), március 5-én pedig 35190 (21475 nem német) erődített.

Március 1-jén a Niederdonau erődívonal kiépítettségéről a parancsnokságok jelentették, hogy elkészült 128 kilométernyi állás, 163,4 km páncéloselhárító árok, 90,1 km drótakadály, 558, 2 km lövészárók. Ezen felül készre jelentettek 421 páncéloselhárító tüzérségi és nehéz gyalogsági állást, 2826 gépfegyverlőállást, valamint 2090 nyitott és 756 fedett fedezéket.²

Az erődítési munkák a Pozsony melletti Ligetfalunál (Engerau, ma Bratislava 5. kerülete) kezdődtek. Engerautól Kőszegig 1944 novembere és 1945 március vége között húsz kényszermunkatáborban robotoltatták a Szálasi-kormány által az SS-nek „kölcsonzsidóként” átadott embertömeget. Az Észak erődívonalon Pozsonyligetfaluban két munkatábor volt. A Közép erődívonalon egy tábor működött Fertőfcheregyháza (Donnerskirchen) és Feketeváros (Purbach) között, valamint egy Cinfalván (Siegendorf).

A Dél erődívonalon egy-egy tábor volt Fertőrákoson, Somfalván (Schattendorf), Ágfalván, Sopronban, Sopronbánfalván, Balfon, Harkán, Kópházán, Nagycenken, Hidegségen, Ilonamajorban, Sopronkeresztúron (Deutschkreutz). Négy helyen tartották az állásépítés nyolcezernyi foglyát Kőszegen.

A tudományos kutatás által feltárt adatok bizonyítják, hogy a németek, a Stellungenbau (állásépítés) parancsnokságai a katonailag érdektelen, értelmetlen állásrendszereket embertelen hajszával építették. Az erődítésen dolgoztatott kényszermunkások iszonyatos szenvedéseket álltak ki, óriási veszteségek érték őket. A Niederdonau erődívonal mintegy 35000 magyar zsidó foglya közül az öt hónapos erődítés idején, 1945. március végéig 10500–11500 éhen halt, a brutalitások és a betegségek következtében elpusztult.

Az 1944 decemberében felállított 1800–2000 fős balfi tábor a soproni járás egyik legnagyobb munkatáborának számított. A lakóházak mögötti pajtákából állt, melyek mély fekvésük miatt a feltört talajvíztől gyakran

nedvesek voltak. Aljzatukat helyenként nyirkos szalma, másutt nádké-
vék borították.

A fasizmus áldozataiként számon tartott magyar írók, költők és újságírók közül többen Balfon pusztultak el. Szerb Antal 1944. június elején került munkatáborba. November végéig Budapesten tartották őrizetben, majd Balfra szállították. December 16-án ezt írta: „Általában az a hely, ahol most vagyunk, Balf, átkozott egy hely, és minden tekintetben nagyon rosszul megy nekünk. És most már nincs más remény-
ségem, mint az, hogy a háborúnak nemsokára vége lesz: ez tartja bennem a lelket...” A háború végét azonban Szerb Antal nem érthette meg. Nyilas őrök 1945. január 27-én agyonverték. Nemsokára Halász Gábor esszéíró és Ivor (Deutsch) Dénes újságíró is ott érte a végzet.³

A balfi betegeket – számuk az 1945-ben kelt jegyzőkönyvek összege-
zésekor négyszázra tehető – a Hidegség melletti Itonamajorba szállították, ahol az SS-ek kivégezték őket és a tetemeiket elföldelték. 1945. március 2-án Balf is a tífusz miatt lezárt községek közé tartozott. A lágérben naponta 20–30 elhalálozás történt. Az éhezéstől 8-án végleg erejét veszítette Sárközi György, a Válasz szerkesztője, a népi írók mozgalmának egyik vezetője. Ott pusztult a Felvidékről Balfra hurcolt Gosztonyi Lajos, a Népszava neves újságírója, valamint Komlós Jenő újságíró és Szikla Bertalan tanár.⁴

Március 27-től a kényszermunkásokat készenlétebe helyezték, majd gyalogos oszlopaikat sorra indították nyugat felé. A tífusz lázában fetrengőket, a fagyserülteket és más betegeket ún. betegpajtákbán hagyták. 31-én az egyik SS tábori csendőr egység a visszamaradtak közül a járóképeseket, mintegy 185 embert a község széli ún. Teknő útra hajtott és egy páncélosárokból halomra lőtt.

Fertőrákos természeti adottságai meghatározó szerepet játszottak 1944–1945. évi történetének alakulásában. Határában a kő-, kavics- és homokbányák a katonai célú építkezések anyagát szolgáltatták. A külfej-
téseken a Todt-szervezet nagyszámú kényszermunkást, hadifoglyokat, volt fővárosi munkaszolgálatosokat, de a közeli sopronkőhidai fegyintézetből őrizeteseket is dolgoztatott.

December első napjaiban Fertőrákos egyik állomása volt a budapesti József- városi pályaudvaron november 27. és 29. között bevagonírozott ún. védett munkaszolgálatos századok kálváriájának. A munkatábor foglyainak zöme a fővárosból érkezett, de szerb és horvát munkás-
századok is robotoltak itt. A szállásokul gyakran oldalfalak nélküli szérűket, csűröket és rozzant pajtákat jelöltek ki.

Szállásként szolgáltak a határon túli Fertőmeggyes irányába eső, utcarendszerben telepített papírmásé barakkok és földkunyhók is. Vérmérgezés végzett itt 1944 karácsony táján Tamássi (Wagner) György íróval, a hazai tudományos irodalom egyik nagy ígéretével. A kegyetlen őrség tagjai (SA-, SS-legények, a teljesítményt felügyelő szudétanémet, majd bajor NSDAP-megbízottak, nyilas suhancok) gumibotozással, puskatúsütésekkel kényszerítették ki a bunker és sáncépítést. Különösen nehéz volt a kőbányában, ahol szinte minden munka kézi erővel folyt.

1945 februárban a Todt-szervezet 160, az SS 240 fővel állomásozott Fertő- rákoson. Ott tartózkodott a 954/1. és a 954/2. magyar munkásszázad is. Már- cius 6-án magyar katonai alakulatok 2150, az SS és az SA 347, a Todt-szervezet 144 fős létszámot jelentett. A kényszermunkások száma megközelítőleg 1200–1400 főt tett ki.⁵

Március 27-én megkezdődött Fertőrákos rendkívül erőszakos és gyors kiürítése. A munkaképtelen, menetelni nem tudó foglyok életét a németek kioltották. A gyalogmenetek 27-én és 28-án este indultak Mauthausen felé. Az állásépítés áldozatainak száma négyszázra tehető. Kettőszáznegyvenen az 1946 novemberi fertőrákosi exhumálás óta a fővárosi rákoskeresztúri temetőben nyugszanak, százhatvanháromnak a kiléte ismeretlen.⁶

A Fertő parti Hidegségen felállított állásépítő munkatáborról keveset tudunk. 1944 decemberéből csak annyit, hogy Prikoszovich Mihály, a kisközség jegyzője vitába került a Stellungsbau parancsnokságával az elhalt munkaszolgálatosok halotti anyakönyvezéséhez szükséges bejelentés elmulasztása miatt.

1945 január első napjaiban a 104/3. kiegészítő munkaszolgálatos század érkezett Hidegségre. 1944. december 5-e óta volt úton a kassai téglagyárból. Februárban a Stellungsbau 79 fős helyi személyi állományának rendelkezésében 1200 sáncmunkás volt, akiket a 108 házas község hatvan számozott pajtájában zsúfoltak össze.⁷ A flekkjárvány (kiütéses tífusz) napról napra szedte az áldozatait a hígított takarmányrépalén tartott, csontvázzá aszott emberek között. A hidegségi jegyző jelentése szerint a pajtákban tartózkodó munkaszolgálatosok *„már régebben betegedtek meg, általában tífuszban, s ott fekszenek, amíg meg nem hálnak.”*⁸

A március 2-i helyzetfelméréskor dr. Hagen német törzsorvos beismerte, hogy Hidegségen *„nagyobb számú”* tífuszos megbetegedés fordult elő, s *„a munkaszolgálatosok révén”* áterjedt a lakosságra is. A kiütéses tífusz harminc polgári áldozattal járt, a hidegségi állásépítő foglyok létszámáról, sorsáról többé nem adtak a magyar hatóságok jelentést.⁹

A Hidegséghez tartozó Ilonamajor (Ilkamajor) kiürített istállóiba 1944. november elsején az SS hatszáz, a fővárosban munkaszolgálatra kötelezett és deportálásra szánt női telepített. Napok alatt megtörtént a védvonalak kitűzése, és a terepen a „munkaerő bevetése”. A budapesti nők német fegyveres őrség, valamint a november derekán a környékbeli falvakból bevonultatott magyar „zsidóörök” felügyeletével futóárkokat ástak, sáncoltak, páncélosakasz-tók földmunkáit végezték. December második felében – harkai és kópházi sorstársaikhoz hasonlóan – a majorban őrzött női foglyokat Ausztriába, feltehetően ugyancsak a Bécsújhely melletti Lichtenwörthbe szállították.

1945. február 10. körül Ilonamajor helyi illetőségű lakosságát Hidegségre telepítették, mivel a kidobolt hirdetések szerint a németek éleslövészetek a major körzetében rendszeressé váltak. Az utat német őrség zárta el. Az SS „éleslövészetek” – mint későbbiekben arra fény derült – mind a még egészséges, mind a más táborokból ideszállított legyöngült, beteg foglyok sorainak ritkítását szolgálták. Naponta nyolctíz elerőtlenedett foglyot végeztek ki, hogy a betegek létszáma minél gyorsabban lepadjon.¹⁰

Az SS Ilonamajori halálosztaga közreműködésével 1286 ember élete szakadt meg.¹¹ A járóképes foglyokat őrök március végén gyalogmenetben Mauthausenbe vitték.

A Niederdonau Dél erődszakaszon az ágfalvi kényszermunkatábor foglyainak első csoportja Hegyeshalmon és Sopronon át 1944. december elején érkezett. A német erődépítők 14-én „*egyelőre 120 fővel*” települtek Ágfalvára, az összes csűrökben 1200 zsidó munkást kívántak elhelyezni. A sáncmunkások egy része megjárta Ukrajnát és a Kárpátokat. Korábban útépítésnél, fedezékásánál, lőszerszállításnál dolgoztak, vagy a trén lemaradozó lófogató „*vonatait*” húzták-tolták a hágók és szorosok meredékein. Közbeeső állomás a kassai téglagyári gyűjtőtábor volt, kéthetes vonatozás után érkeztek az Alpok aljára.

Az ágfalvi anyakönyv szerint az első két munkaszolgálatos halálet december 11-én történt: az egyiket „*koponyán áthatoló lövési sérülés*”, a másikat „*tüdőn áthatoló lövési sérülés*” okozta. Az „*Ágfalván elhunyt közmunkaszolgálatosokról*” készült kimutatás (amely 581 halottat sorol fel) szerint december 11-én egy harmadik munkaszolgálatos is meghalt.¹²

1945. február 20-án a tábor foglyainak létszáma 685 főt tett ki. Ágfalvi fogolyként vesztette életét Székely Tibor író, aki novelláival és „*Nálunk nem szól a lant*” s „*Vád nincs, csak ítélet*” című regényeiben tett képességeiről tanúbizonyságot. A tábor foglyai közt volt Elek János riporter, a sáncmunkák áldozata lett február 8-án 33 évesen Doros

Ferenc fővárosi hírlapíró is. Március 6-án a Stellungsbau személyzete 153, a Pionier Bataillon (utászok) egysége 71 főt tett ki.¹³ A sáncmunkások létszáma 600 fő volt. A tábort március 20-a és 26-a között üritették ki. Az exhumálások során 820 fogoly holttestére találtak, közülük 224 áldozat személyazonossága ismeretlen maradt.¹⁴

A határmenti Harkán frontot járt munkásszázadok maradványai, a fővárosban 1944 októberében bevonultatott, valamint novemberben elfogott zsidó lányok, asszonyok dolgoztak. December utolsó napjainban a tábor kényszermunkásainak száma elérte az 1800 főt. A tisztálkodás huzamos hiánya miatt a foglyok rövid idő alatt eltetvesedtek, aminek következménye flekktífuszjárvány, a leromlás miatt pedig százak kínhalála volt. Állandósult az éhezés is. A napi büntetések közül a botozás volt Harkán a legelterjedtebb. A 25 botütés halált is jelenthetett. Előfordult, hogy a legyengült, kimerült fogoly a botozást követően nem tudott többé talpraállni. Ilyen körülmények között vesztette életét 1945. január 8-án negyvenévesen Nagy György, egyike volt a magyar színjátszás elpusztított ígéreteinek. Harminchat évesen Harkán szenvedett ki Vándor Ervin újságíró, írásai Bálint Endre néven jelentek meg a Társadalmi Szemlében és a kolozsvári Korunk című folyóiratban.¹⁵

Január 22-én a munkatáborban 1733 férfi és 108 női munkaszolgálatost őriztek, közülük 119 tífuszgyanús volt. Az 1841 kényszermunkásból csupán az a nyolcvan: „*akkal a német hatóság állandóan érintkezésben van*” kapott a németek intézkedésére védőoltást.¹⁶ A tífusz áldozatait az egyik erdőrészen ásott gödrökben földeltették el. Február 13-án az elhalt tífuszosok gödrébe dobták Vető Miklóst is. Az alig huszonhét éves költő hosszú és keserves bujdosás után – miközben két társa életét vesztette – került Harkára. A tábor foglyai közül hatszázötvenen haltak meg.¹⁷

Kópházára miként Harkára, a fővárosban bevonultatott vagy elfogott nőket irányítottak. 1944. november 20-án érkeztek, a Stellungsbau azonnal sánccsászra fogta őket. A kópházi foglyoknak a tábor fennállása első napjaiban csekély hideg élelmet osztottak, később kondérokban vittek a munkahelyekre „*vízlevest*”. Bevonulás után a pajtákban kb 4 dl tartalmatlan levest, a reggeli kivonulás előtt pedig 3 dl keserű feketekávé-t kaptak. Kenyér nem mindennap járt: orvosi megállapítás volt, hogy a kópházi tábort „*élelmezés*” nem tartalmazott többet, mint napi 1200–1400 kalóriát. A női munkaerő a nagyrészt hegyoldalban végzett nehéz földmunkákon Kópházán is mind alkalmatlanabbnak bizonyult. December 18-án ezerkétszáz sáncmunkásnőt Harka–Kópháza vasútállomásról Ober-Eggendorfon át vonatokban Lichtenwörthbe szállítottak, egy másik

csoportjukat (a betegpajta foglyait) feltehetően Sopronkeresztúrra irányították. Helyükbe mintegy ezer volt honvéd kiségtő munkaszolgálatos férfi érkezett, majd 1945 januárban a munkatábor létszáma elérte az 1800 főt.¹⁸

1945. január 17-től március végéig Kópházán robotolt dr. Csatkai Endre, aki korábban Nyugat-Magyarország és Burgenland kultúrtörténeti kutatásaiban jelentős munkásságot fejtett ki. A Kőszeg–Retteg–Szajol útvonalon teljesített munkaszolgálat után Érsekújvárról hurcolták a 103/303. kiségtő munkásszázaddal az Ikva mentére.¹⁹ A kópházi tábor foglya volt dr. Mérei Gyula, a jeles történész-professzor is. Honti János, a neves folklorista, mesekutató és irodalomtörténész harmincnégy évesen pusztult bele a sáncmunkás fogolyéletbe, amikor már csak néhány nap választotta el a felszabadulástól. Az állásépítés 620 fogoly életét követelte Kópházán.²⁰

Nagycenken a 2600 kényszermunkást 1944 novemberétől cukorgyári gépszínekbe, valamint barakszállásból és pajtákból álló munkatáborba telepítették. Az SS kárpátukrán munkaszolgálatosokat – szerelvényük a nagycenki állomáson állt – és szovjet hadifoglyokat is bocsátott az állásépítő szervezet rendelkezésére. Az egykori cukorgyárban és az állomáson vasúti pályát építettek, futóárkokat, páncélosárkokat és torlaszokat készítettek.

A nagycenki kényszermunkásokra is szinte biztos halál várt a megérőltető munka, az elégtelen ételmezés, az orvosi ellátás hiánya, valamint a német őrszemélyzet bestiális bánásmódja következtében. 1945. február 8-án Nagycenkről hatszáz tífuszos megbetegedést jelentettek. 12-én az állásépítő táborokban 1068 tífuszos volt, ebből hatszáz változatlanul Nagycenken.²¹

Március 27–28-án a nagycenki munkatábort is kiürítették. 30-án délután SS-katonák a gyalogmenetre képtelen foglyokat beteretlék szállásaikra, sötétedéskor a barakkokat rájuk gyújtották. Egy részük kitört. Az SS-ek fegyverei lekaszálták őket, a továbbjutott, de elfogott menekülőket az SS-ek tarkón lötték. Az öldöklés 244 emberéletet követelt. Március 31-én az egykori cukorgyárat övező romok között összeégett emberi testek sora idézte a fasizmus 1180 nagycenki áldozatát.²²

A Sopron város területén járt munkaszolgálatosokról alig maradt fenn dokumentum. Sopron inkább átmenő állomás, elosztópont volt, erre szolgáltak a város pozsonyi külvárosában található Lenk, és Steiner-féle téglagyárak egyes épületei, a sopronpusztai major, valamint a volt Jacobi-gyár és az épülőfélben levő egyetemi kollégium.

A munkaszolgálatos és más deportált, vagy továbbdeportálásra szánt foglyokat 1945 januárjában és februárjában a félig kész, nyílászárók nélküli egyetemi kollégiumból vagy a téglagyárakból indították nyugatra. Egyes csoportokat gyalogmenetben irányítottak a határon át Somfalvára vagy Cinfalvára, másokat vasúton délre, Szombathelyen át az állásépítés Steiermark szakaszára, a Fehring körzetébe eső Rábaszentmártonba (St. Martin an der Raab), Kistótlakra (Windisch-Minihof) is.

Január 9-én Győrből 113 munkaszolgálatos került Sopronba, őket leromlott állapotuk miatt a németek az erődítési munkákra nem vették át. A 13-i tisztifőorvosi jelentés szerint az eltetvesedett, „109 főből és 4 halottból álló zsidócsoport” tagjai közül „mintegy 20 elmezavart, kb. ugyanennyi végelgyengülésben szenved”.²³ (Valószínűleg lengyel területről, Kassán át nyugatra irányított leromlott és kimerült század maradék állománya volt.) 19-én újabb munkaszolgálatos csoportok érkeztek. Az eredetileg Hatvanban felállított 107/321. kiegészítő munkásszázadot a Steiner József Gőztéglagyár üzemén kívüli körkemencéjében helyezték el. 484 embere útközben erősen eltetvesedett, aminek következményeként Sopronban halálos megbetegedések fordultak elő.²⁴

A Komáromból Mauthausenbe, majd Gunskirchenbe menet közben a 101/334 kiegészítő munkásszázaddal két napot töltött a soproni Steiner-téglagyárban Hegedűs Géza író. Itt vesztette a tífusztól életét Grätzer József, a magyar rejtvénykirály. A Sicc könyvek kitalálójaként ismerték, többek között a Szín- házi Élet terjedelmes rejtvényrovatát szerkesztette.

A Budapesten a „védeltségétől” megfosztott munkaszolgálatosokból ezer fő Sopronon át december 2-án este gyalogmenetben ért Sopronbánfalvára. Az első éjszakát az SS parancsára ötvenes csoportokban a szabadban – fegyverrel a főtér sarába kényszerítve – töltötték. Másnap munkacsoportokra bontva, már hat kilométeres – később napi útvonaluk volt – hegyi gyalogutat követően fakitermelésre, rönkszállításra és deszkakészítésre osztották be őket. Rövidesen megindult az árokásás.

1945 január közepén a tábornak már napi 8–10 halottja volt. 16-án a Malomhegy utca 10. szám alatti Poropatich-féle hengermalomban 43 évesen áldozatul esett Vándor (Venetianer) Sándor, a hazai kóruskultúra egyik kiválósága. Február 12-én Reiter László, az Amicus könyvkiadó alapítója, 49 éves grafikus és író, 22-én Jób Jenő 49 éves író következett az elhalt kényszermunkások sorában, akiket az ún. Kolostordomb oldalán ásott árokba temettek.²⁵

Március 28-án Sopronbánfalván még építették a védővonalat. Kivonultatták az árokásástól mindinkább vonakodó polgári lakosságot is. Este a munkatábort felsorakoztatták, és a három és félszáznyi menetképes

fogyot útnak indították a német birodalomba. A betegeket az SS-őrök kirendelt szekerekre rakatták, és a lábadozónak nevezett soproni téglagyárba vitték. A Birodalmi Védőállás „sopronbánfalvi erődszakaszának” négyhónapos építése 532 fogoly életébe került.²⁶

A Niederdonau és a Steiermark erődvonala kapcsolódása közelében Kőszegen dolgozott a legtöbb magyar kényszermunkás. Az állásépítés 1944 novemberében indult. Igen sok áldozatot követelt: a kőszegi munkatáborok embervesztését (a kőszegfalvi áldozatokkal együtt) az 1947-es exhumáláskor 2500-ban adták meg.²⁷

November 28-án Kőszeg erődgazdasága területén a németek (az Alsóerdő, őzkúti védterület 2-es, 30-as tagjaiban) nagyobb számban dolgoztattak magyar zsidókat. Fát termeltek ki és sáncoltak. A december 3-ától Kőszegre vonaton érkezett magyar munkaszolgálatosok közül 1500–1800 (egyes források szerint 4000) embert a Kőszeg városi gőztéglagyár épületeiben, pajtaiban és szárítóiban helyezték el, kisebb számban pedig a közeli Gyöngyös patak menti Gulner malomban. Az 1944. évi 272. sz. anyakönyvi bejegyzés szerint az első kényszermunkás haláleset december 14-én történt a Gulner malomban, mikor Klein Aladár bankhivatalnok, 62 éves fővárosi lakos bélhurutban meghalt. A következő napokban egy 51 éves és egy 63 éves fogoly végezte be életét ugyanitt.²⁸

Ellentmondó adatok szólnak a munkaszolgálatosok másik csoportjáról. Létszámát 1500-tól 4000 főig becsülték, a németek a város túloldalán, a Kőszeg-alsó vasútállomás mellett épült Soproni és Kőszegi Polgári Serföldék R.T. háromemeletes épületébe és udvarán barakkokba, sátrakba telepítették. Ezen kívül többszáz kényszermunkást helyeztek el a kőszegi vasútállomás közelében, a Czeke József és Társa téglauzemben, amely a megbetegedettek gyűjtőhelyéül is szolgált. Összességében a „fal” kőszegi állásrendszerén robotoltak számára csak közvetett utalásaink vannak. Ilyen, hogy a december 11-i fősolgabírói határozat a Kőszegen indult munkálatoknál „cca. 8000 fő” részére utalt ki élelmiszert.²⁹

A kőszegi munkatáborok feltöltéséig a nőket külső munkahelyeken, a sáncásánál is bevetették. Sokan szereztek fagyásokat, különféle sérüléseket, életfogytig tartó szenvedéssel járó betegségeket. Ismeretlen számú női foglyot szállásoltak a kőszegi Csepregi utcai fenyőmagpergető üzembe. (A magraktárt előzőleg honvédségi alakulat ürtette ki, mert a helyiséget a lovak számára hidegnek találta.) Telepítettek lányokat, asszonyokat Kőszegfalvára is, ezeket december második felében vonaton a cseh határ menti Gmünd melletti koncentrációs táborba, később Bergen-Belsenbe vagy Theresienstadtba szállították. A Kőszegen vissza-

maradt zsidó nőket általában konyhai munkán, a kiürítés után pedig időlegesen Rohoncnál (Rechnitz) a sáncokon dolgoztatták.

A Czeke-téglagyárba „szállásolt” fővárosi zsidó nők és férfiak leromlott állapotuk miatt sáncmunkát nem bírtak végezni. A gyár tulajdonosa november 28-án beadványt intézett a kőszegi polgármesterhez arról, hogy „a beteg zsidók és nők a körkemence tetején, az úgynevezett ringen vannak elhelyezve, legnagyobb részük beteg és naponta hálnak meg a ringen”.³⁰ Az akkor még működő téglagyárban 249 zsidó fogoly volt. Közülük 178 bélhurutban vagy vérhasban szenvedett. Továbbra is ellátatlanok maradtak, folyamatosan pusztultak a gyengélkedők téglagyári gyűjtőhelyén: november 25-én kettő, 26-án négy, 28-án öt fő végezte be életét.³¹

A munkatábor fogoly főorvosa a négyhónapos állásépítés téglagyári halottainak számát 700-ban adta meg, akik – a 8–10 kivégzés áldozatain felül – „éhenhaltak, megfagytak, végegyengülésben haltak meg.”³²

1944 és 1945 fordulóján, feltehetően a nyomasztó munkaerőhiány következtében, a magyar zsidó foglyok újabb ezres csoportjait vezényelték a Harmadik Birodalomba. Ez történt Kőszegen is, ahol az elszállítás útvonalát és célját – szokás szerint – az érintettek előtt eltitkolták. Nem tettek kivételt a m.kir. III. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljba tartozott néhány századdal sem. Ezeket meglepetésszerűen február 5-én és 6-án indították a határon át, ahonnan Darkó századparancsnok és a keret 15-én érkezett vissza. Valószínűsíthető, hogy ekként a magyar honvédség keretében nagyrészt megszűnt a kőszegi „kiszegítő” munkaszolgálat. 1945 márciusában csak a kőszegi pótzászlóalj 5. százada végzett építési munkákat a HM főparancsnokság 11. osztálya parancsára.

December utolsó napjaiban a sörgyár udvarán a németek a magyar kényszermunkásokat huszonötösével furnérlemezekből épített blokkokban, valamint ún. finn barakkokban helyezték el. A félgömb alakú, préselt papírból készült szálláshelyek, – mint a fabarakk – vajmi kevés védelmet nyújtottak a hideg és a csapadék ellen. A tisztálkodás lehetőségétől elzárt, eltetvesedett emberek az esti répaleves után fűtés és világítás nélkül, a legnagyobb zsúfoltságban a földre szórt nedves szalmatörekre feküdtek.

A kőszegi kényszermunka körülményei is bizonyítják, hogy az 1944–45. évi erődítési robot a német birodalom határainak tervezett védelmén kívül az emberek agyondolgoztatása, tudatos pusztítása útján a náci fajmítosz gyakorlati érvényesítését szolgálta. A „megsemmisítés munkával” elemei a Birodalmi Védelmi állás kőszegi építéstörténetében meghatározóan jutottak érvényre. Ezek életét, egészségét követelték.

Kőszegen halt meg 49 évesen Friss Endre költő, akinek verscibben a társtalanság, a városi magány szólalt meg. A kiürítés után elpusztult kőszegi foglyok között volt K. Havas Géza, a kiváló szocialista publicista, és Ney Dávid operaénekes (őt a „fajvédelem” 1939-ben lekényszerítette az Operaház színpadáról, mauthauseni halála valószínűsíthető)³³. A kőszegi robotosok sorsában osztozott Vészi Endre. A kálváriát túlélő író alkotásaiban megörökítette a kényszermunka emberi tragédiáit, Kőszegről őrzött személyes tapasztalatait.

A „tavaszi ébredés” fedőnév alatt indított dunántúli német offenzíva összeomlásával, a Vörös Hadsereg előrenyomulásával összefüggésben 1945. március 22. után megindult a kőszegi munkatábor kiürítése. A kényszermunkások oszlopait a határ felé indították, s megkezdték a sörgyári munkatábor barakkjainak bontását. A kiürítés folyamán (valószínűleg előzőleg is két-három alkalommal) a legbetegebb foglyokat gázzal ölték meg.

A gázzal gyilkolás kőszegi gyakorlata egyedülálló volt az állásépítés történetében. Megvalósítása Bauer lágerparancsnok nevéhez fűződik. Az SS-Ober-scharführer ismerhette a német koncentrációs táborok valamelyikéből az elgázostás többféle változatát. Kőszegen takarókkal fedette és a rések betömésével is légmentesen lezáratta azokat a sörgyári barakkokat, ahová a szelektált foglyokat behordatta. A bepermetezett vagy tartályokból a belső térbe engedett gáz a jobbra magatehetetlen emberek lassú halálát okozta. A kőszegi kezdetleges gázkamrának túlélői is voltak: ezek a barakk kiürítésekor golyót kaptak. A kiürítéskor 72–94 nagybeteg fogollyal végeztek így.³⁴

Március 23. és 25. között a kiürítés felgyorsult. Az utolsó fogolycsoportok 27-én reggel hagyták el Kőszeget. Több menetoszlopot délnyugatnak, a Steiermark Észak erődvonali építési sávjaira vezényeltek. Egyes csoportokat vasúton indítottak útnak. Százak a további napokban is erődítési munkát végeztek, míg a Vörös Hadsereg közeledtére a terület ki nem ürítették. A volt kőszegi sáncmunkások nagyobb része azonban – a rohonci és az eisenerzi vérfürdőn át – átlagosan három hét alatt, gyalog tette meg az utat Mauthausenig vagy Gunskirchenig.

A Steiermark-erődvonali kiépítését a német katonai szakértők Írottktól déli irányban a Drávaig tervezték. Két részből: az északi és a déli erődszakaszokból állt.

A riasztási tervben az északi erődszakasz hat védelmi szakaszra: a Rechnitz (Rohonc), Kochfidisch (Gyepűfüzes), Güssing (Németújvár), Lafnitztal (Lapincs völgye), Raabtal (Rába völgye) és Kalch (Mészvölgy) szakaszra tagolódt. Az erődvonali jelentős része – a rohonci, a

gyepűfűzesi, a németújvári és a Lapincs völgyi építési szakaszon – magyar területre esett. A magyar munkaszolgálatosok, deportáltak nyomát északról délre haladva követjük, a mai magyar–osztrák–jugoszláv hármashatár térségéig.

A Délkeleti Fal stájerországi erődvonalán a németek tízezres tömegben dolgoztattak különböző nemzetiségű hadifoglyokat. Ún. keleti munkásokat, deportált foglyokként a korábbi magyar kiegészítő munkaszolgálatos századok németeknek átadott legénységét és más magyar zsidó deportáltakat. A nyilasok által összeterezt, németek rabszolgáinak szánt magyar zsidó csoportokat leginkább Szombathelyen, vagy Kőrmenden „készítették elő” az átadásra. A kőrmendi nyilasházban az állásépítésre küldendő csoportok, munkaszolgálatos századok tagjait módszeresen mindenükből kifosztották. Elkobozták a személyi okmányait, összetépték a magyar zsoldkönyveket, a fényképeket, leveleket. Az ily módon is hazátlanná, személytelenné tett emberek súlyos bántalmazása általános volt.

A deportált magyarok német őrizet alatt, általában birodalmi területen települt állásépítő parancsnokságok alárendeltségében robotoltak. Az Észak erődszakaszt kiterjedt mélységi tagolódásban építették. Itt nem a tartósan telepített munkatáborok rendszere (bár néhány állandó tábor is létezett), hanem a foglyok gyakori mozgatása, a különböző építéssávokra vezénylése volt a jellemző. Esetenként csak az 1945. és 1946. évi osztrák csendőri jelentések, népbírósi eljárások aktái idézik fel a történetek néhány bizonyítható mozzanatát.

Vas megye területén a Rába partjai védelmi erődítésén és repülőterek kialakításánál is dolgoztattak munkaszolgálatosokat. 1944. szeptember 30-án Pápócon a gazdák istállóiba, kamráiba szállásolták be a 8322. munkásszázadot. Román és ruszin nemzetiségű legénysége négy hónapra át pihenőnap nélkül repülőteret épített. Ismeretlen hadrendi számú zsidó munkaszolgálatos század dolgozott novemberben Kemenesmagasiban 130, Szergényben 120, a 8322. munkásszázad Kenyeriben 243 főnyi állománnyal. A XI. kmsz pótzászlóalj Celldömölkéről 63 főt jelentett, tevékenységük ismeretlen.³⁵

Az Írottó és Bozsok között főként magyar zsidó kényszermunkásokkal fatörzseket termeltek ki, valamint a Bozsoktól északnyugatra kitűzött vonalon, 2–3 soros mélységben futóárkokat, Cák–Kőszegszerdahely–Bozsok között pedig harckocsiárkokat készítettek. A mély árkok a településeket összekötő kocsuiút nyomvonalát 100–400 méteres távolságban követték. A védvonal Bozsok és Bucsu község között az Arany-patak vonalában 300–600 méter távolságban haladt, majd Bucsu

és az államhatár mentén ért Nagynarda nyugati térségébe. Ettől délre a Nagynarda–Felsőcsatár vonalban a határ, majd a Vashegy képezte az állás vonalát. A Felsőcsatár felé eső részt futóárók, fedett bunkerek, tűzérési ütegek helyeinek kiépítésével erősítették meg. A Vashegy déli, Vaskeresztes község felé eső részén 2–3 soros mélységben lövészárkokat mélyítettek a földbe.³⁶

Bozsokon a Stellungsbau a Rákóczi-uradalomban, pajtákban és pin-cékben, valamint a hombárban szállásolta el foglyait. Az első munkaszta-
tagok a hegyeshalmi gyalogmenetek után Kőszegre, illetve Bozsokra
vezényelt fővárosi zsidó nőkből és idősebb férfiakból kerültek ki, majd a
volt „védett” századokból irányítottak csoportokat Bozsokra. A munkatá-
bor fogoly orvosának 1945-ben kelt visszaemlékezése szerint a foglyok
száma nyolcszázat tett ki. A bozsoki állásépítés a munka 1945 március
végi leállításáig 276 emberéletet követelt. A kiürítéskor a németek 39
menetképtelen foglyot agyonlőttek.³⁷

Ugyancsak korábbi „védett” századok tagjainak maradékaiból alakított
munkacsoportot dolgoztattak a közeli Fűtelekpuszta majorjában. Létszá-
ma nem ismeretes, tagjait a kiürítést követően Mauthausenba, majd
Gunskirchenbe gyalogoltatták.

Kilencszázan érkeztek Bucusi község határába 1944. december 6-án a
fővárosból indított, majd Kőszegre szállított volt munkaszolgálatos száza-
dok tagjaiból. A munkatábort a településen kívüli istállókban, szénapaj-
tákban állították fel. A bucsui foglyok a tábortól 10–12 kilométeres
távolságra futóárkokat ástak, fedezéket építettek. A tábor kiürítése 1945.
március 23. és 27. között történt. Előzőleg a maródiak egy csoportját
Kőszegre, a munkaképes foglyokat pedig a kiürítési parancs alapján
(egyes adatok szerint 35 beteget is) Rohoncra irányították.

A Birodalmi Védőállás építésére parancsolt magyar női és férfi
fogolycsoportok, eredetileg kiegészítő munkaszolgálatos századok számára
Szombathely főként átmenő- vagy átadóállomásként vált ismertté. Több
munkaszolgálatos szakszázadot utaztatott a Todt-szervezet alárendeltségé-
ben a német vasúti parancsnokság a Szombathelyt Sopronnal összekötő
vasúti vonalon 1944 október és 1945 március között. Feladatuk a
Wehrmacht hadiszállításaihoz szükséges vasútvonalak és műtárgyak légi
támadások utáni helyreállítása, a vasúti forgalom haladéktalan újraindítá-
sában való közreműködés volt.

A zsidó munkaszolgálatos századok közül szombathelyi állomáshelyé-
ről a 103/301 kiegészítő munkaszolgálatos század 1944. november 2-án
indult Hegyeshalomba. Innen vasúton Flossenbürgbe, majd Nürnberg
mellé földalatti repülőgépgyár építésére került. Az emberfaló robot

túlélőit később Dachauba, majd kiürítéskor Tirolba szállították. Ugyancsak Flossenbürgbe parancsolták a németek Szombathelyről az addigi 101/304. kiegészítő munkásszázadot.³⁸

A németeknek való átadás „előkészítése” Szombathelyen a körmendi nyilasházban alkalmazott módszerekkel a vasútállomás környékén, honvédségi célokra igénybe vett középületekben történt. Decemberben a szombathelyi repülőtéren foglalkoztatott magyar zsidó munkaszolgálatosokat Buchenwaldba szállították. Ismeretlen hadrendi számú magyar munkaszolgálatos század érkezett november 28-án Szombathelyről Sachsenhausenba, a továbbiakban a Heinkel művekben dolgoztak. Zsidó magyarok csoportját indították Szombathelyről karácsony körül Ravensbrückbe (amely egyébként női láger volt), később munkásosztagokban (Aussenkommando) végeztek munkát. Szombathelyen maradtak viszont azok a magyar munkaszolgálatosok, akiket a lovassági laktanyába helyeztek el, és a város környékén árkokat ástak. Februárig a Szombathely melletti Táplánszentkereszten állomásozott a 109. és 110. vasútépítő munkásszázad (VÉP), majd mindkét alakulat távozott. A 110. VÉP 118 fős állománnyal Szentkirályra települt.

Az Írott köv lábánál, a Rohonc környéki állásépítés magyar vonatkozásai 1945 márciusáig ismeretlenek. Az állásépítés vezetőségének székhelye a rohongi Batthyány-kastélyban volt. A kiterjedt és alszakaszokra bontott (Burg, Rechnitz I.: parancsnok Franz Podezin Ortsgruppenführer; Rechnitz II.: parancsnok Josef Muralter), Szombathelytől alig 30 kilométerre osztrák földre eső állásépítésen többek között francia és görög hadifoglyokat, balkáni menekülteket, szerb muzulmánokat, nagyobb számban ún. keleti munkásokat és magyar zsidó kényszermunkásokat is dolgoztattak. Az idegen munkaerő tucatnyi nációból került ki, létszáma elérte a 3000–5000 főt.³⁹

Rohoncon vesztette életét március 26-án negyvenhárom évesen Fenyő László költő. Korábban Budapest költőjeként ismerték és nyolc verseskötettel gyarapította a magyar irodalmat.

A rohongi védelmi szakaszon Schachendorfon (Csajta) és Schandorfon (Csém) is dolgoztak magyar munkaszolgálatosok. A csajtai munkatáborba (parancsnoka Nuss (Neiss) rokkant százados) 1945 januárjában háromezer fogoly tartozott.⁴⁰

A horvát SS-ek őrizte csémi munkatábor 750 magyar foglyát egy használaton kívüli pincében helyezték el. Napi munkájuk pánccelosárkok, fedezékek ásása volt. A magyar munkaszolgálatból „elbocsátott” zsidó férfiak főként Szombathelyről kerültek a határszéli Csémbe állásépítésre, majd az 1945. április 1-jei kiürítés után Grácon, Bruck an der Muron

át Mauthausenba. A gyepüfüzési védelmi szakaszon a Pinka völgyében közvetlenül a magyar határnál fekvő Deutsch-Schützen (Németlövő) környékén az állásépítésem februárban és márciusban kirendelt polgári lakosok, valamint magyar zsidó fogoly férfiak dolgoztak. Az SA őrizetében tartott magyar kényszermunkások közt tucatnyian akadtak, akik a nyilas terror gyötrelmei elől „önkéntes jelentkezés” útján kerültek a győri Budai úti gyűjtőtáborból Szombathelyre, majd a német-magyar határ erődítésére.

Márciusban a Fertőrákosról, Szombathelyről Németlövőre parancsolt magyar kényszermunkásokkal együtt az építéssávon dolgozó magyarok száma elérte a 400–500 főt.⁴¹ A Vörös Hadsereg közeledtekor a foglyok egy részét a németek kenyérosztás után „új munkahelyre” indították útnak. A kiűrtés első fokozatának idején az SA-őrség hajnalban dezertált. A visszamaradt 210 főnyi magyar zsidó foglyot a mariasdorfi (Máriafalva) Hitlerjugend kilenc – nagyrészt középiskolás – tagja vigyázta. Alfred Weber 25 éves Hitlerjugend-Bannführer (osztagvezető) parancsára az „ifjú hitleristák” és a Wiking SS-hadosztály helyszínre érkezett három katonája hatvan magyar zsidót géppisztolytűzzel az árokba lőtt.⁴²

Februárban és márciusban magyar sáncásók tartózkodtak az egyik Pinka-parti kistelepülésen, Eberauban (Monyorókerék) is. Előzőleg munkaszolgálatosok voltak, 1945 elején Körmentre vagy Szombathelyre vezényelték őket. Itt estek át a Szálasi-hadseregből való „leszerelésen”, amely módszeres kifosztásból, ütlegek sorozatából állt.

A monyorókeréki építéssávbán márciusban egy – az arcvonalról visszavont – magyar egyenruhás katonai munkásszávad, valamint nagyszámban ún. keleti munkás ukrán nő és férfi is dolgozott. A magyar foglyok napi munkaideje 12 órát tett ki. A kiszabott munka elvégzése esetén minimális ellátásban részesültek, súlyos bántalmazásokra, náci kegyetlenkedésekre itt nem került sor. A monyorókeréki foglyokat március 29-én felsorakoztatták és SA-kísérettel gyalogmenetben Mauthausenba indították.

A németújvári védelmi szakasz központjába eső Strémben februárban SA- és Tdt-felügyelet alatt dolgoztak magyar kényszermunkások. Hat-százukat egy magtárba szállásolták, munkájuk harckocsiórok földjének kitermeléséből, bunkerek, fedezékek, állások építéséből állt. Reggel üres feketekávé t kaptak, délben a munkahelyen krumpli- vagy marharépa-levest, este kenyeret és egy „Zulage” margarin vagy lekvárdarabkát.

Kivégzések főleg a szigorúan tiltott pótélelemszerzés, a helyi lakossággal való kapcsolatkeresés miatt történtek. Többször előfordult, hogy a németek leendő áldozatukkal megásatták saját sírját. Strémben 1985-ben

nyolcvan volt állásépítő fogoly maradványait exhumálták, a koponyák egy részén fejlődés nyomait találták.⁴³

A Lapincs völgye védelmi szakasz területén öt-hét község körzetében végeztek erődítést magyar kényszermunkások. Gyötrelmes útjuk az 1945. év első hónapjaiban a Kőrmenden, Szombathelyen történt „Jeszerelésen”, vagy a közeli Szentgotthárdon át vezetett a Lapincs völgyének erdősült magaslataira. Inzenhofban (Borosgödör) a németek magyar leventeszázadokat dolgoztattak, valamint 1945 februárjától március 29-ig a Szentgotthárdnál német kézre adott volt magyar kiségitő munkásszázadokat.

Heiligenkreuz (Rábakeresztúr) környékén ugyancsak védelmi berendezések, úttorlaszok készültek a Magyarországról erre vezető közúti átkelő erődítésére. Bonyolult rendszerüket páncélárkok hálózata egészítette ki. Az állásépítés magyar kényszermunkás foglyai kiterjedt erdőrészek kitermelésében is részt vettek, „*elég emberséges bánásmód mellett*”. Az 1945 március végén elrendelt kiürítést követően a foglyok gyalogmenete Grácon, Mauthausenen át Gunskirchenben ért véget.

Ismeretlen számú magyar kényszermunkás dolgozott a Lapincs mentén Deutsch-Minihofban (Németlak) is. A győri Budai úti barakkokból kikerült, Szombathelyre irányított beteg zsidó foglyok egy részét is ebbe a csoportba sorolták. Közülük 32 embert horvát SS-ek Németlakra érkezésük után agyonlőttek.⁴⁴ A kisebb betegségekkel, sérülésekkel gyengélkedőket az állásépítő parancsnokság Lapincsolasziban különítette el, majd március 27-én Feldbachba küldte tovább.

A magyar-osztrák-jugoszláv határháromszög térségébe eső Rába völgyében nagyszabású erődítési munkákat végeztetett az erődszakasz parancsnoksága. A magyar csoportokat Szentgotthárd érintésével, zömmel vasúton szállították ide. Jennersdorfba (Gyanafalva) kerültek a volt 128/353. kiségitő munkaszolgálatos század átadott tagjai, de a győri Budai úti barakkok lakóinak egy része is Szombathelyen át vagonban itt kötött ki.

Leopold Banny kutatásai szerint Gyanafalva és Fehring térségében összesen ezer magyar zsidó foglyot vetettek be állásépítő munkára.⁴⁵ Egyes adatok tanúsága alapján a Niederdonau vonal munkatáborai foglyaihoz viszonyítva jobb körülmények között éltek. A földmunkákat végző, alapvető ellátásban részesült magyar zsidókat horvát SS-ek felügyelték, őket később helyi és környékbeli őrökkel váltották fel. A gyanafalvi 270 fős magyar munkacsoportban márciusban tifusz ütött ki, a visszahagyott betegek április 5-én éltek át a felszabadulás örömét.

Magyar csoportok dolgoztak Gyanafalvától délre St. Martinban (Rábászentmárton) is. Munkatáborra több kisebb állásépítő munkacsoport

központjának számított. Március közepén a németek a Rába déli partján újabb magyar kényszermunkás csoportokkal ásatták a páncélosárkokat. A 28-án elrendelt kiürítést követően a magyar foglyokat gyalogmenetben Mauthausenba vonultatták. Ebben az időben indították útnak a Rábászentmártonnal keletről szomszédos Neumarktban (Farkasdifalva) Wehrmacht-őrizzettel dolgoztatott – volt szombathelyi romeltakarító – magyar munkaszolgálatosokat.

A tudományos kutatás a mésvölgyi védelmi szakasznál egyelőre alig akadt az állásépítés magyar foglyai nyomára. A Rába völgyi és a mésvölgyi védelmi szakasz határterületén fekvő Windisch–Minihof (Kistótlak) körzetében 1945 február közepétől dolgoztattak korábbi munkaszolgálatosokat. Egy részük Sopronból, hetvenöt–nyolcvanasával tehervagonban tett utat követően érkezett Kistótlakra. A bánásmód ugyan „kibírható” volt, márciusban azonban a kimerült és kiéhezett embereket betegségek tizedelték, és a tifusz szedett közülük egyre több áldozatot. A kistótlaki magyar állásépítőket szintén március 28-án, gyalog indították Mauthausenba.

A mésvölgyi védelmi szakasz (egyben a Steiermark Észak erődszakasz) legdélibb települése Kalch (Mésvölgy), az építéssáv központja volt. Mésvölgy területén az állásépítésen száz magyar zsidó kényszermunkás is dolgozott.⁴⁶ A munkaképesek a határmenti település 69. számú házában laktak, a beteget a használaton kívül állt népiskolában különítették el. További sorsuk ismeretlen.

A Steiermark Észak erőd szakaszon 10000–12000 magyar fogoly dolgoztatására, közülük 1500–2000 elhalálozására sikerült bizonyítékokat feltárni. Az összes kényszermunkás, illetve az erődítés összes áldozata számát egyelőre még megközelítőleg sem lehetett megállapítani. Az adatok rendkívül hiányosak. A magyar határnak ezt a szakaszát 1944 novemberétől a németek kiűzésének napjáig óriási embertömegek lépték át. Szinte szakadatlan áramlottak a magyar javakat a birodalomba szállító oszlopok éppúgy, mint a Németországba kihurcolt magyar zsidó kényszermunkás csoportok. Az erődvonal – egyelőre sajnos rendkívül töredékes – építéstörténetéből kitűnik, ez az embertömeg a németek előtt alig ért annyit, mint a még belőle kisajtolható munkamennyiség.

Ez volt a jellemző az értelmetlen állásépítést megszállottan hajszoló náci megbízottakra, az építéssávok megannyi elaljasult funkcionáriusára, még a Hitlerjugend fegyvert kapott tagjaira vagy a nyilas suhancokra is. A front odaérkezte előtti napokban itt is bekövetkezett a náci logikának megfelelő végkifejlet: a kiürítés folyamán a rabtartók menet- és munkaképtelen foglyaik legtöbbjét halomra lőtték, vagy sorsukra hagyták. Josef

Buchinger bécsi professzor kutatásai szerint Steiermarkban a magyar zsidóknak négy tömegsírja ismert, ezekbe a fasizmus 573 áldozatát temették.⁴⁷

Az életben maradt kényszermunkások számára 1945 március végétől a testi-lelki gyötrelmek újabb sorozata következett. Rájuk május 4–5-i felszabadulásig a Linz melletti Mauthausen és Gunskirchen lágerei mértek újabb megpróbáltatást.⁴⁸

JEGYZETEK

1. Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés. Nemzeti Tankönyvkiadó- Pro Homine 1944 Emlékbizottság, 1994. 74.
2. Leopold Banny: Schild im Osten. Eisenstadt, 1985. 92.
3. Mester Sándor: A toll mártírfjai. Bp. Athenaum ny. 1987. 97.
4. Kőműves Imre: A magyar sajtó mártírfjai. Bp. 1981. 45.; „S két szó között a hallgatás...” Magyar mártír írók antológiája. II. Magvető Könyvkiadó 1970. 347–348.
5. Soproni Levéltár (SL), Sopron járási főszolgabíró 5682/1944.
6. SL Alispán, 5555/1948. Fertőrákosi tanács iratai 626/1962.
7. SL Alispán, 1945–845. (1667).
8. Uo.
9. Soproni Izraelita Hitközség iratai 1945. Sopron.
10. SL Nb. 42/1947. Ausspitz László tanuvallomása
11. SL Alispán. 5555/1948.
12. SL Ágfalva halotti anyakönyve 42. sz. SL Ágfalva iratai 1945–1723.
13. SL 5682/1944. Sopron járási főszolgabíró.
14. SL Alispán. 5555/1948.
15. Kőműves Imre: Id. mű 99.
16. SL Alispán 1945–845.
17. SL Alispán. 5555/1948.
18. Országos Zsidó Múzeum (OZSM) 432., 1476., 2918. sz. jegyzőkönyv.
19. Szita Szabolcs: Csatkai Endre munkaszolgálat (1944–1945.) Soproni Szemle, 1984. 332–345.
20. SL Alispán. 5555/1948.
21. SL 1945–845. (1070) Alispán.
22. 195 munkaszolgálatos áldozat neve ismeretlen.
23. „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez. MIOK kiadása 1962. II. 670.
24. SL VI. 7/1944., Polgármesteri bizalmas 15/1945.

25. SL Sopronbánfalva halotti anyakönyv 1945/195.
26. SL XV. 53/945. Lakits-anyag.
27. Harsányi László: A kőszegi zsidók. Bp. 1974. 215., 220–221.
28. Uo. 212.
29. Vas megyei Levéltár KFL 5885/1944. Polgármesteri iratok.
30. Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. Szerk.: Karsai Elek és Somlyai Magda. Bp. 1970. I. 196–197.
31. Uo.
32. OZSM 2246. sz. jegyzőkönyv.
33. Szita Szabolcs: Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–1945. Kossuth Könyvkiadó – ÁKV. 1989. 181.
34. OZSM jkv. Berkovits Sándor és Káldor Antal tanuvallomása. Halálerőd 184.
35. Vas megyei Levéltár. Alispáni iratok 1180/1945.
36. Zielbauer György: Adalékok Vas megye felszabadításához. Tudományos szocializmus füzetek. 77. 1984. Bp. 36–56.
37. Halálerőd 192.
38. Uo. 195.
39. Leopold Banny: Krieg im Burgenland. I. Eisenstadt, 1983. 228.
40. OZSM Ackerbaum Ernő tanuvallomásáról felvett jegyzőkönyv.
41. Krieg im Burgenland I. 225.
42. Freies Burgenland, 1946. október 11.
43. Illustrierte Neue Welt, Nov–Dez. 1985. Wien.
44. Szita Szabolcs: Utak a pokolból. Magyar deportáltak az annektált Ausztriában. H. n. 1991. 151.
45. Krieg im Burgenland. I. 237.
46. Schild im Osten. 59.
47. Josef Buchinger: Das Ende des 1000 Jährigen Reiches. Wien, 1972. 2. köt. 90.
48. Utak a pokolból. 164–177.

SZABOLCS SZITA:

LABOUR SERVICE IN WESTERN HUNGARY 1944-45

The labour service in Western Hungary belongs to the less known chapters of modern history. In July 1944 an order was given to build a German fortification system to defend the surrounding areas of Vienna. The marking of the traceline began in October. This so-called Reichschutzstellung (Imperial Defensive Station) was divided into two long defensive lines from Bratislava to the river Drava, called Niederdonau and Steiermark. Within these lines shorter segments were constructed for defensive purposes, mainly in the area of Hungary.

The work on the fortification speeded up in November 1944, when workers deported from at least 12 countries, prisoners of war and workers of forced labour in different categories dug the different types of trenches. In many places on both sides of the Hungarian-German border members of the civil population and refugees also had to take part in the work.

The paper presents the history of this construction between November 1944 and March 1945, giving details about the operation and the controlling system of the labour camp as well as about the latest results of the survey concerning this issue. For instance, on the line of the Niederdonau one third of the 35000 Jewish workers either starved to death or died of the Nazis' brutality or illnesses.

As the study points out, this construction work was a senseless endeavour. The period of forced labour resulted in a serious loss in the cultural life of Hungary as well. The study gives new data about the period also by focusing on the personal tragedy of those who were carried off Budapest to do forced labour in Western Hungary.

„RENDELETEKET ENNÉL GYORSABBAN
VÉGREHAJTANI NEM LEHET”
(Vészkorszak Szombathelyen)¹

A századfordulón látványosan, lendületesen fejlődő Szombathely modernizációja a világháború után megtört. Az ezt követő évtizedek az ismert okok miatt csak stagnálást, vagy lassú fejlődést hoztak. 1920-ban 36.327, 1930-ban 39.158, 1941-ben 42.870 fő, történetünk idején 1944 tavaszán kb. 44.000 lakosa volt a vasi megyeszékhelynek.²

A szociológiai értelemben középvárosnak tekinthető Szombathely a rosszabodó gazdasági feltételek, körülmények között is "városias jellegű város" maradt, mind külső képében, mind társadalmi struktúrájában, foglalkoztatottsági összetételében. A korszak polgármesterei: Kiskos István, Újvári Ede és Mészáros Hugó az infrastruktúrális fejlesztések mellett, a „hivataltelepítéseikre” voltak a legbüszkébbek.³ A keresztény-polgári ethoszú, művelt — anyanyelvén kívül minden ötödik felnőtt beszélt németül — magyar város követendő példa volt más települések számára is.⁴

Jogilag, a rendezett tanácsú város 1929-től megyei jogú település lett. Többszöri sikertelen kísérlet után — a szombathelyi származású Bárdossy László hathatós közreműködésével — a civitas az 1942/XXIII. törvényben megkapta a régóta áhított törvényhatósági jogú város címet is. Szombathely polgármestere 1941 áprilisától — az írói vénával megáldott Ósz Iván néven publikáló költő —, a korábban tanácsnok: Mészáros Hugó volt.⁵

A múlt században Szombathelyre betelepült zsidóság a város polgárosodásában nem kizárólagos, de meghatározó szerepet játszott. Lélekszáma a városi népességnek kb. az egytizede (7–12% közötti) volt. A virilisták döntő többsége közülük került ki.⁶ Relatív számarányuk az 1880-as években volt a legnagyobb, azt követően csökkent, aminek oka, a kikeresztelkedés mellett a bevándorlás és a születések számának csökkenése. A szőkeföldi, szentmártoni és a városfalon kívül letelepedett zsidók utódai a huszadik század első felében a keresztény lakossággal keveredve a város minden részében éltek. Természetesen a belvárosban a korabeli második kerületben — a Perint és a Gyöngyös patak közötti

területen – számarányuk mindig 10% feletti maradt. (Lásd: az 1. számú térképet.)

1. számú térkép

Az izraelita vallásúak aránya a népességén belül Szombathelyen 1930-ban
(Kovács: i.m. 450.p.)

- I. kerület: 5–10% közötti népesség
- II. kerület: 10 % feletti népesség
- III. kerület: 3–5% közötti népesség
- IV. kerület: 0–1% közötti népesség

1920-ban a zsidó vallású lakosok száma 3.552, tíz évvel később 3.495, 1941-ben a népesség regisztrálásakor 3088 fő volt.⁷ Az 1941 utáni adatok a zsidó megnevezés alatt már nemcsak a zsidó vallásúakat értik, hanem az 1941. XV. tc. 9. és 16. paragrafusai alapján zsidónak minősítettek. A dunántúli városokban Győr és Pécs után itt élt a legnagyobb lélekszámú zsidóság, a vasi zsidóknak csaknem a fele.⁸

Az 1944 áprilisában készült egyházközségi összeírás szerint az ortodox hitközségnek 1068 tagja – ebből adófizető 199 fő –, a kongresszusi zsidóságnak 1.800 tagja volt – ebből adózó 653 fő. Az előbbinek Frey Sámuel volt az elnöke, az utóbbinak dr. Pápai Hugó nyugdíjas MÁV főtanácsos.⁹ 1944 tavaszáig hét egyesületük működött – amelyek egy kivételével a századfordulón alakultak – ezek közül öt jótékonyági és szegénysegélyező a másik kettő vallási-kegyeleti feladatokat látott el.¹⁰

A bizonytalanság napjai: 1944. március 19–30.

1944. március 19-e után, a német megszállást követően Magyarország de facto korlátozott szuverenitással bíró ország lett. Az elkövetkezendő hónapok „főszereplője” Hitler teljhatalmú magyarországi megbízottja: Edmund Veessenmayer lett. Az általa létrehozott politikai struktúrában a német célokat a magyar hatóságok – a kormány, a közigazgatás, a csendőrség és a rendőrség – tökéletesen megvalósították. A megszállás egyik meghatározó motívuma – a geopolitikai, a hadászati, és a hadigazdasági tényezők mellett – a magyarországi zsidókérdés megoldása volt.

A józsefnapi fordulatot, ahogy ezt a korabeli sajtó emlegette, a politikai erők és a társadalmi csoportok eltérően értékelték. A jobboldal, Sztójay kinevezése után azt ünnepelte, hogy végre olyan kormányt kapott Magyarország, amelyik a szavak helyett a tettek mezejére lépett. A belpolitikában az új csodafegyverrel, a rendeleti kormányzással megsemmisíti a bomlasztás minden csíráját és leszámol a nemzet belső ellenségeivel. E grandiózusz munkához nyújtott segítséget a Német Birodalom és a hadsereg.¹¹

„Örömpillanatként”, felszabadulásként és a „nemzeti szocialista vágány állítás” kezdeteként értelmezték az eseményeket a szélsőjobboldali erők. Céljuk: a gazdasági, a társadalmi, és a kulturális–szellemi élet teljes zsidótlanítása volt, ami az üzletek, gyárak és lakások rekvirálását, a vagyonok lefoglalását, elkobzását és a zsidóság Magyarországról való eltávolítását jelentette.

A német megszállás után mind az ellenzékiek (liberálisok, legitimisták, kiszagdák, szociáldemokraták), mind a konzervatívok számára megszűnt a legális politizálás, a tiltakozás lehetősége. A pártvezetőket a német biztonsági szervek letartóztatták, vagy illegálisba kényszerítették. Ilyen körülmények között, politikai támasz nélkül maradt a magyarországi zsidóság.

A hatóságok mindenütt gyülekezési tilalmat rendeltek el.¹² Feloszlatták a – nem jobboldali – pártokat, vagyonukat lefoglalták. Erre a sorsa jutott a Szociáldemokrata Párt szombathelyi alapszervezete is, a Kisgazdapártnak és a Parasztszövetségnek nem működött a városban tagszervezete.¹³

Szombathely lakossága is megdöbbenéssel fogadta a németek bevonulását. Március 19-én von Bäcker Standartenführer parancsnoksága alatt SS páncélos ezred szállta meg a város főbb pontjait. Néhány nappal később Herdtlee őrnagy parancsnoksága alatt utász zászlóalj települt a városba.¹⁴ A másutt már jól bevált német forgatókönyvek alapján Szombathelyen is megjelentek azok a német biztonsági egységek, csoportok, amelyeknek a feladata a zsidókérdés megoldása volt. A Gestapo helyi parancsnoka Hoffmann Sturmbannführer volt. Az operatív munkát Henz von Arndt SS–Sturmscharführer végezte, akinek egysége a szombathelyi Pallace szállóban rendezkedett be. Arndt magához hívatta a zsidó hitközségek képviselőit, és jelentős pénzüsszeget – 20.000 pengőt – követelt tőlük. A megijedt és megrémült zsidó vezetők teljesítették a megszállók követeléseit.¹⁵ A németek célja mindenütt a megfélemlítés volt. Utóbb a német kommandó áttette székhelyét a Thököly utcába.¹⁶ A megszállással a szombathelyi zsidóság helyzete is tragikusra fordult. Ezért aki még tehette mentette a vagyonát, például úgy, hogy keresztény – nem zsidónak minősülő – hozzátartozóira iratta vagyonrészét, ezeket a jogi ügyleteket a kormány utólag hatálytalanította.¹⁷

A szegregáció időszaka: 1944. április–május

Az újságokban elhangzó nyilatkozatok világhossá tették a „folytatást”. A kormányban, illetve Jaross Andor belügyminisztériumában meghatározó helyet kaptak az ismert zsidógyűlölők: vitéz Endre László és Baky László. Endre László – a rádióban is elmondott – elképzeléseiről, „programjáról” a Vasvármegye is tudósított: „Ma nem azt hirdetjük, hogy valakit azért mert zsidófajú, meg kell verni, vagy személyében üldözni kell. Megingathatatlan meggyőződésünk abban foglalhatjuk össze, hogy a zsidóság a magyar fajta szempontjából sem erkölcsileg, sem szellemileg, sem pedig fizikailag nem kívánatos elem. Ennek a felismerésnek a tudatában keresni kell azt a megoldást, amely a zsidóságot teljes egészében kikapcsolja és kiküszöböli a magyarság életéből”.¹⁸

Március 29-e után a Budapesti Közlönyben naponta jelentek meg a koalíciós Sztójay-kormány zsidóellenes rendeletei. Az intézkedések célja: a zsidóság elszigetelése, gazdasági pauperizációja, lényegében létalapjának a megsemmisítése volt. A minden részletre kiterjedő, aprólékosan szabályozó rendelettömegből csak a legfontosabbak bemutatására, a szombathelyi végrehajtására szorítkozunk.

Szombathelyen az újabb diszkriminációk sora az üzletek bezárásával kezdődött. A kereskedelmi miniszter távirata és az alispán utasítása alapján a városban március 31-én 116, pár nappal később már 123 zsidó üzletet bezártak, és lepecsételtek. Az indok, hogy az üzletekben az árukészletek más módon nem őrizhetők meg.¹⁹ Ezzel a döntéssel „sikerkült” három héttel „megelőzni” a miniszter e tárgyú – a zsidó üzleteket kötelezően lezáró és leltározást is előíró – rendeletét. Nincs országos adat arról, hogy a távirat hatására hány törvényhatóság záratta le az üzleteket. Tény, hogy a boltok lezárását rajtaütésszerűen hajtották végre. Az is tény, hogy nem érintett Szombathelyen sem minden üzletet. (A 220 zsidó üzletből 97-et még nem zártak le.) A német katonák olyan típusú túlkapásairól, hogy üzletekben rekviráltak, esetleg raboltak volna, nincsenek adataink. Az biztos, hogy maga az eljárás pánikhangulatot okozott, sokan a döntést az ingyenes osztogatás-fosztogatás pillanatának hitték. Ezután már csak az meglepő, hogy a népbírószági tárgyaláson, a volt polgármester e témában kifejtett védekezését – azaz, hogy az üzletek lezárása a zsidó vagyonok megőrzését szolgálta – elfogadták és helyénvalónak találták.²⁰ Mindenesetre Szombathely város gyors, határozott intézkedését a fővárosi és a vidéki sajtó követendő példaként emlegette.²¹

1944. április 5-e után Szombathelyen is sárga csillagot kellett viselni a közterületeken a zsidónak minősített lakosoknak. Szigorúan jártak el a rendelet megszegői ellen. Április 19-én öt személyt ítéltek nagyösszeg – 1.000, illetve 2.000 pengő – pénzbírságra, nemfizetés esetén pedig egy-két havi elzárásra.²² A hónap közepétől a sárga csillagot nem viselőket már internálták.²³ „A nagy időváltozás legszembetűnőbb külső jeleként” köszöntötte az intézkedést a helyi sajtó, s később is lelkesedve tudósított a megszorító intézkedésről. Az antiszemita hangulatkeltésben meghatározó szerepet játszó Vasvármegye a nagy történelmi igazságtétel megvalósulásaként interpretálta az eseményeket. A lap szerint a történetekért a zsidóság a felelős.²⁴ A Magyar Nemzetiszocialista Párt kezébe került Dunántúli Néplap a sárga csillag viselését kevésnek tartotta és követelte a zsidóság teljes kiközösítését és drótsövény mögé zárását.²⁵

Megtiltották a zsidók számára az utazást, a meghívásos telefonbeszélgetéseket és az üzenetrögzítést.²⁶ A „szabotázsra alkalmas eszközöktől” megfosztották őket, elkobozták tőlük a rádiókat, a távcsöveket, a fényképezőgépeket és a kézfegyvereket; 296 pisztolyt, golyópisztolyt, vadászfegyvert gyűjtöttek össze.²⁷

Távozniuk kellett a közszolgálatból. Az 1210/1944. számú M.E. rendeletet tartalmazó Budapesti Közlöny április elsején érkezett meg Szombathelyre, a két zsidó városi alkalmazottat, Boglár Géza állatorvost és Vörös Margit üzemi díjnokot az április 5-i nyugdíjválasztmányi ülésen már nyugállományba is helyezték.²⁸

Kizárták a zsidó orvosokat a kamarából²⁹. Be kellett szüntetniük az ügyvédi tevékenységüket is, 29 ügyvédet töröltek a nyilvántarásból.³⁰

Életbe léptették a numerus nullust az újságírói pályán, Szombathelyen – a Nyugatmagyarország megszűnte óta – már nem is működött zsidó újságíró.³¹

Távoznia kellett beosztásából a szombathelyi bankvilág két ismert vezetőjének, Stein Ágostonnak a Vármegyei Takarékpénztár igazgatójának és Parczer Gézának a Leszámtoló Bank ügyvezető igazgatójának. Stein igazgatói tagságáról már korábban lemondott. A zsidó banktisztviselőket folyamatosan bocsátották el.³²

A kereskedelmi miniszter 50.500/1944. számú rendelete az összes zsidókereskedést bezáratta. A Budapesti Közlöny április 21-i számában megjelenő intézkedés másnap reggel 8 órakor érkezett meg Szombathelyre, fél órával később a polgármester gyors, határozott intézkedéssel a még árusító 97 üzletet is bezáratta. „Rendeleteket ennél gyorsabban végrehajtani nem lehet” – írta a kialakult helyzetről és intézkedésről a belügyminiszternek a város vezetője.³³ A zár alá vett zsidó üzletekben

április 26-án szerdán megkezdődött a leltározás, a hét végéig 76, a hónap végéig 132 üzletben végeztek vele.³⁴ Az üzletek lezárása, mint mindenütt, a vasi megyeszékhelyen is sok gondot okozott. Egyrészt gondoskodni kellett a megrendelt és már kifizetett áruk kiadásáról, másrészt a keresztény alkalmazottak fizetéséről, harmadrészt a hiánycikkekben amúgy sem „szűkölködő” város kielégítő ellátását továbbra is biztosítani kellett.³⁵ Az elmúlt két hét már úgyis próbaidőszak volt ebből a szempontból, s az antiszemita propaganda helyi „élharcosa” – a Vasvármegye – örömmel konstatálta a félhónap „eredményeit”. „Felsőbb intézkedésre Szombathelyen is immár kéthete „pihennek” a zsidó kereskedők majdnem teljes számban ... már hetek óta nem működik zsidó kereskedelem és mégsem estünk kétségbe. Folyik az élet tovább. A keresztény kereskedők is kielégítik a közönséget.”³⁶

Az üzletek lezárásával egyidőben megkezdődött a spekuláció: sok keresztény iparos és kereskedő szeretne volna megkaparintani – lehetőleg olcsón – a zsidó üzleteket, árukészleteket. Megkezdődött a „harc” a zsidó vagyonért. A kormány bizonytalanak mutatkozott a vagyontárgyak jövőjével kapcsolatban, bár Kunder Antal kereskedelmi miniszter nyilatkozatában próbálta lehűteni a felizgatott kedélyeket: „Téved, aki azt hiszi, hogy a berendezett üzletbe beülhet és ott kezdheti ahová keresztény társai fáradtságos és kitartó munkával elérkeztek.”³⁷ Kevés sikerrel, az ingyenes vagyonszerzés illúziója tovább élt. Problémát jelentett egyes tevékenységek megítélése is. A Gestetner szikvízüzemet túlbuzgóan kereskedelmi üzletnek nyilvánította a polgármester, holott a rendelet szerint más kategóriába tartozott. Ez a városi vezető népbíró-sági tárgyalásán is vádpont volt.³⁸

A vagyontól megfosztott és megélhetésükben erősen korlátozott zsidóság élelmiszer fejadagját is csökkentették. A közellátási miniszter 108.500/1944. számú rendelete május 1-től lehetővé tette a közigazgatás helyi vezetőjének az élelmiszer mennyiségek szabályozását.³⁹ A zsidók részére a cukorfejadag személyenként havonta 30 dkg volt, zsír helyett – 30 dkg – szezámolajat kaptak, de vajjellátásra már nem jogosultak. Húsadagjuk, heti 10 dkg ló, vagy marhahús volt. Tej csak a terhes anyáknak és a hároméven aluli gyerekeknek (naponta 7, illetve 5 dl mennyiségben) járt.⁴⁰ A szabályozás felvetette azt a kérdést, hogy ezután ki lehet e szolgálni a zsidókat a vendéglátóhelyeken? A válasz nevésgesen hangzott: igen, ki lehet szolgálni őket, de csak olyan ételt ehetnek, amit szezámolajjal készítettek. „A vendéglősök így természetesen nem szolgálják ki a zsidókat, hiszen külön kellene a részükre főzni.”⁴¹ A későbbi szabályozás feleslegessé tette az ilyen kérdéseket. Az

említett rendeletek megszegői ellen roppant szigorúan léptek fel. Bíró Zoltán téglagyári igazgatót, gyárost és Horváth Péter 19 éves főiskolai hallgatót mivel május 4-én „megtévesztő módon” 2 liter tejet vásároltak 5.000(!), illetve 1.000 pengő pénzbírságra, vagy nemfizetés esetén 50, illetve 20 napi elzárásra ítélték. A „tettesek” őrizetbe vételét internálásuk követte.⁴²

Április közepén új vezetőt kapott a helyi rendőrkapitányság a felvidéki származású dr. Russay Géza rendőrfőtanácsos személyében. Credója úgy hangzott: kivétel nélkül kiszolgálni mindenkit. Munkája során a legfontosabbnak – minden körülmények között – a kötelesség teljesítését tartotta.⁴³ Május 3-án azonnali hatályú rendeletet adott ki a közrend és a közbiztonság megőrzése (!) érdekében. Ebben megtiltotta a zsidóknak a város elhagyását és este 7-től reggel 7-ig kijárási tilalmat vezetett be számukra. Nem látogathatták a vendéglátóhelyeket, a filmszínházat és a labdarúgómérkőzéseket sem. Az üzletekben csak délelőtt 11–12 óra között, a piacon csak az utolsó órában vásárolhattak.⁴⁴ A helyi rendelet kiadásával a rendőrkapitányság vezetője két héttel megelőzte a kormány hasonló szellemű intézkedését.⁴⁵ A „renitensekkel” szemben határozottan léptek fel, négy idős zsidó személyt azért internálták előbb Nagykanizsára, majd Sárvára, mert nem tudván a helyi rendeletről egy feketekávét fogyasztottak el a Kovács kávéházban.⁴⁶ Május 10-én hasonló okból internálták Rosenberg Viktort is.⁴⁷

A rendőri büntetőbíráskodás sem fukarkodott a szigorú ítéletek kiszabásával, a vagyonejtegetőket és a sárga csillagot nem viselőket internálták. Az internálandókat előbb Győrbe, majd Nagykanizsára az ottani tábor „lezárását” követően május 19-e után pedig Sárvára szállították.⁴⁸

A dunántúli városoktól Győrtől, Soprontól eltérően Szombathelyen nem volt egyéni, vagy csoportos tiltakozás a megalázó intézkedések ellen.⁴⁹ Egy esetről azonban a korabeli sajtó is beszámolt, egy bátor keresztény leány dacolva az országos rendeletekkel és nem törődve a helyi polgárok figyelmeztetésével karonfogva tüntetően sétált a város főterén egy zsidóval. Részlet a rendőrségi véghatározatból: „Horváth Anna feltűnést keltő és zsidófajú egyénekkel szimpatizáló viselkedése *durva megsértése a magyar kormány intézkedéseinek, a magyar állam jogrendjének és a keresztény nemzeti gondolatnak*, miért is a nevezett internálását, mint cselekménye jogos büntetését elrendelem.”⁵⁰

A szombathelyi Zsidó Tanács

1944 tavaszán a német politika már megbízható eszköztárral rendelkezett a zsidókérdés megoldásában. Ennek egyik eleme volt a Zsidó Tanácsok megszervezése és felállítása. A testületnek az volt a feladata, hogy kapcsolatot tartson a magyar és a német hatóságok, valamint a zsidó közösségek között. Így e szervezet egyszerre lett a zsidó érdekek artikulálója, képviselője és a megszállók kiszolgálója, utasításainak engedelmes végrehajtója, ezért történelmi szerepének megítélése állandó vitatéma.⁵¹

A németek március 23-án Győrött állították fel a körzeti Aeltestenratot, melynek vezetője Biringer János lett. A testület tagjai szervezték meg a nyugati régióban a helyi tanácsokat.⁵² Biringer szombathelyi látogatásakor közölte a zsidó közösség képviselőivel a Tanács felállításának szükségességét, és javasolta a zsidóösszeírás elvégzését. A szombathelyi Zsidó Tanács vezetője kezdetben Vályi Manó volt, aki mint arany vitézségi éremmel kitüntetett tartalékos százados – civilben fakereskedő – ún. mentesített zsidó volt. Neki sárga csillagot sem kellett viselnie, ezért Arndt Sturmscharführer nem volt hajlandó tárgyalni vele. Nem fogadta el a Tanács vezetőjének, de később, ha illegálisan is a Zsidó Tanács tagjaként Vályi tovább tevékenykedett.⁵³ Tőle dr. Wesel Imre ügyvéd vette át a Tanács irányítását, a testület tagja volt még dr. Hacker Iván ügyvéd, Dr. Dános Emil ügyvéd, Zalán Ferenc kereskedő, és – feltételezésünk szerint – Szöllősy Gyula (?) kereskedő is.⁵⁴

Hivatalosan egy összekötő tisztet — Takó ezredesen — keresztül kellett volna a kapcsolatot tartani a németeknek a Zsidó Tanáccsal. Arndt, ezt gyakran megszegte és közvetlenül a Zsidó Tanács tagjainak jelentette be igényeit. Naponta készített újabb listákat, amin hol készpénzt, hol irodai felszereléseket, lakberendezési tárgyakat, tisztálkodószereket, női (!) ruházatot követelt. Választékosságát és „igényességét” mutatta, hogy „kérelmei” közt szignált akt és félakt festmények is szerepeltek. Budapesten a németek egyszer kimondottan Watteau festményt követeltek az ottani zsidó vezetőktől.⁵⁵

Az országban gyakori volt, hogy a Gestapo emberei zsarolták a zsidóközösségeket. Arndt Sturmscharführer 50.000 pengőt követelt a közösségtől, de nyugtát nem akart adni, ezért a vezetők vonakodtak fizetni és a helyi közigazgatás vezetőihez, valamint az itt állomásozó 3. katonai honvéd parancsnokság, vezetője Bakay Szilárd altábornagy volt, tisztjeihez fordultak segítségért. De a magyar katonatisztek közbenjárása is eredménytelen maradt, mert hiába jelentették az esetet a hadügymi-

nisztériumnak, az a németek eljárását „jogosnak” tartotta.⁵⁶ A vonakodás miatt Arndt felemelte a pénzüsszeget 75.000 pengőre, amit meg is kapott. (Hacker Iván visszaemlékezése szerint, csak 70.000 pengőről volt szó.⁵⁷) Az esetre homályos utalás történt a helyi lapban is: „Nemhivatalos hírek úgy tudják, hogy Szombathelyen is sor került hasonló intézkedésre – mármint zsarolási pénz megfizetésére –, ami itt körülbelül hetvenötezer pengőt tett ki.”⁵⁸

Április közepén egy inszINUÁCIÓ miatt a németek letartóztatták Wesel Imrét a Tanács vezetőjét. Hacker Iván szerint ugyanis az elnök a polgármesterre hivatkozva nem volt hajlandó a németek újabb követeléseit teljesíteni. Mészáros Hugó azonban telefonon tagadta, hogy adott volna ilyen értelmű utasítást. Erre Arndt letartóztatta Weselt és átadta a magyar rendőrhatalóságnak azzal, hogy internálják Nagykanizsára a többi őrizetbe vett szociáldemokrata vezetővel együtt.⁵⁹ De internálása, mint a forrásokból kideríthető nem történt meg.⁶⁰ Wesel Imre későbbi sorsáról annyit tudni, hogy Ausztriába, Felsőőrbe került, onnan adott életjelt magáról júniusban. Meg nem erősített adatok szerint ő is Auschwitzban halt meg.⁶¹

Az eset fordulópontot jelentett a város vezetőjének magatartásában, amiben bizonyára szerepet játszott az is, hogy ekkor érkeztek meg Baky Lászlónak a helyi közigazgatás és a német egységek viszonyát szabályozó rendeletei. Ebben a politikai államtitkár egyértelművé tette: a német magatartás nem túlkapás, hanem a magyar érdekek megjelenítése és segítése: A „mihez tartás végett legyen erre irányadó, hogy ez a kérdés országosan és intézményesen lesz megoldva, egyéni kilengésekkel való megoldás nincs tervbe véve, az nem tűrhető egyik részről sem. Ezt azonban nem lehet akként értelmezni, hogy a német katonai-, rendőri szervek néhány zsidót, akik a német hadsereg, sőt bátran mondható, hogy a magyar nemzet egyetemes érdekét éppen úgy veszélyeztetik, ne tehessék ártalmatlanná. Ahol az összhang megvolt a két nemzet eljárószervei és hatóságai között, e tekintetben nem is merültek fel panaszok.”⁶² Egy másik rendeletében pedig azt hangsúlyozta, hogy a kicsinyes szempontokat mellőzve, a bürokratikus szellemet kikapcsolva kell a zsidókérdést rendezni.⁶³

Mészáros Hugó, mint polgármester közigazgatási határozataival gyakran korlátozta a helyi zsidóság jogait. „Az esetek százait hozhatnám fel annak igazolására, hogy a zsidóknak sohasem kedveztem...” – írta a belügyminiszternek 1944. május 15-én. Lebontatta a szombat zsinórt 1941-ben, kitiltotta a városi fürdőkből a zsidókat, 1942 után megtagadta az illetékességet a városba bevándoroltaktól, stb.⁶⁴ A német megszállást

követően gyorsan hajtatta végre a zsidóellenes rendeleteket. Wesel Imre eltűnése után azonban aktivitása csökkent. A Zsidó Tanács tagjait minden felmerülő kérdésben Palkó István javadalmi hivatalvezetőhöz irányította. A városi vezető erőltet kísérleteket tett a zsidók helyzetének enyhítésére is.⁶⁵ Ekkor került előtérbe egy fiatal rendőrségi fogalmazó Fördös Kálmán, aki dicstelen szerepet vállalt a további eseményekben.

A szombathelyi gettó felállítása

A Budapesti Közlöny 1944. április 28-i számában jelent meg a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos 1.610/1944. számú miniszterelnöki rendelet, amelyet Sztójay Döme írt alá. Ez lehetővé tette a zsidók lakásának igénybevételét, kényszerlakóhelyük kijelölését. Bár a rendelet feltételesen fogalmazott, de ezt minden törvényhatóság kötelezőnek értelmezte.⁶⁶

Vas megyében május 6-án, szombaton vitatták meg a rendelet végrehajtásával kapcsolatos intézkedéseket. A Tulok József alispán vezetésével tartott értekezleten a főszolgabírák, a polgármesterek, valamint a rendőrség és a csendőrség képviselői vettek részt. Az ülés jegyzőkönyve nem ismert, valószínű, hogy ilyen nem is készült, mert a helyi közigazgatások vezetői a kérdés szabályozásakor az alispán szóbeli utasítására hivatkoztak. Az események tükrében mégis egyértelmű: itt döntöttek arról, hogy a május 8-át követő héten a járásokban élő zsidóságot összeköltöztetik és a járási székhelyen felállítják a gettókat.⁶⁷

Két problematikus eset volt. Az egyik a celldömölki. A járásban több zsidó élt, mint Cellben, ahol kevés volt a lakás és nagy épület sem állt rendelkezésre, ezért a a vasútállomással is rendelkező Jánosházán állították fel a gettót.⁶⁸ Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a határmenti, mura-szombati járás zsidóságát, 25 főt, már április 27-én, csütörtökön elszállította a magyar hatóság.⁶⁹

A másik problémás eset a szombathelyi volt. Itt hosszasan tárgyaltak a gettó helyének kijelöléséről, az biztos, hogy még vasárnap sem született meg a döntés.⁷⁰ Így a május 8-i, hétfői értekezleten véglegesítették az elképzelést az előjáróság tagjai Mészáros Hugó polgármester irányításával Russay Géza rendőrfőtanácsos, valamint Fördös Kálmán rendőrfogalmazó, a Közrendészeti osztály vezetőjének a közreműködésével.⁷¹

Elméletileg három megoldás közül lehetett választani. Az első lehetőség, hogy a zsidóságot valahol a város határában költöztetik össze. Pl: A téglagyár, vagy a motorgyár területén, a németek ezt a variációt

szorgalmazták.⁷² A helyiek ezt nem tartották helyesnek, jó megoldásnak, mert a nagylétszámú, több mint 3000 fős tömegnek, nem lehet ott szállást biztosítani, s az ideiglenes épületek létrehozása pedig hosszú ideig tartana.

A második lehetőség, hogy a város különböző pontjain jelölik ki a zsidók számára a kényszerlakhelyet, ilyen megoldást másutt is alkalmaztak, a rendelet is lehetővé tette ezt.⁷³

A harmadik variáció szerint, amit végülis elfogadtak, a belvárosban állítják fel a gettót. A Zsidó Tanács vezetői az előzetesen lefolytatott tárgyalásokon ragaszkodtak ahhoz, hogy mindkét hitközség temploma, imaháza a gettó területén legyen.⁷⁴ Persze ez a megoldás sok gonddal járt, egyrészt a kijelölt területeken keresztények is éltek és azokat a lehető legrövidebb időn belül ki kellett költöztetni, számukra üzletet, műhelyt és lakást kellett biztosítani. Márpedig alapelv volt, hogy a gettó felállítása a keresztényeknek nem okozhat sok kellemetlenséget.⁷⁵ A belvárosi elhelyezés megnehezítette a közlekedést a város déli területei felé. A város szívében felállított gettó a lemeszelt ablakú házaival, a három méter magas deszkapalánkjával elcsúfította a városképet.⁷⁶

Mindezeket mérlegelve és a városi zsidóság létszámát figyelembe véve a gettó határai a következők lettek: az Erzsébet királyné utca páros házánumú épület sorának utcai homlokzata a Sabaria vendéglő déli sarkától a Szenczy utcáig, onnan a Kossuth Lajos utca páratlan házánumú oldala a villanytelepig. A Thököly Imre utca, majd a Zrínyi utcai és a Batthyány téri házak és házhelyek hátsó határára épített kerítések vonala, aztán a Batthyány tér és a Rákóczi Ferenc utca torkolata, majd a Zrínyi Ilona utca páratlan házánumú épületeinek homlokzati vonala és végül a Brenner János utca páros házánumú oldala a Sabaria vendéglőig. Nem tartozott a gettó területéhez a villanytelep, a Sabaria vendéglő és a Rákóczi Ferenc utca 14-es számú ház sem.⁷⁷ (Lásd: a 2. számú térképet.)

Három méter magas deszkapalánkot építettek a Kisköz Erzsébet királyné utcai torkolatában, a Szenczy utca Kossuth Lajos utcai sarkán, a Thököly Imre utcában a villanytelepnél és a Brenner utca torkolatában, a Batthyány téren és mindenütt, ahol nyitott telekhatár, vagy átlátható kerítés volt. Négy kapuja volt a gettónak. A Fő térre néző Szenczy utcai deszkapalánkon két kaput ácsoltak. A főkapun a teherforgalom bonyolódott le, a kiskapun a gyalogos személyforgalom. A többi gyalogos kikaput, a Batthyány téren és a Thököly Imre utca két végén zárva tartották, csak vészkijáratként funkcionálhatott. A gettó határán fekvő házak kapuja éjjel és nappal zárva volt, azokon ki- és bejárni

- : a gettó határvonala
- : a gettó főkapuja
- ⊕ : a zárva tartott gyalogoskapu

1. Izraelita templom
2. Ortodox imaház
3. Izraelita elemi iskola
4. Izraelita szegénykonyha és menhely, aggok háza,
az ideiglenes kórház
5. A Zsidó Tanács székhelye
6. A keresztény óvoda a keresztény zsidók imaháza
7. A Klausz-féle fűszerüzlet

I. Villanytelep

III. Püspökvár

V. Rendőrkapitányság

VII. A Rákóczi Ferenc utca 14. sz. ház

II. Sabaria vendéglő

IV. Városháza

VI. Megyeháza

A gettó-palánkok és a kapuk megépítésére, valamint a beköltözés lebonyolítására négy napot adtak. (A határidő: május 12-e péntek, este 8 óra volt.) Az építés és a beköltöztetés költségeit a zsidó közösség viselte. Egy családnak csak egy szoba járt, ezért az egyedülállókat összeköltöztették, de igénybe vették lakás céljára az üzleteket, műhelyeket, raktárakat is. Erre a területre költöztették be a szombathelyi járás 103 főnyi (26 család) zsidóságát is. A gettó területén ideiglenes jelleggel kórházat rendeztek be az aggok házában, ahol addig 15 idős személy élt.⁷⁹

A beköltöztetést négy ütemben hajtották végre. Amit technikailag úgy oldottak meg, hogy 30, 3-3 fős bizottságot hoztak létre. Ők végigjárták a házakat és tájékoztatták a családokat a legszükségesebbekről. Egyben ellenőrizték, hogy a lakosok az előírásoknak megfelelően hagyták-e el otthonukat. Ez azt jelentette, hogy az összes bútort és felszerelést egy mellékhelyiségbe összerakták, arról leltárt készítettek, a bezárt ajtót lepecsételték és a lakáshivatal munkatársainak átadták az iratokat és utóbb a kulcsokat is. A gettóba költözők csak a legszükségesebb felszerelést vihették magukkal. Az ékszereket és más értékeket (műkinccseket, festményeket, szőnyeget, stb.) már korábban be kellett szolgáltatniuk.⁸⁰ Élő állatokat nem lehetett bevinni a gettó területére, ezek a város tulajdonába kerültek.⁸¹

A kényszerkilakoltatást az I. kerületben kezdték, mert itt voltak a legjobb lakások, amit a német tisztek, altisztek és az új tulajdonosok rögtön igénybe is vettek.⁸² Az első ütemben május 9-én, kedd délután a Kisfaludy és a Vörösmarty utca lakóit költöztették át.⁸³ Szerdán, csütörtökön, és pénteken tovább folyt a beköltöztetés, így összesen 926 család, azaz 2615 személy került a városból a gettó területére.⁸⁴ (A beköltözés menetrendjét lásd: a 3. számú térképen.)

A rendőrhatalóság „nagyvonalúságát” mutatta, hogy a költözés ideje alatt a zsidók számára a kijárási tilalmat enyhítette. Reggel 5-től este 8-ig lehetővé tették az utcán tartózkodást.⁸⁵ A kijelölt időpontig, péntek estig ennek ellenére sem sikerült végrehajtani a beköltöztetést, mert közben légiriadók és nagy esőzések voltak. Az áttelepítést nehezítette, hogy a gettó területén élő keresztények kiköltöztetése vontatottan haladt.⁸⁶ A gettósítás fegyelmezetten zajlott le, „látványos incidens” nem történt, csak Dénes Imre ügyvédet vették őrizetbe, mert hangosan kritizálta a kialakult helyzetet. Természetesen az eljárás megindult ellene, de később felmentették.⁸⁷ Vasárnap este bezárult a zsidók mögött a gettó kapuja. A palánkon belül élők úgy vélték ennél borzalmasabb, ennél rosszabb már nem lehet.

A szombathelyi lakosok vélekedéséről csak közvetett információink vannak. Még a Vasvármegye szerint is a városiak döbbenettel szemlélték a gettósítást. Ettől kezdve egyre több jele lett a zsidók iránti szimpátiának. A helyi keresztények a gettó területére élelmiszereket jutattak be és gyakran segédkeztek a zsidóvagyon mentésében is. De többet, mást a hatóságok ébersége és szigorú büntetőeljárása miatt nem mertek vállalni. A szombathelyi püspök, Kovács Sándor is próbált segíteni a gettóba szorultakon.⁸⁸

A helyi sajtó mindezt a tragédiát cinikus kárörömmel tálalta: „Zajos hétnek értünk a végére. Nyüzsgőbb volt a város, mint a legnépesebb országos vásárok idején. A gettó-rendelet nyomán sok zsidó család hurcukodása tette mozgalmassá és zajossá az utcákat... Tegnap, mikor a gettó-költözködés napján puha szívű szánakozással néztem végig a talyigatologató fiskálisok, lavorcipelő gazdag, jól kozmetikált kereskedőnek szomorú gomolygását: néha szinte kedvem lett volna megkérdezni az egykori hangoskodóktól... Akik ... azt mondták, hogy az emberiség, pláne a magyarság sohase lesz hajlandó közösséget vállalni a politikai antiszemitizmus törekvéseivel: Vajjon itt a gettó küszöbén is úgy vélik-e még mindig, hogy a magyarság nagy tömegei sohase érezték tehernek a zsidóság gazdasági és politikai térfoglalását? ... *Nem a káröröm, hanem az elégtétel után való természetes vágyakozás kérdezteti meg velünk: nos,*

*hát csakugyan nincs teljes talaja Magyarországon az antiszemitizmus-
nak?*⁸⁹

3. sz. térkép

A szombathelyi zsidóság gettóbá költöztetésének ütemterve

—	: május 9. kedd:	74 család,	217 fő
. . .	: május 10. szerda:	277 család,	756 fő
x x x	: május 11. csütörtök:	270 család,	802 fő
- 1 - 1	: május 12. péntek:	305 család,	840 fő
	ö s s z e s e n:	926 család,	2615 fő

„Micsoda hatalmas fuvallat, amely ezt a várost-kormányzó zsidóságot beseperte a gettó dísztelen kerítése mögé!... Minden régi szombathelyi ember.... közös diadalként ünnepli az elveszett pozíciónak ezt a visszafoglalásátAkinek kritizáló kedve van, képzelje csak bele magát a polgármester és a rendőrség helyzetébe: micsoda kegyetlen feladat volt a rendelkezésre adott ilyen rövid idő alatt végrehajtani ezt a bonyolult kényes munkát! Hogy ennyi idő alatt, ennyi erővel, így is meg lehetett oldani: ezért inkább jár elismerés, mint korholás.”⁹⁰ Megfogalmazódott „dicséret” is a beköltöztetéskor, idézzük újfent Lingauer Albint a Vasvármegye főszerkesztő tulajdonosát: „A módot... azonban, ahogyan a betelepítést erre a nehéz helyre, ilyen rövid idő alatt és ilyen csendben végrehajtották csak csodálni tudom úgy figyeltem meg, hogy a megoldásnak ezt a simaságát egy nemrég hozzánk került fiatal rendőrtisztnek *Fördös Kálmán* fogalmazónak az ő hidegvérének és önuralmának köszönhetjük. Nyilvánvaló, hogy Szombathely rendőrsége *feltűnően tehetséges közrendészeti szakembert (!) kapott benne, aki ezekben a nehéz napokban ugyancsak levizsgázott abból, hogy fölöttébb alkalmas nehéz és nagy feladatok megoldására. Hidegen és határozottan tud nemet mondani...*”⁹¹ A történet folytatásaként tudjuk, hogy kegyetlenkedései miatt gettóvezérnek titulált Fördös Kálmán „tchetségét” utóbb még kamatoztatta.

Élet a gettóban

A gettó életét szabályozó rendőrségi rendelet május 16-án született meg. Ez megtiltotta vasárnap és ünnepnap idején a gettó területének az elhagyását. Hétköznapokon a kényszerlakhelyet délelőtt 8–10 óra között – természetesen csak hivatalos ügyben – a Zsidó Tanács tagjai hagyhatták el. Ezenkívül, – ha volt hatósági és rendőrségi engedélyük – a hadiüzemek dolgozói mehettek ki és a hatóságok által berendeltek. Bevett gyakorlat volt – a visszaemlékezések szerint – hogy mesterembereket és fiatal asszonyokat vittek ki takarítani a németek által megszerzett lakásokba. A gettóba bemenni a hatósági embereken, az engedéllyel rendelkező közüzemi dolgozókon, a keresztyény bent dolgozókon és a

lelkészeken kívül másnak nem lehetett.⁹² Június 1-től megszigorították a gettó rendjét, ezután élelmiszer vásárlás céljából már nem lehetett kijárni. Csak nyílt levelezőlapot lehetett írni, s azt is csak a Zsidó Tanács képviselőin keresztül lehetett feladni. Táviratot, ajánlott levelet, csomagot már nem lehetett küldeni.⁹³

A belső rend megszervezése a Zsidó Tanács (pontosabban a Zsidó Hitközségek Tanácsának) feladata volt, elnöke Wesel Imre után Zalán Ferenc papír-kereskedő lett.⁹⁴ Az Erdős-féle divatáru szaküzletben – a Szenczy utca 2-ben – működő testületnek állandó telefonügyeletet kellett tartani a hivatalos szervekkel. A gettón belül mindenért ők feleltek. Biztosították a kerítések megbontásával a közlekedést a belső területen, megszervezték a kapuőrseget, a rendbiztosságot, a légo szolgálatot. Gondoskodtak az élelmiszerjegyek kiosztásáról, az ellátás megszervezéséről és a szükségkórház élelmezéséről is. Két újságból tájékozódhattak a lakók, a Vasvármegyét és az Új Nemzedéket olvashatták.⁹⁵ A gettót kívülről rendőrök és csendőrök őrizték. A Szenczy utcai kapunál a javadalmi hivatal emberei ellenőrizték a ki- és bemenő áru- és személyforgalmat.

A gettóban élő zsidóság közellátását háromszor szabályozták a hatóságok, jellemző, hogy az eredmény: az egyre rosszabb ellátás lett. Először lehetővé tették, hogy 50 ember kijárjon a városba bevásárolni, de csak délelőtt fél 12 és délután 13 óra között. Az útvonalat is határozottan előírták, de a keresztények házába többet már ők sem mehettek be.⁹⁶ Utána lehetővé tették a piaci kofáknak, hogy a napi piac – heti vásárnapokon délután 14 óra, máskor 11 óra – után árulhassanak a gettó kapuja előtt. (Ekkor még a városi piac a Fő téren volt.) Ez a megoldás sem tetszett a hatóságnak, mert a kofák arra hivatkozva, hogy a zsidók majd úgyis megveszik a portékát, „felverték” az árakat, s emiatt gyakori volt a lakossági panasz. „De nem elégséges az általános panasz, – írta a helyi lap – hanem névvel kell ellátni, megjelölni azt az árust, aki ilyen meggondolatlan kijelentéseket tesz.”⁹⁷ Két nap után visszavonták ezt a rendelkezést is. Az indok: az árak emelkedése volt, a tanulság: „nem szabad engedményt sem tenni (mármint a zsidóknak), mert a kapzsiak azzal rögtön visszaélnek.(!)”⁹⁸ Június eleje után már nem lehetett kijárni a gettóból élelmiszervásárlás céljából, de így is előfordult, hogy a városban dolgozók élelmiszert csempészték be. A gettót őrző rendőrök, azonban szigorúan elkobozták az élelmiszereket és az édességeket.⁹⁹ Május végétől a gettóban lakók minimális ellátását a Hangya Szövetkezet közvetítésével biztosították. A behozott áruhoz a Klausz-féle fűszerüzletben (Thököly utca 22. és Rákóczi Ferenc utca 2.)

lehetett hozzájutni. A kisgyerekek és a terhes anyák részére a tejet Szegedy-Ensch Sándor gyöngyöshermáni uradalmából hozták, naponta 80–130 litert.¹⁰⁰ Az aggok házában 85–90 személyre népkonyha üzemelt.¹⁰¹

A szombathelyi gettólakók pontos létszámának a meghatározása, problémát jelent több okból is. Elsősorban a rendelkezésre álló források roppant hiányosak, töredékesek. Másodsorban eltérőek voltak a „minta-vétel” szempontjai és időpontjai. Harmadszor, e rövid időszak alatt is állandó mozgásban volt a népesség, részben újakkal bővült a szombathelyi gettó: ide szállították be előbb a járás, utóbb a megyei zsidóság nagy részét, másrészt a folyamatos internálás miatt csökkent a létszám.

A megközelítésnél a megyei számadatokból érdemes kindulnunk. 1944. május 4-én távirat érkezett Budapestről, amelyben kérték a hatóság területén élő zsidónak minősülő egyének számát.¹⁰² A telefonon szerzett információk révén másnap feladtak egy táviratot a Közellátási Hivatal részére, amelyben azt írták, hogy 8.453 fő van a megyében.¹⁰³ Egy „sajtcédulán” megmaradt a kimutatás is, de ezen a papíron rosszul adták össze a létszámot! Az általuk feltüntetett adatok szerint, a Vasban élő zsidók száma nem 8.453, hanem csak 7.458 fő! A különbség 995, ezért nem valószínű, hogy számítási hibáról van szó(?!), de nyilván kizárni sem lehet! (Lásd: a táblázatot a mellékletben!) A létszámban szerepelnek a muraszombatiak (25 fő) is, holott őket április végén már elszállították, ebből arra következtethetünk hogy az április eleji közéleti létszámot adták meg. Persze, ha hozzáadjuk a megyei létszámhoz (7.458 főhöz) a sárvári internálótáborban lévőket is (830 fő, erről június elejéről van egy adatunk), akkor az adatok az általuk felterjesztett jelentésben lévőhöz közelítenek.¹⁰⁴ De ezt, miért nem tüntették fel a papíron?! Ez a variáció tehát kizárható.

A másik „különös” adat a szombathelyi, itt 4.380 fő szerepel, ez durván ezerral magasabb a ténylegesen meglévő létszámnál, de lehet, hogy ebbe beleszámították az itt tartozkodó munkaszolgálatos egységeket is. Jelen pillanatban egy ilyen egységről tudunk a 103/301. számú légómentő katonai munkaszolgálatos századról, ahol 229-en teljesítettek szolgálatot.¹⁰⁵ Még lehettek kórházakban is, de ezek számát nem ismerjük és feltüntetve sincsenek.

Adatok a Vas megyei zsidóságról 1944 tavaszán

Közigazgatási terület	Élelmezési iratok	Dunántúli Néplap április 22.	A gettóban lévők száma a Vasvármegye 1944 májusi adatai alapján
Celldömöki járás	1048	1281	1129
Körmendi járás	348	467	348
Sárvári járás	901	1018	950
Szentgotthárdi járás	178	263	149
Vasvári járás	360	462	360
Muraszombati járás	25	–	–
Irottkői járás és Kőszeg	115	179	108
Szombathelyi járás	103	147	103
Szombathely város	4380	3482	2615*
Összesen tényleges:	7458	7291	5762*
hivatalos:	8453		

* Csak a gettó területére beköltözők száma

A szombathelyi zsidóság létszámát más forrásokból is kontrollálhatjuk. Van egy 163 számozott lapot tartalmazó zsidóösszeírás, amelyet 1944. június 27-én zártak le, sajnos az első lapja elveszett. Ez a belügyminiszter 6136/1944. sz. VII.-es. rendelete alapján készült.¹⁰⁶ (Az adatok: a nevet, feleségek, özvegyek esetében a leánykori nevet is, az anyja nevét, a születési helyet, időpontot, a foglalkozást és a lakcímet tartalmazzák.) Az április 4-én kelt rendelet szerint három nap alatt kellett az összeírást elvégezni, de ezt a város nem készítette el, mert nem tudott róla. Június 9-én jött egy távirat, amely a névsort követelte, a válaszképpen elküldött üzeneten az szerepelt, hogy sem a város, sem a rendőrhatalóság nem kapott áprilisban hivatalosan ilyen értesítést, még rádiógramot sem. Most hozzáláttak a névsor elkészítéséhez, de erre nem elegendő három nap, mert 44.000 lakónyilvántartó kartont kell átnézni.¹⁰⁷ E listán melynek első lapja sajnos hiányzik 3076 szombathelyi illetékes-ségű szerepel, (1621 nő és 1455 férfi). A névsort az április 4-i állapot alapján készítették el, s ezért szerepeltek benne a közben letartóztatott

és internált személyek. Pl.: Wesel Imre, ifj. Deutsch Samu, a Filipp testvérek. Ennek ellenére sem tekinthető a lista teljesnek. Ez alapján – a hiányzó első oldalt 20 főnek véve – a szombathelyi zsidók száma: 3096 fő, bár nem elképzelhetetlen, hogy az internálásokkal ez a szám 3000 alá csökkent, kb. 2900 fő.

A Dunántúli Néplap szerint – forrását nem jelölte meg – a szombathelyi zsidóság létszáma 1944. áprilisában 3482 fő volt.¹⁰⁸

A Vasvármegye „beköltöztetési menetrendjében” közölte az utcákban lakó zsidócsaládok és lakosok számát: 926. család, 2615 fő.¹⁰⁹ De sajnos nem közölte a gettó területén élők létszámát. A hiányzó adatot két formában pótolhatjuk. A fentt nevezett névsort végignézve a gettó területén lévő házakban 554-en laktak. E logika (2615+554) alapján a zsidóság létszáma 3169 fő lehetett. Egy másik megközelítésben: tudjuk, hogy 1200 zsidó család élt a városban, tehát a gettó területén 274-nek „kellett lennie”. Egy családban az átlaglétszám 2,8 fő, ezt a szorzót véve alapul a gettó területén 767 fő élt, így összesen 3382 fő. Ez az adat, középtértékként közel áll a 3269-hez és a Dunántúli Néplapban közzétetthez (3482). A négy adat (3482 3382 3169 kb. 2900) azt mutatja, hogy a létszám nem lehetett 4.380 fő. Lehet, hogy megcserélték a két számot és nem 4380, hanem 3480 volt a szombathelyi zsidóság létszáma!

Közben, állandóan nőtt a gettólakók száma: a szombathelyi járásból, a városba 103-an érkeztek. Június második felében beszállították a megyei zsidóság jelentős részét. Június 18-án Kőszegről 103 személyt¹¹⁰ 19-én Kőrmendről 286 főt, 20-án Vasvárról 266 zsidót szállítottak be.¹¹¹ Szentgotthárdról valószínűleg 149-en érkeztek, de Szombathelyre kerültek a belediek is, állítólag 70 fő.¹¹² Ha ezeket összeadjuk akkor maximum 4459, minimum 3877 főt kapunk. Ekkorra túlszűfolt lett a gettó.¹¹³ A Ferenczy jelentés szerint Szombathelyen június utolsó napjaiban 3.609 fő volt gyűjtőtáborban, ha ebből levonjuk a vidékieket 2632-öt kapunk, ami több százal kevesebb a korábban említettekénél. Ennek több oka is lehet, a beszállítottak száma kevesebb volt az általunk ismertnél (a belediek, a szentgotthárdiak, a szombathelyi járásbeliek esetében), a feltételezettnél jóval több személyt internáltak a megyeszékhelyről, vagy a férfiak egyrészét munkaszolgálatosként behívták.¹¹⁴

Ma már jól ismert a szakirodalomból, hogy a zsidómentés egyik formája volt 1944 májusában a munkaszolgálatra történő behívás.¹¹⁵ Az 1896–1926 között született férfiakat érintette. A hatóságok németbarát és zsidóellenes tagjai rossz szemmel nézték a hadsereg gettóiban is folyó „újoncozását”. A megyében Kőrmendről, Kőszegről, Sárvárról és

Szombathelyről is hívtak be munkaszolgálatosokat 1944 májusában. A megyeszékhelyről állítólag 170-en vonultak be Kőszegre.¹¹⁶ Ha ez igaz, akkor a szombathelyi zsidóság létszáma 1944 júniusának végén 2600–2700 közötti volt. A kb. 200 internálttal és ugyanennyi munkaszolgálatossal számolva áprilisban ez a létszám 3000 körüli lehetett.

A hatóságok május 22-én, hétfőn – állítólagos feljelentésre hivatkozva – tartottak először razziát. Reggel hatkor a csendőrök, a javadalmi ellenőrök és a városi alkalmazottak (40 fő) az ágyból ugrasztották ki a gettó lakóit. Az egész napos házkutatást a hatóságok eredményesnek ítélték, mert nagy mennyiség tiltott anyagot, elsősorban textiliákat és élelmiszereket találtak, illetve foglaltak le.¹¹⁷ Ez később jó okot és ürügyet adott arra, hogy Fördös Kálmán és beosztottjai, Pakú őrmester irányításával a városi javadalmi hivatal munkatársaival, köztük Palkó Istvánnal együttműködve, elrejtett élelmiszerek után kutassanak. Az igazi indíték természetesen az volt, hogy keresték a zsidók be nem vallott, illetve át nem adott vagyontárgyait, elsősorban ékszereket, pénzt és aranytárgyakat.¹¹⁸ A vagyonrejtegetés tényét „alátámasztotta” egy újságban is megjelent rémhír, miszerint a zsidók a náluk lévő értékeknek csak a 3%-át szolgáltatták be.¹¹⁹ (Honnét tudta az illető bankigazgató ilyen pontosan!?)

Június utolsó napjaiban, ahogy közeledett a deportálás időpontja egyre szigorúbb, kegyetlenebb lett a hatóság fellépése. A szombathelyieket ismerő rendőröket, nagyváradi csendőrök váltották fel; akik brutálisak voltak. Ezt a későbbi visszaemlékezések és a népbírószági tanúvallomások is igazolták. A hivatalosan „kikérdezési eljárásnak”, a csendőrszargon szerint csak „megköpesztőnek” nevezett hatósági meghallgatás színhelye a zsidó iskola és hitközség épülete és udvara volt. Itt megmotozták – néha férfiak, gyerekek szeme láttára – a kirendelt bábanövendékek a nőket. Iszonyatosan megkínózták azokat, akikről feltételezték, hogy jelentős elrejtett vagyontárgyuk van.¹²⁰ A súlyosan megvert embereket később spedítórön szállították át a motorgyár területére, mert nem tudtak menni.¹²¹

A gettón kívüli város

1944 tavaszán jelentős közéleti események színhelye volt a vasi megyeszékhely. Új püspöke lett az egyházmegyének Kovács Sándor személyében. Esztergomi felszentelését március 25-én, az itteni április 16-i beiktatása követte.¹²² Az új püspöknél töltötte a pünkösdi ünnepe-

ket Szász Lajos miniszter. Június 9-én Kovács püspököt hivatalában felkereste az esztergomi hercegprímás is.¹²³

Új országgyűlési képviselője lett a városnak, az elhunyt Wälder Gyula helyett Bárdossy László volt miniszterelnök.¹²⁴ A látogatások, a beiktatások mind egy-egy lehetőséget adtak arra, hogy az időszak problémáiról, így a zsidókérdésről szint valljanak a közélet szereplői, de ezek a lehetőségek kihasználatlanul maradtak.

A legnagyobb horderejű esemény a főispán-csere volt. Közismert, hogy a németek is szorgalmazták ezt a folyamatot. Vitéz szentjánosi Szücs Istvánt, az imrédysta beállítottságú volt veszprémi főispán dr. Mesterházy Ferenc váltotta fel.¹²⁵

Június 5-én a Megyeházán tartották a beiktatási ceremóniát, amelyen részt vett és nagyhatású beszédet mondott Jaross Andor is. A belügyminiszter azt hangsúlyozta: hogy a nemzetnek, s így a kormánynak is három dolgot kell megoldania, a honvédelem ügyét, a szociális kérdést és a zsidó problémát. Az utóbbiról a következőket mondta: „a kérdésről hosszabban beszélni felesleges, mert minden szó helyett ott állanak azok a cselekedetek, amelyek ennek a kérdésnek háromnegyed részben való megoldását már most is dokumentálják. *Magyarország teljes zsidótlanítása nem program, hanem tény, a végleges megoldás már csak idő kérdése.*”¹²⁶ Ezek a szavak akkor hangoztak el, amikor a szombathelyi zsidóság még itt élt a gettóban! A fogadtatásról idézzük a helyi sajtóban frottakat: „A kemény férfias szavak, amiket átfűtött a megszállás idején megedzett izzó magyar lelkesedés, szinte percnként ragadták tapsra és éljenzésre a megyegyűlés közönségét, s a beszéd befejezésekor valóságos tapsorkánná fokozódott az ünneplés.”¹²⁷ Az esemény oly nagy hatással volt a „helyi sajtócézárra”, hogy utóbb szükségesnek tartotta visszatérni rá. „Ime tegnapelőtt versenyt tapsoltak a két árnyalat – mármint a Tisza hívek és a néppártiak – öregei és fiataljai Jaross Andor és Mesterházy Ferenc nemzeti szocialista megállapításainak... Lám mégis elkövetkezett az az idő, amikor közös platformon össze tudtak találkozni az egykori ellenlábások: az erősen nacionalista és erősen keresztény szellemmel átitatott gyakorlati szociálpolitika platformján.”¹²⁸

Míg a zsidóság ellátása és helyzete rosszabodott a gettóban, addig a városban megkezdődött a marakodás a vagyonokon. A beköltöztetést követően 780 lakás (1950 szoba+mellékhelyiség) vált üressé a városban.¹²⁹ A helyi hatóságok nem győzték figyelmeztetni a lakosságot, hogy kérvényeikkel, telefonjaikkal ne zavarják a lakásügyi hivatalt, mert a megüült lakásokat úgysis az arra rászorulóknak kapják meg, minőségi

lakáscserére nem lesz lehetőség.¹³⁰ Elsősorban a német, és a magyar katonatiszteknek, aztán a gettó területén élt keresztényeknek (165 fő) és az idemenekült hivatalnokoknak utalják ki azokat. Két hét alatt már 560 lakás talált gazdára.¹³¹ Állandó téma volt, a zsidó üzletek és az ott található árukészletek elosztása. Május végén a lapok már arról tudósítottak, hogy napokon belül elkészül a zsidóvagyon sorsát szabályozó rendelet is, de az intézkedés egyre késett.¹³² Kitartásra és türelemre intette a minisztérium az állandóan Budapestre telefonáló szombathe-lyieket.¹³³ Reményi Schneller Lajos bajai beszédében azt ígérte, hogy záros határidőn belül eladják a keresztényeknek a zsidó árut.¹³⁴ Az idő előrehaladtával a szavak inflálódtak. A helyzet bizonytalanságára lássunk egy példát! A városban négy szállítóvállalat működött, ebből kettő zsidó (a Schöntag és a Pannónia), kettő keresztény volt, Ács Pál Sabaria cége és Németh Erzsébet Turulja. Ács Schöntag cégét, Németh a Pannóniát kívánta megszerezni, kezdetben a város vezetése hajlott e megoldásra, de utóbb a piacvédelem jelszavával nem engedte a fúziót és megtartotta e két céget, élükre Funtek László és Garai személyében keresztény biztosokat nevezett ki.¹³⁵ A napi sajtónak állandó témát adott a zsidóvagyon rejtegetők „leleplezése”¹³⁶ is.

A zsidóság deportálása és a zsidó „örökség”

A visszaemlékezések alapján június utolsó napjaiban – Péter–Pál után – szállították át a gettó lakóit az iparvágánnyal rendelkező Mayer motorgyár területére. Az ellátás itt már sokkal rosszabb volt, csak az idősek aludtak fedett csarnokokban, a fiatalabbak a szabad ég alatt. De még ekkor is tovább folyt – részben a zsidóiskolában, részben a zanati úti óvodában – a gazdagnak tartott zsidó egyének kínzása.¹³⁷ Július 4-én történt meg a bevagonírozás, 80–90 embert zsúfoltak be egy marhava-gonba. A szerelvény az élelmiszerek berakodása, kiosztása előtt elindult – így étlen és ami különösen kínzó volt, szomjan tették meg az Auschwitzba vezető utat, ezért és a zsúfoltság miatt vagononként már 10–15 ember útközben életét vesztette. Egyesek szerint 1500-an haltak meg az utazás során.¹³⁸ Az tény, hogy a több ezres közösség tagjai közül csak pár százán éltek túl a megpróbáltatásokat.¹³⁹ A helyi sajtó csak egy rövid hírben tudósított a deportálásról, s két dolgot tartott fontosnak megemlíteni: az egyik, hogy 2,720.000 millió pengő értéket koboztak el tőlük, a másik ezt kommentáló cinikus megjegyzés volt: „*Ez is mutatta milyen jó dolguk volt (sic!) Magyarországon és Szombathelyen is a zsidóknak..*”¹⁴⁰

A zsidóság elleni harc a deportálást követően sem szűnt meg, erről gondoskodott a Vasvármegye. A „küzdelem” három elemet foglalt magába, a gettó felszámolását, a zsidóságra emlékeztető tárgyi emlékek elpusztítását, lerombolását és az ún. zsidó szellem kiírtását. Az alaphangot az „Elmélkedés a szombathelyi gettó körül” című cikk adta meg, ebben szorgalmazták az üresen hagyott gettó felszámolását. A közlekedés újbóli biztosítása érdekében a hatóságok elbontották a Szenczy és a Rákóczi Ferenc utcai kapukat és így egyszerűbbé vált a közlekedés a város déli területei felé. Ez a döntés július 20-án született meg.¹⁴¹

A zsidóságra emlékeztető tárgyi emlékek eltüntetésére már június 23-án (!) felvetődött egy javaslat. A zsidótemető felszámolásával biztosítani lehetne – egy kis csiszolással – a hiánycikknek számító sírkő márványt.¹⁴² A temető elpusztítása mellett széleskörben elterjedt az az elképzelés is, hogy az üresen maradt zsinagógát alakítsák át mozivá. E szélsőjobboldali javaslat ellen lépett fel Lékay–Lingauer Albin.¹⁴³ A újságíró elvetette ezt a barbár gondolatot, helyette azt javasolta: hogy „a város igényelje az ingatlant, esedékessé vált új városi létesítmények céljaira. És ha megkapta a város, bontassa le, de át ne alakíttassa semmivé. A téglából építessen aztán, amit akar. De ne adjon ürügyet a világ zsidóságának, hogy arról panaszkodhassék, hogy istenük hajlékát, imádkozó házukat keresztény hatóságok profanizálják.”¹⁴⁴ Nyilván, így már keresztényibb a gondolat.

A legtöbb gondot a zsidó kereskedések, üzletek tábláinak, feliratainak, reklámszövegeinek az eltávolítása jelentette, még 1945. március 1-én (!) is ezzel foglalkozott a helyi hatóság.¹⁴⁵ Sokakat ért keserű csalódás, mert nem a kisemberek, a szegény tisztviselők között osztották ki ingyen a zsidó vagyont, hanem licitálás útján értékesítették. A zsidókérdés ilyen formában való megoldása csak „félsiker” volt a szélsőjobb számára. „A zsidókérdésnek közigazgatási úton való sikeres és közmegegyezést keltő megoldása (sic!) után feszülten várta a közvélemény ennek a kérdésnek a gyakorlati felszámolását mindezeidig ez elmaradt.” – írta Meskó Sándor „Egység a közvéleményben” című cikkében.¹⁴⁶ A zsidóktól származó anyagok és árucikkek kedvezményes szétosztását kívánták a szombathelyi ipartestület előljáróságának ülésén is.¹⁴⁷ A vagyonokra az igénylést szeptember 5-ig lehetett beadni.¹⁴⁸ A rejtegetők ellen permanensen folytak az eljárások.¹⁴⁹

Azok, akik a zsidó szellemi örökség maradéktalan kiírtásáért küzdöttek, hamar szembekerültek a valósággal. Az áruhiány nem szűnt meg, sőt az árak tovább emelkedtek, s a feketepiac is „megélénkült”, a

krekedői morál sem javult. Az oly sokat hangoztatott nemzeti egységnek nyoma sem volt, még a jobboldali pártokat is feloszlatták.¹⁵⁰

A vészkorszak szombathelyi eseményei azt mutatják, hogy a közigazgatás lelkesen, fegyelmezetten hajtotta végre a központi utasításokat, sőt mint arra rámutattunk nem egy esetben élenjárt a megszorító intézkedések bevezetésével. Semmi jele sem volt annak, hogy szabotálták volna a kormányzat instrukcióit. A közigazgatás vezetői a zsidóellenes rendeletek megjelenése után tiltakozásképpen nem mondtak le hivatalukról, ezt azért fontos megemlíteni, mert az „októberi fordulat”, Szálasiék hatalomra jutása után, mind Tulok József alispán, mind Mészáros Hugó lemondott hivataláról.¹⁵¹ Loyális hivatalnokként ezt a váltást már nem tudták elfogadni. Ez mutatja, hogy maradásukat márciusban nemcsak egzisztenciális okok magyarázzák. Mészáros Hugót egyébként német ellenes magatartása miatt a Gestapo le is tartóztatta.¹⁵² A fegyelmeztett közigazgatási és rendőrségi apparátus fellépése nem emlékeztetett a keleti területeken végbement brutalitásra. Ez a mérsékelt magatartás megakadályozta az egyéni zsidóellenes kilengéseket, túlkapásokat¹⁵³, de lehetővé tette az apparátuson belül dolgozó agresszív, antiszemiták kegyetlenkedéseit. A szombathelyi zsidó lakosságot nem ismerő „idegen” hivatalnokok és csendőrök idetelepítésének célja az eljárás sikerének biztosítása volt. A zsidótlanítási folyamatba – saját anyagi követeléseik kielégítésén túl – a helyi német kommandó nem avatkozott be. Azt csak ellenőrizte, felügyelte, illetve tanácsaival segítette magyar elvarátait, akiknek „súlyát” ez adta és nem a hierarchiában elfoglalt pozíció, beosztás. A németekkel gyakoriak voltak az összecördülések, de a polgármester sokáig úgy vélte az igények gyors teljesítése csökkenti a súrlódási pontokat.¹⁵⁴ A város lakóit ambivalens magatartás jellemezte. Voltak, akik örültek a konkurrenca hatósági felszámolásának, a „nagy igazságtételnek”, mások szomorúan konstataálták a fizetőképes polgárság számának radikális csökkenését. Sokak számára a helyzet kedvező anyagi lehetőséget csillantot meg. A városi lapok, – elsősorban a magát keresztény politikai lapnak tartó Vasvármegye – fontos szerepet játszott az antiszemita hangulat ébrentartásában, a manipulációban. Cikkei nem harsányak és durvák, hanem nagyon kifinomultak voltak, ezekben felsorakoztatták a magyarországi antiszemitizmus összes toposzát, sok párhuzamot találva az 1944-es esztendő és az első világháború utáni helyzet között. A hatóságok mérsékelt fellépése, a zsidó vagyonok utáni áhítózás mellett, talán ez is szerepet játszott abban, hogy csak elszigetelt, atomizált zsidósegítő akciók voltak Szombathelyen.

JEGYZET

1. Az idézet dr. Mészáros Hugó, szombathelyi polgármester 1944. május 15-én a belügyminiszternek írt leveléből származik. E dokumentumban a város vezetője vázlatosan összefoglalta a zsidókérdésben addig kifejtett tevékenységét. Mészáros Hugó levele a M. Kir. Belügyminiszternek. Vas Megyei Levéltár (Továbbiakban: VaML,) Szombathely Város Polgármestere iratai. Elnöki iratok. 31/1944. sz. (Továbbiakban: Szhely, Polgm. Eln. ir.)
2. Kovács Alajos: Szombathely népességének fejlődése és összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1937. 5. sz. 450. (Továbbiakban: Kovács: i.m.)
3. VaML, Szombathely város képviselőtestülete közgyűlési jegyzőkönyvek 372/1930. sz. és 93/1941. sz. Kárpáti Zoltán: A polgárosodás esélyei egy középvárosban: Szombathely. In: Előadások a polgárosodásról II. Középvárosok mérlegen. Bp. 1992. Szerk.: Törkos Veronika-Kárpáti Zoltán-Vágvölgyi András.
4. Kovács: i.m. 458. Weis István: A mai magyar társadalom. Bp., 1930. 50.
5. Dr. Mészáros Hugó (1892–1969). 1914-től közgyám Szombathelyen, 1922-től al-, két évvel később főjegyző, aztán tanácsnok. 1920-ban lett Grünwald-díjas költő. 1941 márciusában választották polgármesterré Mészáros Hugót. A kiküldött választmány csak második helyen javasolta, dr. Horváth György alpolgármester után. Mégis 6 szavattal – 53:47 – három tartozkodás mellett ő győzött. A vesztes fél előbb betegszabadságra ment, októbertől pedig nyugdíjaztatását kérte. VaML, Szhely város közgy. jkv. 93/1941. sz. Vas megyei fejek. Szerkesztette és kiadta: Halász Imre. Szombathely, 1930. 60.
6. Kovács: i.m. 455–456. Lékay-Lingauer Albin: Szemlélődés. = Vasvármegye, 1944. május 26.
7. Kovács: i.m. 455–456. és Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Bp. 1976. 287. (Továbbiakban: Az 1941. évi népszámlálás)
8. Dolányi (Kovács) Alajos: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. Magyar Statisztikai Szemle, 1944. 4–5. sz.
Győrött 4.688 zsidó vallású és 497 annak minősített, Pécsen 3.486 zsidó vallású és 534 annak minősített élt. Vas megyében 7.049 (6.533+516) zsidónak minősített élt. Más hivatalos adatok szerint az

1941. évi népszámláláskor a megyében 286.277 fő élt, ebből zsidó vallású 6.405 fő volt. A szombathelyi adat: 42.870, illetve 3.088 fő. Azaz, míg a megyeszékhelyen a zsidóvallásúak aránya 7.2%, addig a megyében csak 2.2%! Ez a területi elhelyezkedés aránytalanságát és az izraelita népesség városi koncentráltóságát jól szemlélteti. Az 1941. évi népszámlálás 286–287.

9. Landeszman György–Schweitzer József: A magyar zsidóság a német megszállás és a deportáció kezdete közötti időszakban; Magyarországi hitközségek 1944 áprilisában. In: Évkönyv 1985–1991. Szerkeszti: Schweitzer József. Az Országos Rabbiképző Intézet kiadványa. Bp. 1991.
10. Ezek a következők: (Zárójelben az egyesület engedélyezésének esztendeje szerepel.) Szombathelyi Izraelita „Tomech Dalim” Szegénnytámogató Egylet (1903), Izraelita Hitközségi Jótékonyági Egylet „Chaunen Evjaunim” (1899), „Tomech Dalim” Szegényalap és Segélyegylet (1883), Szombathelyi Jótékony Izraelita Nőegylet (1896), Szombathelyi Zsidó Leányegyesület (1930), Szombathelyi Izraelita Szentegylet „Chevra Kadischa” (1900), Szombathelyi Kerületi Orthodox Izr. Chevra Kadischa Egylet (1882). VaML, Szombathely Város Polgármestere iratai. Közigazgatási iratok. (Továbbiakban: Polgm. ir.) 302/1944. sz. A jelzett egyesületeket az 1520/1944. M.E. rendelet értelmében Jaross Andor 1944. június 16-án feloszlatta. A megyében a szombathelyieken kívül még 10 zsidó egyesület működött. VaML, Vas Vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok. (Továbbiakban: Alisp. ir.) 7359/3/1944. sz.
11. Pesti Hírlap, 1944. március 23. Idézi: Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidó üldözés történetéhez. I. kötet. 1944. március 19–1944. május 15. A német megszállástól a deportálás megkezdéséig. Szerkesztette: Benoschofsky Ilona–Karsai Elek. Bp. 1958. 37. (Továbbiakban: Benoschofsky–Karsai/I.) Vasvármegye, 1944. április 12.
12. Az 1944. március 19-én elrendelt gyülekezési tilalmat március 31-én oldotta fel Baky László államtitkár. Ezután az engedélyezés megadásában a 8.120/1939. sz. M.E., valamint a 10.630/1939. sz. M.E. rendelet lett az irányadó. Egy 1944 szeptemberében készített kimutató szerint 1944-ben 7 gyűlést tartottak a helyi szociáldemokraták: kettőt januárban, ötöt februárban. Egyet sem tiltott be a hatóság, de az előző esztendőben egész évben csak három engedélyezett gyűlésük volt(!). A rendőrkapitányság 123 gyűlésre adott engedélyt 1943-ban. Érdemes megjegyezni, hogy 1944-ben csak május hónapban nem volt

engedélyezett gyűlés. Az oka: minden bizonnyal a gettósítás volt. Az 1944-ben megtartott gyűlések száma: (az első a kérések, a második az engedélyezettek számát mutatja) január: 14–13, február: 20–20, március: 19–19, április: 11–11, május: –, –, június: 8–8, július: 1–1, augusztus: 1–1. Kimutatás a megtartott gyűlésekről. VaML, Magyar Királyi Államrendőrség Szombathelyi Kapitanysága iratai. VI–2/b/17.342/1944. sz. (Továbbiakban: M. Kir. Államrendőr. Szhelyi. kap. ir.)

13. 1944. április 1-én oszlatták fel a helyi Szociáldemokrata Pártot, vagyonát lefoglalták, iratait elkobozták, de irodáját lepecsételni nem tudták, mert 1940 óta Ávár István Brassó utcai lakásában működött. VaML, M. Kir. Államrendőr. Szhelyi. kap. ir. 791/1/1944. sz.
14. Szombathely thj. város polgármesteri hivatala a Belügyminiszternek. 20533/5/1946. sz. A másolat a szerző tulajdonában.
15. U.o. és Vasi Zsidók. Emlékére a mártírhalált szenvedett Vas megyei zsidóságnak. Az Izraelben élő Vas megyei Zsidók Emlékbizottságának Kiadása. Szerk.: Löwinger Avraham Albert. Jaffa. 1974. (Továbbiakban: Vasi zsidók) 42.
16. A németek magatartására lásd: Munkácsi Ernő visszaemlékezése 1994. március 20-ról. Idézi: Benoschofsky–Karsai/I. 23. Randolph L. Braham: A magyar holocaust. I–II. kötet. Budapest–Wilmington, 1988. I/kötet, 384–401. p. (Továbbiakban: Braham: i.m.) Szita Szabolcs: Az 1944–1945. évi polgári, diplomáciai és katonai embermentés történetéhez. In: Magyarország 1944. Üldöztetés — embermentés. Bp. 1944. 9. (Továbbiakban: Szita: Az 1944–1945. évi polgári.), Vasi zsidók. 42.
A németek a Thököly utca 16., 32., és 34-be költöztek. VaML, Szhely. Polgm. ir. 3348/3/1944. sz.
17. Özv. Stirling Lajosné kívánta ajándékozási szerződéssel kiskorú gyermekére hagyni vagyonrészét. VaML, Szhely. Polgm. Eln. ir. 31/1944. sz. Az 1600/1944. sz. M.E. rendeletről van szó. Budapesti Közlöny, 1944. április 12.
18. Vitéz Endre László nyilatkozata a zsidókérdésről. Vasvármegye, 1944. április. 1. A beszédet idézi: Benoschofsky–Karsai/I. 88–89. Bár Endre Lászlót hivatalosan csak április 8-án nevezte ki államtitkárnak Jaross Andor és Horthy Miklós, de pozícióba kerülése már március utolsó napjaiban is nyílt titok volt. A Vasvármegye, 1944. április 12-én a fejlécen közölte: „A zsidókérdés technikai megoldására vitéz Endre László kapott megbízatást.”

19. VaML, Szhely. Polgm. Eln. ir. 31/1944. sz. A hivatkozott alispáni határozat nem lelhető fel, de megvan a kereskedelmi – közlekedési miniszter távirata. Az első így hangzott: „Felhívom az alispán urat, hogy az alárendelt elsőfokú iparhatóságokat haladéktalanul értesítse a következőkről – tudomásomra jutott, hogy helyenként a zsidóüzletek igénybevétele iránt egyes hatóságok különböző intézkedéseket foganatosítottak – felhívom a figyelmet arra, hogy ilyen intézkedések a vonatkozó egységes rendelkezések kiadása előtt multhatatlanul szükséges esetekben is csak akkor foganatosíthatók, ha ezekhez távbeszélőn történt bejelentés után a vezetésem alatt álló minisztérium I. osztálya hozzájárul – Kereskedelmi és közlekedési miniszter.” A második távirat: „A mai napon kiadott távirati leiratom kiegészítéseképpen – az alárendelt elsőfokú iparhatóságok haladéktalan értesítése végett – a következőkről értesítem alispán urat: olyan esetben, amikor a zsidó üzletekben lévő árukészletek megőrzése bármilyen ok miatt nem lenne biztosítható – az említett üzletekben lévő árukészlet az üzlet lezárásával és lepecsételésével őriztessék meg. További intézkedés azonban – leltározás, árukészlet bármilyen egyéb igénybevétele, vagy kiutalása – ilyen esetben sem foganatosítható. Az említett üzlethelyiségek lezárásáról és lepecsételéséről hozzám haladéktalan jelentést kell tenni.” „Újabb súlyos tanuvallo-mások Palkó ellen”. Szabad Vas megye, 1946. január 18. Az üzletek lezárásáról még: Vasvármegye, 1944. április 4. A Kereskedelmi- és közlekedési miniszter 38.781/1944-es számú távirata, amit a Budapest polgármesterének küldött hasoló tartalmú utasítást adott. Idézi: Benoschofsky-Karsai/I. 48–49.
20. A bezárás hatásáról: „Tegnap boltokat zárt le a rendőrség. A közellátási miniszter rendeletére... Az üzleti kulcslyukak csendes lepecsételésének csakhamar számos nézője akadt. Kiderült, hogy sokan az utca népe közül abban a hiszemben voltak, hogy itt mindjárt ingyenes áru-osztogatás történik. Olyanformán, mint mikor 1918 novemberében a vörös katonák az utcára szórták a forradalommal nem rokonszenvező kereskedők portékáit.” Lékey-Lingauer Albin: Jelenségek. Vasvármegye, 1944. április 2. Az üzletek lezárásáról még: Vasvármegye, 1944. április 4. Vasvármegye, 1944. április 26., VaML, Vas megyei Népügyészség iratai 731/1945. Államügyészségi iratok Dr. Mészáros Hugó pere.
21. VaML, Szhely. Polgm. Eln. ir. 31/1944. sz. Vasvármegye, 1944. április 22.

22. Az 1240/1944. sz. M.E. rendelet Budapesti Közlöny, 1944. március 31. Halász Karolin 23 éves fodrászsegédet 1.000 pengő, vagy 40 napi elzárásra, Prisznyák Károly 19 éves női szabósegédet 1.000 pengő, vagy 30 napi elzárásra, Brandl Aladárt 47 éves mécsárossegédet 2.000 pengő, vagy 60 napi elzárásra, Boglár Jenő 56 éves pincért 2.000 pengő, vagy 60 napi elzárásra, Guthárd Jenőné fényképész segédet 2.000 pengő megfizetésre, vagy 60 napi elzárásra ítélték, mert nem viselték a sárga csillagot. Vasvármegye. 1944. április. 19. Schwarcz Jenőné 7 éves leánya nem viselte a sárga csillagot, ezért édesanyját 2.000 pengő, megfizetésre, vagy 40 napi elzárás ítélték. Vasvármegye, 1944. május 12.
23. Prisznyák Károlyt – a 127.423/1944. sz. rendeletre hivatkozva – április 26-án internálták és május 19-én elszállították a németek „külföldi munkára”. VaML, M.Kir. Államrendőr. Sz helyi kap. ir. 900/2/1944.sz. Vasvármegye, 1944. április. 19.
24. Lékay–Lingauer Albin: Jelenségek. „... A zsidóság magára vessen, hogy eljutott a sárga csillagig... 1919 előtt úgy volt szokás nálunk magyaroknál, hogy az egyik politikai meggyőződés sem akarata igába törni és önérzetében megpiszkolni a másikat. A politikai harcnak ezzel a módszerével 1919 ismertetett meg bennünket... Éppenséggel nem öröm a sárga csillagokban gyönyörködni. De nem kell miatta magunkat szégyelleni sem.” Vasvármegye, 1944. április 7. C.E. (Czeczely Erzsébet): Beszámoló egy érdekes premierről – Sárga csillagok a szombathelyi utcán. Vasvármegye, 1944. április 6.
25. A Lékay László szerkesztette Dunántúli Néplap (Keresztény hetilap – politikai főmunkatárs: Lékay–Lingauer Albin), Szombathelyen jelent meg és a Vasvármegye érdekeltségébe tartozott. 1944. április 8-án került a Magyar Nemzetiszocialista Párt kezébe és a Vas megyei főkerület hivatalos lapjaként jelent meg. Felelős szerkesztője: Vajay Sándor lett. Az április 15-i számban a kérdésről a következőket írták: „Betelt a pohár! A zsidóság eljátszotta a szerepét, s amilyen fegyverrel harcolt ellenünk, hasonló fegyvert kell alkalmaznunk velük szemben!... Nem elég, ha sárgacsillaggal van megjelölve (mármint a zsidó), azokat ki is kell közösfíteni!”
26. Az 1270/1944. sz. M.E. rendelet és 1300/1944. sz. M.E. rendelet. Budapesti Közlöny, 1944. április 7., Dunántúli Hétfő, 1944. április 11. Vasvármegye, 1944. április 12.
27. Az 1490/1944. sz. M.E. rendelet, a 217.300/1944. sz. M.K.K. rendelet és a 33000/1944. sz. H.M. rendelet, Budapesti Közlöny, 1944. április 21. A német biztonsági szervek is elrendelték ezt a helyi rendőrség

- számára. VaML, Vas Vármegye főispánjának iratai. A III. Hadtest Hadműveleti terület kormánybiztosa. Országos mozgósítási bizalmas iratok. 2563/1944. sz., VaML, M. Kir. Államrendőr. Szhelyi kap. ir. 1384/2/1944. sz.
28. Az 1210/1944. sz. M.E. rendelet. Budapesti Közlöny, 1944. március 31. Nyugdíjazták Szombathely város zsidó alkalmazottjait. = Vasvármegye, 1944. április 5. VaML, Szhely. Polgm. Eln. ir. 31/1944. sz.
29. Dunántúli Hétfő, 1944. április 3.
30. Az 1210/1944. sz. M.E. rendelet szerint május 31-ig kellett őket törölni a jegyzékből. Budapesti Közlöny, 1944. március 31. Vasvármegye, 1944. május 3.
31. Szombathelyen nincs zsidó újságíró. = Vasvármegye, 1944. április 4. Varga Sándor: Az új arcú magyar sajtó. = Dunántúli Néplap, 1944. április 5.
32. Zsidótlantják a szombathelyi bankvilágot. = Vasvármegye, 1944. április 25. és április 30.
33. VaML, Szhely. Polgm. Eln. ir. 31/1944. sz.
34. Ma kezdődik a lezárt zsidó üzletek leltározása. = Vasvármegye, 1944. április 26. és Vasvármegye, 1944. április 30.
35. Hogyan lehet megkapni a szombathelyi zsidó üzletekben a megrendelt árut. = Vasvármegye, 1944. május 10. 4.
36. A lehúzott redőnyök: „A zsidóság nélkülözhetetlenségének elméletét – ez most már nyilvánvaló – maguk a zsidók szuggerálták bele a népbe.” Vasvármegye, 1944. április 15.
37. Kunder MTI-nek adott nyilatkozatát közli: Vasvármegye, 1944. április 23. 1944. április 23-i Pesti Hírlap is „lehozta” a miniszter nyilatkozatát. Lásd: Benoschofsky–Karsai/ I. 208–210.
38. Az 1600/1944. sz. M.E. rendelet 10. §. 4 pontja. Szabad Vasmegeye, 1946. január 16. VaML, Vas m. Népügyészség ir. 731/1945 Államügyészségi ir. Dr. Mészáros Hugó pere.
39. Az 108.500/1944. sz. K.M. rendelet az élelmiszerellátás szabályozása tárgyában. Budapesti Közlöny, 1944. április 23.
40. Milyen lesz a zsidók élelmiszer ellátása május 1-től? Mészáros Hugó dr. polgármester véghatározata. = Vasvármegye, 1944. április 29. 4.
41. Vasvármegye, 1944. május 12.
42. Vasvármegye, 1944. május 12.
43. Russay Géza dr. rendőrfőtanácsos átvette a szombathelyi rendőrkapitányság vezetését. = Vasvármegye, 1944. április 22.
44. Vasvármegye, 1944. május 3.

45. Az 500/1944. sz. B.M. és az 510/1944. sz. B.M. rendeletről van szó. Budapesti Közlöny, 1944. május 19.
46. A 73 éves Filipp Frigyes ügyvédet, a 72 éves Filipp Emil gabonakereskedőt, a 60 éves Elek Aladárt nyugdíjas irodatisztet és a 80 éves ifj. Deutsch Samu gabonakereskedőt vették őrizetbe. VaML, M. Kir. Államrendőr. Szhelyi kap. ir. 1067/1944. sz.
47. VaML, M. Kir. Államrendőr. Szhelyi kap. ir. 1066/1944. sz.
48. VaML, M. Kir. Államrendőr. Szhelyi kap. ir. 1184/1. sz., 1186. sz., 367/1. sz., 901. sz. 902. sz., 902/2. sz., 941. sz., 932. sz., 1108/1944. sz.
49. Szita Szabolcs: Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–45. Bp. 1989. 43–44. (Továbbiakban: Szita: Halálérőd.) és Szita: Az 1944–1945. évi polgári. 23–29.
50. VaML, M. Kir. Államrendőr. Szhelyi kapit. ir. 964/1944. sz., Vasvármegye, 1944. május 2.
51. Lásd: Schmidt Mária: Kollaboráció, vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács Bp. 1990., Braham: i. m. I/k. 339–383.
52. Szita : Halálérőd. 39.
53. Vályi Manó visszaemlékezése. Lásd: Dr. Fodor Henrik: A szombat-helyi gettó (1944. május 4–július 6.) 1948. Kézirat, Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár. Továbbiakban: Fodor i. m.
54. Vasi zsidók. 42., Fodor: i.m. 4., Braham: II.k./77. Itt pontatlanul szerepelnek a nevek. Szabad Vas megye, 1946. január 18.
55. Lásd: Stern Samu: Versenyfutás az idővel! (A zsidó tanács működése a német megszállás és a nyilas uralom idején.) In: Schmidt: Kollaboráció. 64., Vasi zsidók 180.
56. Fodor: i. m. 5.
57. U.o., Vasi zsidó 181.
58. Vasvármegye, 1944. április 19.
59. Vasi zsidók 180–181.
60. VaML, M. Kir. Államrendőr. Szhelyi kap. 1042/1944. számú irata szerint a következő személyeket adták át a magyar hatóságnak a németek: Dr. Wesel Imrét, Dr. Heimler Ernő ügyvédet, Mosonyi Dezső orvost, Mayer József kereskedőt, Gerő Béla kereskedőt, Geiszler István kereskedőt, Spiegler Béla MÁV intézőt és Lukács József villanszerelőt. De ezen a névjegyzéken egy név nincs kipipálva Dr. Weselé. Az (VaML, M. Kir. Államrendőr. Szhelyi kap.) 1042–1066–1067/1944. számú átadási jegyzéken 12 zsidót adtak át „panasz és sérelem nélkül” Nagykanizsán a II. sz. kisegítő toloncház részére. A fenn megnevezett hét személyhez a korábban a 46-os és

a 47-es jegyzetben említett 5 fő kapcsolódott. Wesel Imre azonban nem!

61. Wesel életjelt adott magáról, de kiszabadítására indított akció eredménytelen maradt. A levelet lásd: Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. III. kötet. 1944 május 26. – 1944 október 15. A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése. Szerkesztette: Karsai Elek. Bp. 1967. 545–546., Vasi zsidók. 182.
62. M.kir. Belügym. 6000/1944. VII. res. Irányelvek a magyar hatóságok és a német fegyveres erő és rendőrség alakulatai közötti együttműködésre. Szigorúan bizalmas. VaML, Szhely. Polgm. Eln. ir. 25/1944. sz.
63. M.kir. Belügym. 7000/1944. VII. res. Német biztonsági szolgálat szerveinek támogatása. Szigorúan bizalmas. VaML, Szhely. Polgm. Eln. ir. 24/1944. sz., Vasvármegye, 1944. április 1., Dunántúli Hétfő, 1944. április 3.
64. VaML, Szhely. Polgm. Eln. ir. 31/1944. sz.
65. Dr. Szepesházy Róbertné (a polgármester leánya) szíves közlése. SzabadVasmege, 1946. január 18.
66. Az 1.610/1944. sz. M.E. rendelet a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. Budapesti Közlöny, 1944. április 28.
67. Kőszegen május 15-ig kellett ezt a költözködést végrehajtani. A 26 család 86 tagjának és a járás 30 zsidó lakójának. „Kőszegen is lesz gettó”... = Vasvármegye, 1944. május 7. „Kőszegen is már gettóban van a zsidóság”..., A Schey Fülöp utca 8-ban – ami valamikor a Deutsch Artúr háza és gabonaraktára volt – gyűjtötték össze őket, ekkor 78 városi és 30 vidéki személyről szólt a tudósítás, másutt 103 személyről írtak. Vasvármegye, 1944. május 13. illetve Harsányi László: A kőszegi zsidók. Bp. 1974. 203.
Sárvárott 950 fő volt a gettóban. Vasvármegye, 1944. június 27.
Szentgotthárdon 149 lakója lett a gettónak. Vasvármegye, 1944. május 14.
68. Dunántúli Néplap, 1944. április 22. Május 12-én állították fel a jánosházi gettót 1129 lakossal. Vasvármegye, 1944. május 14.
69. „Kitelepítik a zsidókat a határsávból – Muraszombat.” A kormányrendelet értelmében tilos az ott élő zsidóknak lakásukat elhagyni, oda másnak bemenni. Két csendőr és két községi bizalmi férfi és egy gépirónó leltárt készített vagyontárgyaikról. Az előírt személyes holmikat és két heti élelemmel magukkal víve megkezdődött az

- elszállításuk is. Vasvármegye, 1944. április 27. A muraszombati főszolgabíró jelentette, hogy a zsidókat a hatóságok internálták, és lakásukat lepecsételték, semmit sem vihettek magukkal. 1944. május 13. főszolgabíró. VaML, Vas Vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok 6787/1944. sz. 2622/1944. sz.
70. A Dunántúli Hétfő, 1944. május 8-án még arról írt, hogy nem tudják hol lesz a gettó.
71. Vasvármegye, 1944. május 9.
72. Dr. Szepesházy Róbertné (a polgármester leánya) szíves közlése. Lásd még: Braham: i.m. I/k. 426–471.
73. Molnár Judit: Zsidó gettók 1944-ben a Dél-Alföldön. Történelmi Szemle, 1992/3–4. sz. 249–270.
74. Szabad Vasmege, 1946. január 18. Dr. Szepesházy Róbertné (a polgármester leánya) szíves közlése.
75. Dunántúli Hétfő, 1944. május 8.
76. Vasvármegye, 1944. május 14.
77. Vasvármegye, 1944. május 9. A Rákóczi Ferenc utca 14-es számú házon kívül más visszaemlékezések szerint nem tartozott a gettóhoz a Kossuth Lajos utca 17-es számú ház utcai része, az ún. Stirling-ház utcai része és a Knebel-ház sem. Fodor: i.m. 1.
78. Vasvármegye, 1944. május 9.
79. U.o. és Szabad Vasmege, 1946. január 18.
80. Élelmiszert, maximum 10.000 pengőt, ágyneműt, fekvőhelyet, konyhai és tisztítófelszereléseket vihettek be. Dunántúli Néplap, 1944. május 13. Vasvármegye, 1944. május 9.
81. VaML, Szhely. Polgm. ir. 1083/1944. sz., Vasvármegye, 1944. május 9.
82. VaML, Szhely. Polgm. ir. 3346/3/1944. sz. és 3348/4/1944. sz.
83. 74 családot, 217 zsidó személyt érintett a kiköltöztetés. Vasvármegye, 1944. május 10.
84. Szerdán 756 főnek (277 család), csütörtökön 802 főnek (270 család), pénteken a negyedik, az utolsó ütemben 840 főnek (305 család) kellett a gettó területére költözni. Vasvármegye, 1944. május 10. és május 11.
85. Vasvármegye, 1944. május 9.
86. Dunántúli Hétfő, 1944. május 15. és Dunántúli Néplap, 1944. május 13.
87. Vasvármegye, 1944. május 12. Uo. 1944. június 18.
88. „Kár lenne tagadni megrendítő látvány volt”. – írta Lingauer: Jelenségek. Vasvármegye, 1944. május 14. Kovács Sándor többször

- járt a helyi csendőrségen és a szószékről is tiltakozott az eljárások ellen, így néhány embert meg tudott menteni. Lévai Jenő: Szürke könyv. A magyar zsidók megmentéséről. 78.
89. Ila: Jelenségek. = Vasvármegye, 1944 május 14.
90. Ila: Szemlélődés. = Vasvármegye, 1944. május 26.
91. U.o. és lásd még: Dunántúli Hétfő, 1944. május 15.
92. Szabályozták a szombathelyi gettó... = Vasvármegye, 1944. május 17.
93. Újabb rendelettel megszigorították a gettórendet. = Vasvármegye, 1944 június 2.
94. Lásd: VaML, Szhely. polgm. ir. 450/1944. sz.
95. Dr. Gordán Felicián: Zsidó közigazgatás a gettóban.= Vasvármegye, 1944. július 30.
96. A bevásárlás területe: a Szentháromság tér, az Erzsébet királyné, a Kossuth Lajos utca, a Belsikátor, a Széchenyi István, a Kőszegi, a Király utca a Március 15-e térig, a Wesselényi Miklós utca, a Nigszty utca és a Brenner János utca által határolt terület. Az 1056/17/1944-es rendeletről van szó. Vasvármegye, 1944. május 17.
97. Vasvármegye, 1944. május 18.
98. Vasvármegye, 1944 május 23.
99. VaML, M. Kir. Államrendőr. Szhelyi kap. ir. 1348/35/1944. sz.
100. Szabad Vasmegeye, 1946. január, 17.
101. Szabad Vasmegeye, 1946. január, 18.
102. VaML, Alispáni ir. Közélelmezési ir. 2030/1944. sz.
103. XV. Főosztály 357.418. számú rendeletéről van szó, amire a táviraton elküldött választ az alispán írta alá és Kiss Gyula főszolgabíró adta fel. VaML, Alis. ir. Közé. ir. 2030/1/1944. sz.
104. VaML, M. Kir. Államrendőr. Szhelyi kap. ir. 1162/1/1944. sz.
105. Fodor: i.m. 2-3., Szita: Halálerőd 274. Még a megyében volt a 109. VEP Kőszegen és a 3001. katonai munkásszázad is. Szita: Halálerőd 276., 279.
106. A zsidók névjegyzéke. Az eredeti példány a Szombathelyi Zsidó hitközségen. A rendeletről lásd: Braham: i.m. I/k. 420-422.
107. VaML, Szhely Polgm. Eln. ir. 43/1944.sz és 286/1944. sz.
108. Dunántúli Néplap, 1944 április 22.
109. Vasvármegye, 1944. május 10. és 11.
110. Harsányi: i.m. 204.
111. Szántóné dr. Balázs Edit: A körmendi zsidóság és hitközségének rövid története. In: Bundics Antal Miklós-Zügn Tamás-Pataky

László–Szántóné dr. Balázs Edit: A körmendi egyházközségek és hitközségek története. Körmend, 1993. 511.

112. Ezt két forrás erősíti meg. Vályi visszaemlékezése Fodor: i.m. 4. és a tejigénylő lista. VaML, Szhely Polgm. ir. 450/1944. sz.
113. A visszaemlékezők szerint a gettó lakóinak a száma 4500 fő volt. Veszprémi Etelka vallomása. Szabad Vasmegeye, 1946. január 18.
114. Az Endre–Baky–Jaross–per. Szerk.: Karsai László és Molnár Judit. Bp. 1994. 519. A Braham által említett adat is 3609 fő, amit egy közlélmzési feljegyzés is megerősít. Braham: i.m. II/77–78 és 84.
115. Szita: Az 1944–1945. évi polgári, 22.
116. Június 12–14 között a munkaszolgálatosokat Kőszegre hívták be a III. Honvéd Közérdekű Munkaszolgálatos zászlóaljhoz. Szita: Halál-lerőd. 43. Szántóné: i.m. 512. Szombathelyen márciusban voltak muszos bevonulások Stadler József szíves közlése. A szombathelyi behívottak számát Fleischer Ernő visszaemlékezése alapján közlöm. A névsor szerint elvileg 640-en voltak a jelzett korosztályban, a zsidóság egyötöde még behívható volt.
117. Vasvármegye, 1944. május 23. Dunántúli Hétfő, 1944. június 5. Dunántúli Néplap, 1944. május 27. 5. A razzia során lefoglalt áruk értéke: szövet 483.05 pengő, vászön 2811.5 pengő, selyem 445.95 pengő, karton: 255.60 pengő. bélés: 13.90 pengő, kellékek 13. pengő. VaML, M. Kir. Államrendőr. Szhelyi kapit. ir. 3225/1944. sz., Szabad Vasmegeye, 1946. január 16.
118. Az aggok házában lévő élelmiszerkészletet is lefoglalták. A népbíró-sági per során a javadalmi ellenőrök beismerték, hogy a razzian feladatuk az élelemiszer elkobzása volt. „Újabb Hacker József vallomás.” = Szabad Vasmegeye, 1946. 01. 18.
119. Dunántúli Néplap, 1944. május 6.
120. Szabad Vasmegeye, 1946. január 18. Palkó Istvánt azzal vádolták, hogy egy lista volt nála, melyen pirossal voltak bekarikázva a gazdag zsidók nevei. (Fisher Fülöpné szül: Breuer Livia vallomá-sai.), Braham: II/77–78.
121. Fodor: i. m. 9.
122. Dunántúli Hétfő, 1944. március 27. és Uo. április 17. Vasvármegye, 1944. április 17. Szombathely köszöntötte új püspökét.
123. Dunántúli Hétfő, 1944, május 30. és Vasvármegye, 1944. június 10.
124. Bárdossy László 1942-től volt a város díszpolgára. Vasvármegye, 1944. június 27. és július 4.
125. Vitéz Szücs István 1938 óta volt a megye főispánja, május 9-én búcsuzott tőle a megyei közgyűlés. „Bensőséges..” Vasvármegye,

1944. május 9. Az új főispán 1901-ben született Magyargeresden, 1938 óta volt a szomszédos megyében vezetője. Vasvármegye 1944. május 14. Április 26-án mentették fel ottani állásából és május 6-án nevezeték ki Vas megyébe. Budapesti Közlöny, 1944. április 27. és Budapesti Közlöny, 1944. május 7.
126. Vasvármegye, 1944. június 6.
127. Vasvármegye, 1944. június 6.
128. IIa: Jelenségek. = Vasvármegye, 1944. június 7.
129. Dunántúli Hétfő, 1944. május 30.
130. Uo., Vasvármegye, 1944. május 20. és május 21. Uo. 23. Hogyan kell lakást igényelni Szombathelyen? = Vasvármegye, 1944. május 25. Dunántúli Hétfő, 1944. május 15.
131. A németek a szállodai szobákat foglalták le, 8–10 nagyobb házat és 80–100 lakást. VaML, Szhely Polgm. ir. 20533/1946. sz. és Dunántúli Hétfő, 1944. május 30.
132. Dunántúli Hétfő, 1944. május 22. Itt arról tudósítottak, hogy három napon belül lesz törvény.
133. Dunántúli Hétfő, 1944. május 30.
134. Dunántúli Hétfő, 1944. június 12.
135. Dunántúli Hétfő, 1944. május 30.
136. Dunántúli Hétfő, 1944. július 17. Vasvármegye, 1944. május 14. és Uo. 17., Uo. 23.
137. Balázs Ödönné és Kastner Rózsa szíves közlése. Szabad Vasmegeye, 1946. január 19. Fodor: i.m. 7.
138. Szabad Vasmegeye, 1946. január 19.
139. Az 1946-os összeírás 486 zsidót említ Szombathelyen, de 1949-ben már csak 372 főt (neológ 236 fő, ortodox 136 fő). Braham: i.m. II/k. 86.
140. „Elvitték a sárgacsillagos zsidókat Szombathelyről”. = Vasvármegye, 1944. július 9. A gettóban 2 millió 720.000 pengő értéket találtak – 1,341.722 pengőt és 1.378.789 pengő értékű ékszert, nemesércet.
141. g.d.: Elmélkedés a szombathelyi gettó körül. Vasvármegye, 1944. július. 15. Vasvármegye. 1944. július 21.
142. Dunántúli Néplap, 1944. június. 23.
143. Vasvármegye, 1944. július 6. „Itt az idő, hogy Szombathely könnyítsen terhein nyújtsa ki most Szombathely városa a kezeit az elgazdátlanodott hitközségi telkek és középületek után. Javítsa meg a város a vagyon mérlegét.”

144. Ila: Szemlélődés: „A zsidók faji tulajdonságai nem pedig vallásuk hitelvei miatt támadtak köztünk az árják között ellentétek.” Vasvármegye, 1944. július 16.
145. VaML. M. Kir. Államrendőr. Sz helyi kapit. ir. 1062/1945. és VaML. Sz hely. thj. Polgm. ir. 6042/1944. sz.
146. Dunántúli Néplap, 1944. július 21.
147. Vasvármegye, 1944. augusztus 6.
148. Dunántúli Hétfő, 1944. július 17. és szeptember. 4.
149. Vasvármegye, 1944. július 30. Magyarország, 1944. augusztus 7. VaML, Sz hely. Polgm. ir. 2300/1944. sz. 6410/1944. sz. Vasvármegye, 1944. augusztus. 25.
150. 1944. augusztus 3-án feloszlatták a városi közgyűlést, augusztus 25-én az összes politikai pártot. VaML. Sz hely thj. város közgyűlési jkv.
151. Dunántúli Hétfő, 1944. november. 13. Mészáros Hugó november 11-én mondott le, helyette Németh József lett a város vezetője. Tulok József október 30-án.
152. VaML, Sz hely. város polgármesteri hivatala a Belügyminiszternek. 20533/5/1946. sz.
153. Mayer Mihály és Pakú őrmester fellépéseiről van szó. VaML, Sz hely Polgárm. Eln. ir. 31/1944. sz.
154. Lásd: 152 és a 153. jegyzetet.

A szombathelyi gettó „költözködési menetrendje”

Május 9. kedd

Kisfaludy S. u.	53 család	160 személy
Vörösmarty u.	212 család	57 személy

Május 10. szerda

Szell K. u.	73 család	214 személy
Wesselényi u.	38 család	104 személy
Rákosi J. u.	9 család	25 személy
Nádasdy u.	6 család	16 személy
Szövő u.	4 család	7 személy
Körmöczi u.	1 család	5 személy

Király u.	70 család	172 személy
Március 15 tér	11 család	39 személy
Malom u.	28 család	70 személy
Gróf Apponyi u.	9 család	31 személy
Hadnagy u.	10 család	28 személy
Honvéd ut	5 család	12 személy
Domonkos u.	1 család	2 személy
11-es Huszár ut	11 család	30 személy
Petőfi S. u.	1 család	1 személy

Május 11. csütörtök

Erzsébet királyné u.	50 család	140 személy
Belsikátor	14 család	57 személy
Hollán E. u.	14 család	32 személy
Gróf Széchenyi u.	14 család	31 személy
Kossuth L. u.	17 család	40 személy
Szentháromság tér	34 család	107 személy
Kőszegi u.	66 család	194 személy
Faludí F. u.	9 család	26 személy
Szelestey u.	31 család	107 személy
Szily J. u.	8 család	31 személy
Deák F. u.	4 család	11 személy
Szabó M. u.	3 család	9 személy
Szegedy Györgyné u.	1 család	5 személy
Vass J. körút	5 család	12 személy

Május 12. péntek

Óperint u.	6 család	13 személy
Aggharcos u.	4 család	9 személy
Plébánia u.	6 család	18 személy
Eredics Ferenc u.	1 család	3 személy
Avar u.	3 család	9 személy
83-as ezred u.	3 család	8 személy
Frigyes főherceg u.	3 család	11 személy
Jókai M. u.	3 család	9 személy
Kálvária u.	4 család	14 személy
Szent I. h. u.	2 család	4 személy

Kárpáti K. u.	2 család	5 személy
Nagykar u.	12 család	37 személy
Paragvári u.	5 család	12 személy
Fery O. tér	1 család	2 személy
Gyöngyös u.	1 család	8 személy
Balogh Á. u.	1 család	3 személy
Hunyadi ut	2 család	5 személy
Jurisich u.	1 család	3 személy
Kinizsi P. u.	2 család	7 személy
Négyesi u.	1 család	4 személy
Szent F. körút	2 család	6 személy
Bürü u.	—	3 személy
Kiskar u.	25 család	51 személy
Arany J. u.	1 család	3 személy
Aradi u.	1 család	3 személy
Horthy M. tér	1 család	3 személy
Szőkeföldi u.	1 család	4 személy
Vak B. u.	9 család	19 személy
Szent E. u.	1 család	2 személy
Szigligeti u.	10 család	42 személy
Szent F. u.	3 család	10 személy
II. Rákóczi F. u.	22 család	52 személy
Németújvár u.	3 család	8 személy
Rumi u.	1 család	4 személy
Brenner J. u.	9 család	20 személy
Batthyány tér	13 család	29 személy
Wälder u.	3 család	9 személy
Komáromi u.	7 család	10 személy
Körmendi u.	8 család	23 személy
Sorok u.	8 család	30 személy
Szent M. u.	41 család	132 személy
Nigszty u.	5 család	14 személy
Ósz u.	5 család	14 személy
Nyár u.	4 család	7 személy
Nap u.	7 család	22 személy
Vasvár u.	1 család	5 személy
Felsőőri u.	1 család	5 személy
Hajnal u.	4 család	10 személy
Dél u.	9 család	19 személy
Kiss u.	4 család	9 személy

Légszeszgyár u.	10 család	22 személy
Mátyás király u.	17 család	51 személy
Nárai u.	6 család	17 személy
Jáki u.	1 család	1 személy

(A Vasvármegye, 1944. május 10-i, és május 11-i száma alapján.)

ATTILA KATONA:

„THERE DOES NOT EXIST A FASTER EXECUTION THAN THIS”

(The period of dander in Szombathely)

The study, which is based on records from the archives like publications and memoirs, is one of the first works to present the life of the Jews in Szombathely in the last months preceding their deportation.

From 1850 the Israelites who settled down here played a significant role in the achievement of bourgeois status. The community had more than 3000 members, divided in two denominations. They held important positions in spite of the antisemitic atmosphere, the political pressure and the strict economic steps. In the spring of 1944 there were as many as 220 Jewish shops in the town.

Following the German occupation the SS units started to "eliminate" the Jewish leaders of the town successfully. From April the local leaders were busy, what is more, eager to carry out the antisemitic orders of the government. In several occasions the steps taken by the local government preceded those of the national government for weeks, for instance in case of closing Jewish shops or the limitation of their mobility within the town. The local media also played a major role in creating an antisemitic atmosphere. This might be one of the reasons why there were not any attempts to help the Jews.

During the second week of May the ghetto was established in the inner part of the town. It was one of those ghettos in Hungary which existed for the longest period; for two weeks. In the beginning 3400 people lived there but as Jews were forced to move in from the whole county, this number kept growing. A so-called Jewish Council was to

solve the problems of the overcrowded ghetto. Although the local authorities behaved in a moderate way (at least compared with the other parts of Hungary), and they did not allow any individual manifestations of antisemitism, this fact did not exclude the possibility that some local policemen tortured Jewish men and women in the most brutal ways. As soon as the ghetto was established the authorities started to divide the Jewish properties, their apartments, shops and store of goods up.

The local German community did not interfere with these steps but they controlled, revised and helped the process.

The Jewish people of Szombathely were deported to Auschwitz on the 4th of July. Instead of thousands only a few hundreds returned.

Alaska	1942
Arizona	1942
California	1942
Colorado	1942
Connecticut	1942
Delaware	1942
District of Columbia	1942
Florida	1942
Georgia	1942
Idaho	1942
Illinois	1942
Indiana	1942
Iowa	1942
Kansas	1942
Kentucky	1942
Louisiana	1942
Maine	1942
Massachusetts	1942
Michigan	1942
Minnesota	1942
Mississippi	1942
Missouri	1942
Montana	1942
Nebraska	1942
Nevada	1942
New Hampshire	1942
New Jersey	1942
New Mexico	1942
New York	1942
North Carolina	1942
North Dakota	1942
Ohio	1942
Oklahoma	1942
Oregon	1942
Pennsylvania	1942
Rhode Island	1942
South Carolina	1942
South Dakota	1942
Tennessee	1942
Texas	1942
Utah	1942
Vermont	1942
Virginia	1942
Washington	1942
West Virginia	1942
Wisconsin	1942
Wyoming	1942

KÓTA PÉTER:

A ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI A VAS MEGYEI LEVÉLTÁRBAN

14 olyan község van, amelyik Trianon után Vas megyétől Burgenland-hoz került, és amelyben zsidó hitközség volt. A Levéltár az elcsatolt területek községeinek egyikéből sem őrizz Kultusgemeinde-Archiv-ot. Ezek anyaga a kismartoni Tartományi Levéltárba került.

Az egyes hitközségek anyagából csak az anyakönyvek másodpéldányai vannak őrízetünkben.

Jánosháza	1850–
Körmend	1841–
Kőszeg	1852–
Muraszombat	1823–
Celldömölk	1875–
Magyargencs	1893–
Németújvár	1841–
Rohonc	1834–
Sárvár	1854–
Simonyi	1851–
Szalónak	1841–
Szentgotthárd	1886–
Szombathely	1850–
Nemesszalók	1875–
Vasvár	1851–1895.

A Lipót császár által 1698-ban bevezetett, de csak 1749-től jelentős szerepet játszó tolerantiális taxa kivetése és az ehhez tartozó összeírások, valamint egyéb iratok (többségében folyamodvány az összeg csökkentéséért) külön állagot képeznek, és Vas Vármegye Nemesi Közgyűlésének fondjában helyezkednek el. A három fasciculus-nyi anyag az 1768 és 1848 közötti időszakot öleli fel. Magának a taxának az összeírása (Évköre 1767–1846.) hiányzik Vas Vármegye Adószedőjének iratai közül, noha a levéltár 1969-ben elkészült fondjegyzékében szerepel. A taksákkal kapcsolatos egy-egy irat található az ún. vegyes kötetek című gyűjteményben is.

A megye II. József korabeli közigazgatási anyagában található egy csomó, amely a Judaeorum regulatio címet viseli (fasc. XIX.). 1786 és '89 közti időszakból főleg a türelmi taxára, de emellett a szükség- (értsd: kényszer) keresztelésekre, a zsidó testvérületekre vonatkozó helytartótanácsi szabályrendeleteket, és azok végrehajtásával kapcsolatos iratanyagot tartalmaz. Emellett néhány a cigány árvák ügyében tett intézkedés és jelentés is itt kapott helyet.

Az alispáni fondban található zsidó tárgyú iratok közt található izraelita házasságok megkötése és felbontása tárgyában (1878), anyakönyvvezetés rendezésére (1888) tett intézkedés, egyházközségi alapszabály jóváhagyása, (1890, 1893) stb.

1897-ben az Országos Statisztikai Hivatal kérésére készült egy kimutató a megyében működő zsidó hitközségekről (IV. 287.).

Az alispáni különgyűjteményben az egyleti alapszabályok között található többek között izraelita egyesületi alapszabályok, például a Rohonci Izraelita Temetkezési Egylet és a Rohonci Izraelita Hitközség alapszabályai 1886-ból, illetve 1913-ból.

A nagyobb Vas megyei községekben (Szombathely, Kőszeg, Sárvár, Körmend) élt zsidó közösségek életéről a községi közigazgatási anyagban található elszórt utalások.

Példaképpen Körmend szabadalmas mezőváros levéltárából mutatok be néhány adatot. A „*Bírói ítéletek és tanácsi végzések könyve*”-ben sokszor szerepelnek helybeli és megyebeli zsidó kereskedők: 1842. IV. 16-án a vagyonafogyott szalonaki izraelita kereskedő, Rosenberg vagyonának zár alá vételéről van szó (N° 1852.). A legtöbbször (elsősorban vitás hitelügyletek kapcsán) előforduló név Rechnitzer Sándoré, akinek rokonai később is szerepelnek az iratokban. Azt is megtudhatjuk, hogy 1843-ban kapcsolatban állt a lakompaki Stössl Izraellel és testvérével. Rechnitzer Ignác 1845-ben egy szombathelyi ügyvéddel, 1844. VIII. 12-én Kauders Károllyal, a Körmend másik híres hitelezőjével pereskedett a soproni váltótörvényszék előtt. A váltótörvényszék egyébként nagyon gyakran foglalkozott zsidó pénzemberek ügyeivel.

Ez a futólagos áttekintés is mutatja, hogy a Vas megyei zsidók kiterjedt kapcsolatokkal rendelkeztek szerte a megyében, de annak határain túl is. Ezeknek a kapcsolatoknak a kutatásához szerény mértékben hozzájárulhat a Vas Megyei Levéltár anyaga is.

Tájékoztatóképpen a vasi zsidókról írt tanulmányokat ismertetem:

- Bernstein Béla: A zsidók története Vas Megyében = Magyar Zsidó Szemle 1912. 251-266., 1913. 161-208., 243-274., 1914. 17-49., 105-121., 265-279., 1915. 9-24., 89-99.
- Schneider Miklós: A rohonci zsidók 1848. évi összeírása. Szombathely 1939.
- Ö. Kovács József: A szombathelyi zsidók betelepülése, helyzete a XVIII. század elejétől 1848-ig. - Vasi Szemle XXXIX. (1985) 2. 248-273.
- Harsányi László: A kőszegi zsidók. Bp., 1974.
- Szántóné dr. Balázs Edit: A körmendi zsidóság és hitközségének rövid története. in: A körmendi egyházközségek és hitközség története. Körmend, 1993. 481-581. (további irodalom uo. 517-518.)

PÉTER KÓTA:

JEWISH HISTORICAL SOURCES IN THE RECORD OFFICE OF VAS COUNTY

Survey of the records in the Office concerning Jewish history. The basic groupings are:

Copies of the registers of birth, marriage and death within the religious community

Registration of toleration tax

Measures taken in the period of Joseph II.

Material of public administration (bailiff's special collection)

The example of the local records in a village (Körmend) illustrates the use of the archives in general.

This survey can be regarded as an addition and - in some cases - as a correction to György Haraszti's book entitled „Magyar zsidó levéltári repertórium I. Hazai levéltárak” (Jewish repertory in the archives of Hungary I. Domestic archives), published in Budapest in 1993, concerning the chapters of Vas county (p. 422-429, volume A)

HARASZTI GYÖRGY:

ZSIDÓ JÓTÉKONYSÁG ÉS MECENATURA A SZÁZADFORDULÓ BUDAPESTJÉN

*„Wer die Schönheit angeschaut mit Augen,
Ist dem Tode schon anheimgegeben,
Wird für keinen Dienst auf Erden taugen,
Und doch wird er vor dem Tode beben,
Wer die Schönheit angeschaut mit Augen!”*

(August von Platen: Tristan)

*„Háromszorosan hazátlan vagyok: született
cehként osztrák földön, mint osztrák a
németek között, zsidóként az egész
világon. Hivatlan betolakodó mindenütt.”*

(Gustav Mahler¹)

*„Ha tudjátok gyáraitokat biztosítani tűz
ellen, akkor biztosítsátok revolúció
ellen is.”*

(br. Kornfeld Mór²)

E vázlat idő- és térbeli kerete kissé bővebb a címében megadottnál: a múlt század derekától, de legkésőbb 1867-től 1938-ig (1944-ig) terjed és színtere sem csupán Budapest, hanem az egész történelmi Magyarország, jóllehet látóterének fókuszába az országosan legnagyobb súlyú és jelentőségű, paradigmaként szolgáló fővárosi zsidóság filantrópikus tevékenysége kerül a milléniumtól az első világháborúig.³

Vizsgálódásunk kezdetén egy kérdés áll; vajon a zsidóság többségének politikai emancipációját és asszimilációját a történelemben először megvalósító 19. század (1789–1914) során egyáltalán eldönthető-e, hogy a (hazai és külföldi) közszereplők közül ki (és főleg kitérése után még meddig, szélsőséges esetben hányadik generációs leszármazottjáig) számít zsidónak és ennek megfelelően lehet-e, szabad-e külön, a vallási, hitközségi kereteket meghaladó, szekularizált zsidó mecenaturáról beszélni?⁴ Auschwitz tapasztalatainak utólagos birtokában elmondható, hogy a hitükben megmaradó zsidók és kitért hitsorsosaik zömének számára – a hosszú

évszázad történeti léptékekkel mérve igazából ugyancsak rövid időtartama miatt – egyéni szándékaiktól függetlenül igazából nincs menekvés a történeti sorsközösség elől.⁵ Napjainkban a mi (ki) a zsidókérdés esetleg a Ben Gurion-i és a Sartre-i meghatározás kombinációjában lehetne értelmezhető, de ez az utólagos perspektíva az elmúlt százötven évben csak keveseket tartott vissza a saját, többnyire a zsidók számára hátrányos, definícióktól. A nem-zsidó környezet javarészáé a keresztvíz hatékonyságáról, a (rövidtávú) beolvadás esélyeiről vallott véleményét, találón tükrözi az ismert anekdota: „Nem egy tiszteletreméltó zsidó létezik – írja Széchenyi István gróf – de általában véve a legtöbb zsidóban van valami átkozott keverék, mely más fajtakban nem létezik – és melyet belőlük nem irthatnak ki. Több évvel ezelőtt gróf Károlyi István, a Mátra alján hurcoltatván egy becsületes magyar Vorspontos által véletlenül azt tudakolá ettől, kié volna Debrő?” ’Hát nem tudja az úr? A zsidóé’, az vala a felelet, mert mint ismeretes, akkor ezen ingatlant Ullmann Móric bírta árendába vagy inkább zálogul, ki már akkor átesett a keresztelési ceremónián; mihez képest a fenthozott gróf azt jegyzé meg, hiszen nem zsidó többé, mert megkeresztelték, – mire a Vorspontos ily triumphal válaszolt: ’Az ördög sem kereszteli ki abból a zsidót’. Ámbár Ullmann Móric tagadhatatlanul und Ehre gebührt, lelkesedésében és bőkezűségben bizonyosan néhány millió zsidó között igen kedvezőleg kitüntette magát.”⁷ A fentebb mondottak summázataként a ’zsidó mecenatura’ önálló létét firtató kérdésre – minden ellentmondásossága ellenére, a történelem tanúsága szerint – igenlő választ kell adnunk.

Az igenlő választ az a tény is nyomatékosítja, hogy a közvélekedés szerint a sajátosan ’zsidó mecenatura’ Magyarországon napjainkban is létezik: Soros György, Andrew Sarlós, Ronald Lauder, Robert Maxwell, a kanadai Reichmann testvérek – hogy csak néhány nevet említsünk – szponzori, befektetői, mecénási tevékenységének megítélésénél magyar-zsidó származásuk, hátterük tagadhatatlanul jelentős szerepet játszik. A gyökeresen eltérő társadalmi-gazdasági körülményeknek és a jelentős mértékben megváltozott indítékoknak⁸ köszönhetően a rendszerváltás körüli évek ’zsidó’ mecenaturája a dualizmus koriéval csak nehezen mérhető össze. A két korszak jelentős személyiségeinek hasonlítására, az eltérések okainak és a jelenkori ’felekezeti’ mecenatura aktuális problémáinak taglalására⁹ nem tárgya mostani vizsgálatunknak, mintahogy megválaszolatlanul hagyjuk azt a kérdést is, hogy évtizedek távolából mi húzza vissza ezeket az embereket Magyarországra, patetikusan szólva mi a titka akár több generáción is átfelölő kötődésüknek az ’óhaza’ iránt.

Az alulról építkező társadalmi önszerveződés és a hazai zsidóság jövőbeli esélyei szempontjából mindenesetre nem túlzottan vigasztaló, hogy a 'külföldiekkel' ellentétben – és ez újabb jelentős különbség a két korszak között – a mai magyar zsidóság POSSZIBILIS MECÉNÁSAI egyenlőre nem mutatkoznak; az efajta MECENATURA importra szorul.

A speciális magyarhoni zsidó MECENATURA létrejötte hosszú történeti fejlődés eredménye, amelyet az áttekinthetőség kedvéért három egymást követő külön szakaszra osztunk, jóllehet e séma fokozatai csak elméletileg választhatók szét élesen. Az egyes szakaszok a valóságban térben és időben gyakran párhuzamosan futnak, interferálnak vagy éppen összeolvadnak: ugyanazon személy, – család akár egyazon időben is több szerepben lép fel, sőt gyakran a fokozaton belül visszalépés is megfigyelhető.

Az első szakasz a lokális zsidó filantrópia, amelynek kiindulópontja a hagyomány megszentelte jótékonyosság, a CEDÁKÁ. (Ez természetesen az egész korszakban létezik és tovább él napjainkig.) Ami belőle számunkra igazán érdekes – és ez az aránylag csekélyszámú közszereplő családok egymást követő generációinál jól nyomonkövethető – az éppen a felekezeti, a lokális jótékonykodást meghaladó, ebből kinövő univerzális, de mégis 'zsidó' MECENATÚRA.

A jótékonykodás szokása bibliai eredetű, már a Tórában megfogalmazásra kerül. A mózesi törvények ismételten előírják a szegényekről, özvegyekről, árvákról való gondoskodást, a zsidó monarchia korában a karitativ közfunkciókat is ellátó kohanitákat kötelező tized illette meg. Ez a szokás (az egyházi tized ősfarmája) az állam összeomlása után megszűnt, helyére a szociális értelemben vett jótékonyosság, méltányosság, igazságosság lépett. Innen származik a héber elnevezés CEDÁKÁ (CEDÓKÓ) – ez az intézményes jótékonyosság elnevezése, míg a magánjótékonyságé: GEMILUT CHESZED. A zsidó közösségekben szinte kötelezettség számba menő CEDÁKÁ mértéke az egy huszad és az egy ötöd, azaz az 5 és 20% között mozgott: az alsó határ kicsinyességnek, a felső a maximumnak számított, mivel nagyobbmértvű adakozás a jótékonykodó anyagi biztonságát veszélyeztette volna. Ennek elkerülésére már az ushai rabbigyűléseken (i.sz. 2. század) elrendelték, hogy senki se adjon többet vagyona ötödrésznél, nehogy másoktól függő helyzetbe kerüljön. A Talmud előírásai szerint az átlagos jövedelmű zsidó ember keresményének 10%-át tartozott jótékonyági célra adni (Ketubot 50a és Peá Jer. I. 15b. – Majmuni Jád Háházáká 7.5.) s ennek alapján a középkori rabbik kötelező hitközségi adóvá emelték a CEDÁKÁT. A 13. századtól ez volt a gyakorlat egészen a múlt századig amikor is a zsidó gyülekezetek

hitközségekké alakultak át.¹⁰ A hagyomány megszentelte cedáká volt az alapja a zsidó mecenaturának; a jótékonykodás régi szokása az elvilágosiasodás és az esetleges kitérés ellenére zsigeri szinten továbbra is működött.

Természetesen a legnagyobb adakozók többnyire a leggazdagabbak, a gyülekezet előkelői közül kerültek ki, akik számára a jótékonykodás hatalmi aspirációik kiélésére, a megbecsülés és tisztelet ('kóved') kikényszerítésére is lehetőséget nyújtott. Az újkori magyar zsidóság korai időszakának talán legismertebb adakozója Simson (Sámson) Wertheimer bécsi pénzember, udvari ágens, a Magyar Királyság országos főrabbi, akit a palesztíni zsidóság nagyszabású adományaiért a „Szentföld fejedelme” címmel tüntetett ki. A híres frankfurti Talmud-kiadás finanszírozója (1720/22). Közbenjárására telepedhettek le a zsidók Sopron, Vas, Zala megyékben és Stájerország határvidékén, negyven új községet alapítva¹¹ A múlt század első felében Kőszegről Bécsbe települt Scheyvalamint a Pozsonyból a császárvárosba költözött Tedesco – (Todesco) és Biedermann-családok hasonló, ha csupán lokális szerepet is játszottak zsidó közeletben, jól példázva egyben a (nyugat-)magyarországi és bécsi zsidóság összefonódását.¹² (Mellesleg e magyar eredetű nagypolgári zsidó családok egymást követő generációi korai példáját nyújtják a fokozatos elvilágiasodásnak, a felekezeti kereteken túllépő liberális életvitel terjedésének, ami nálunk – a fejletlenebb viszonyoknak megfelelően – csak a neológia erőreakciójával párhuzamosan, időben eltolódva, nyugatról kelet felé haladva, csak később következett be.)

A hitközségek megalakulása után a kollektív jótékonykodás a jómódú adományozók és – a hitközségi adó révén – a gyülekezet feladata lett, de a vallásos zsidók hagyománytiszteletből a – Talmud által szankcionált – jótékonytságot még a jelenkorban is tized alakjában gyakorolják és keresetük tizedrészét elosztják.

Az újkori zsidó jótékonykodás legelterjedtebb megnyilvánulási formái Magyarországon az 1867–1918 közötti időszakban a Zsidó Lexikon szerint¹³ a következők voltak:

1. A hitközségi kereteket meghaladó univerzális jótékonykodás; üldözöttek, kivándorlók stb. támogatása. Szükség szerint, többnyire ad hoc jelleggel történt, példa rá a romániai és oroszországi pogromok áldozatainak segélyezése, a háborús menekültek felkarolása.¹⁴
2. Szűkölködő családok élelemmel, tüzifával és téli segéllyel való ellátására alakult egyletek.

3. Elhagyott, elhanyagolt, bűnöző gyermekek és bukott nők istápolására, szakma tanulására alakult társaságok (Ilyen volt például a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület, a MIKÉFE.)
4. Jótékony tanulmányi alapítványok, iskolák.^{15., 20.}
5. Kórházak, orvosi rendelők, betegsegélyezők. (Csak a legfontosabb pesti jótékonyági intézményeket említve: az 1989-ben megnyitott közkórházban Hatvany Sándor báró adományának köszönhető a nőgyógyászat létesítése. Bródy József és felesége Weiszbürg Fanny alapítása ugyanott a tüdőgondozó intézet. Ugyancsak alapítványnak köszönheti létrejöttét a 177 ágyas Bródy László és Adél gyermekkórház és a Kaszab Aladár és neje, sz. Weiszkopf Józsa féle poliklinika. 1910-ben létesült Weisz Manfréd jóvoltából a Csepeli Weisz Adél Gyermekágyas Otthon. Mintaszerű munkásjóléti intézmények mellett ugyancsak ő létesítette az elaggott és gyógyíthatatlan nők ingyenes otthonát, és a nevére elnevezett tüdőbeteg szanatóriumot is.^{16, 57, 63}
6. Süketnémák,⁵⁶ vakok⁵⁸ stb. ellátására szolgáló alapítványok.
7. Szeretetházak¹⁷ és öregotthonok.¹⁸
8. Szegénység megakadályozására szolgáló intézmények (Ingyenes ebéd, tej és táplálékosztás, ünnepi segély, macesz, főzőiskolák, óvodák, leányegyletek, kiházásítás, ipari nevelés szegény gyermekek részére stb.)

Természetesen e felsorolás korántsem merítette ki a különféle karitatív egyleteket és tevékenységeket. A hétköznapi jótékonyágnak számos további formája ismert, elegendő talán csupán a minden hitközségben meglévő legfontosabb intézményt a temetkezési egyletet, ismertebb nevén a Chevra Kadisát említeni.¹⁸

Jóllehet az első fokozat pesti színtereivel kapcsolatosan korábban már jónéhány példa említésre került ezen a ponton szükségesnek érzem néhány vidéki filantróp, adományozó említését is. A történeti Magyarországon kilenc (erdélyi és délvidéki) járás kivételével¹⁹ mindenhol éltek zsidók, a helyi alapítványok, mecénások minden hitközségben megtalálhatók. Figyelemreméltó a Kaestenbaum alapítvány²⁰ Sátoraljaújhelyen, Bettelheim Mózes²¹ és a Pappenheim-család tevékenysége²² Pozsonyban, a Dereráké²³ Temesvárott, a Lessnereké²⁴ Tapolcán, vagy a jánosi Engel családé²⁵ Pécsen.

Az egri monumentális új zsinagóga (1913) Kánitz Dezső²⁶ egri nagykereskedő és bankár kezdeményezésére és hozzájárulásával épült. A régi templomot kultúrházzá alakíttatta és a helyi zsidóság társadalmi központjává tette. A mádi izr. hitközség temploma a Teitelbaum

testvérek és a Breuer család jótékonyágának (1800 körül) köszönheti létrejöttét.²⁷ Winter Salamon²⁸ Szepes megyei filantróp fáradozásaképp nyithattak templomot (1820) és iskolát (1840) Hunfalván (Hunsdorf–Hunkovce).

Az 1903-ban végvári előnévvel nemességet és 1913-ban bárói rangot kapott Neuman család Zemplén megyéből származott el Aradra. Szeszipar, gőzmalom, élesztőgyár és egy hatalmas textilüzem dícséri munkájukat. Arad legszebb palotái voltak a család birtokában. Nevükhöz fűződik az aradi modern gyermekjárvány-kórház, a népkonyha-épület, az óvoda és egyéb jótékonyági intézmények létesítése.²⁹

Last but not least családi vonatkozása miatt is kegyelettel említem a jelentősebb vidéki filantrópok között a Krúdy és Sarkadi Imre által is megöröklített számos emberbaráti alapítványt tevő szabolcsi nábobot, apai ágon ükapámat, Levelcki Mayert (1818, Nyíregyháza–1915, Nyíregyháza), akinek közismert volt szegény zsidó leányok kiházasítására tett két alapítványa és Jeruzsálemben is több szociális intézményt támogattott.³⁰

Az I. és II. stádium átmenetére példa a hatvani és aradi hitközség kapcsolata. Az összekötő kapocs a Hatvany–Deutsch család. Támogatásukkal 1876-ban épült fel a hatvani zsinagóga. Az aradi hitközség is gazdagon részesült adományaikból.³¹

Az időben a kiegyezés és a századforduló közé tehető második szakasz lényege a lokális kereteken túllépő, de még elsődlegesen zsidó közösségi (gyakorlati³²) célokat szolgáló tevékenység. Helyenként és alkalmanként már jelentkezik a harmadik fokozatra jellemző individuális, felekezeti, össznemzeti irányultság is. E szakasz mecenaturájának bázisa, hordozó eleme a hitközség³³ és a köréje tömörülő városi, polgári (közép) réteg, amely már képes a megbízó, támogató és gyűjtő funkciók akár egyidejű ellátására is. Jól megfigyelhető három tendencia érvényesülése; az út az orthodoxiától³⁴ a neológiai³⁵, magyar zsidótól³⁶ a zsidó magyarig³⁷, a közösségi jótékonykodástól³⁸ az egyedi³⁹ mecenaturáig vezet. A három tendencia legfontosabbika, ez hallgatólagosan a másik kettőt is magába foglalja, a magyarosodás; a második stádium ennek adekvát megjelenési formája.

A három tendencián belül zsidó aspektusból külön színfolt a 'neológ' (fő)város és a (helyenként) 'orthodox' (többségű) vidék ellentmondásos kapcsolata: a (fő)városi zsidóság, amelynek tehetős, a mecenaturára hajlamos és képes rétege a kitérések következtében állandóan csökkenne, utánpótlását szinte kizárólagosan a modernebb életformáktól, így a jótékonykodás világi formáitól, derivátumaitól is, idegenkedő vidéki

zsidóságból meríti. (A tradicionális életformát hiba lenne abszolutizálni, ha lassabban, de az orthodoxia is magyarosodott sőt a nemzetiségi területeken a magyarosítás eszköze volt.)

Ami a neológiát illeti – mint Benedek István írja – „A zsidó felső középosztály... (egy része) a századforduló emancipált légkörében egygyé forrt az ország vezető szellemiségével. A gazdasági és kulturális életünkben mind nagyobb szerephez jutó zsidóságnak ez a része szakított a korábbi – részben kényszerű, részben lényegéből fakadó – elszigetelt életformával, megmagyarosította nevét és nyelvét, vallását megőrizve vagy elhagyva magáévá tette a magyarság nemzeti érzületét, de azzal az internacionalista többlettel, ami diaszpóra-hajlamából elcve adódott. A korábban érvényesülő gettó-szellem és kiválasztottság tudat, háttérbe szorul a beolvadás lehetőségével és törekvésével szemben. Tehetségével tért hódított az intellektuális szakmákban, vezető szerephez jutott az orvosok, ügyvédek, kereskedők között, irodalmi és művészeti érdeklődésénél fogva kezébe vette a sajtó szellemi és gazdasági irányítását. Az átlagosnál nagyobb érdeklődést tanúsított a szociális és progresszív gondolkodás iránt, modern volt, nyitott, ízig-vérig magyar, ami a vegyesházasságok hirtelen megszaporodását is eredményezte.

Hangsúlyozni kell, hogy mindez nem valamennyi zsidóra állt, hanem arra a szellemi elitre, amely hagyományainak megtagadása nélkül a magyarság integráns részének érezte magát, és ennek megfelelő fogadtatásra is talált. Adyt, köztudomásúlag, ez a zsidóság vette körül egész életében, ez ismerte fel legkorábban a tehetségét, ez támogatta, ennek köréből kerültek ki a barátai és barátnői.

A szellemi fürgeség és anyagi jólét elismerést és egyben irigységet váltott ki a nem-zsidókból. (Nem „a magyarokból”, hiszen ezek a zsidók is magyarok, és a többi magyar sem Árpád apánk leszármazottja, hanem magyar, germán, szláv és latin vér keveréke.) Az irigységet semmiképp sem nevezném antiszemitizmusnak, minthogy nem ellenséges indulat volt, hanem a másság érzete. A vidéki intelligencia még érzékenyebben reagált a zsidók másszerűségére, mint a fővárosi, talán mert fokozottabb maradisága miatt élénkebb volt a kontraszt, de az is lehetséges, hogy a magyar dzsentri anyagi lecsúszása, a földbirtokos réteg talajvesztése túl éles megvilágításba helyezte a vidéki pénzkezelő zsidók gyors meggazdagodását.⁴⁰ Akárhogy is, kialakult a „mi” és „ők” szembenállása, mindkét oldalon némi felsőbbbérzettel, elismeréssel vegyes lebecsüléssel, kölcsönös úrhatnám fitymálással.”⁴¹

A polgáriasult zsidóság szerepére lássunk egy vidéki példát! Ismét Benedeket idézve az 1910-es években Nagyváradon „a 47 ezer lakosú

városban 12 ezer zsidó élt, vagyis a lakosság 26%-a, ami országos rekord: a magyar városokban átlagosan 10% körül⁴² mozgott a zsidók aránya.”

(Nagyváradon) „... a zsidóság létszáma az utolsó harminc évben duplázódott meg, egyfelől a galíciai bevándorlókból (sic!) (akik szegényen kezdtek, de többnyire nem maradtak annyira rossz anyagi körülmények közt, mint a munkások meg a lecsúszott dzsentrik, föld nélküli birtokosok), másfelől a természetes szaporulat révén. Az értelmiségi pályákon különösen megmutatkozott a zsidók előretörése: 58 ügyvéd, 48 orvos, 10 mérnök, 500 magántisztviselő, 23 közigazgatási tisztviselő, 581 háztulajdonos, 38 gyártulajdonos, 19 nyomdatulajdonos zsidó volt 1912-ben (Hegedüs Nándor adatai) – tíz évvel korábban, tehát Ady ott tartózkodása idején sem lehettek sokkal kevesebben. Az újságírók közt mindig magas volt a zsidók aránya. Egy anekdóta szerint hosszúnappor Ady egyedül készítette az újságot, minthogy a többiek mind izraeliták voltak...”⁴³

„... a kiegyezés utáni korszak volt az az idő, amikor az okos magyar zsidók pénzt varázsoltak elő mindenből, amihez hozzányúltak, a buta magyar keresztények és zsidók pedig elherdálták az örökségüket.

Az okos magyar zsidók nemcsak azt tudták, hogy pénz pénzt szül, hanem azt is, hogy pénz pénzzel házasodik.⁴⁴

A további kutatás feladata annak az adatbázisnak az összegyűjtése, amelynek segítségével egyértelműen igazolni lehet a vizsgálataink alapján már most is plauzibilisnek tűnő megállapítást, hogy az orthodoxiától (és a hagyományokhoz jobban ragaszkodó vidéktől) való eltávolodás kedvezett az egyetemes, a felekezeti kötődésektől szabadulni iparkodó mentalitásnak. Ez a jelenség a nagy mecénás családok túlnyomó többségénél megfigyelhető, a fokozatos elvilágiasodás (persze nem lineáris) fokmérője a nemesítés⁴⁵, a különféle világi címek, rangok megszerzése iránti vágy. Az ilyen irányú törekvések nem csupán a hiúság és becsvágy kielégítésére, a(z ellenséges) külvilág elismerésének bizonyíttására szolgáltak, de egyben a tényleges bekerülés eszközei is voltak a világ igazi hatalmasai közé és így további előrelépés, nem utolsósorban a gazdagodás elősegítői.

Tanulságos lenne azt is megvizsgálni, hogy mekkora volt a mecénások között az az első, második, vagy harmadik generációs nemes, mint ahogy megválaszolásra vár az a kérdés is, hogy a polgári érdemeken túl mi volt (még) az ára egy-egy nemesítésnek: kényszer-jótekönyködés, anyagi hozzájárulás, vagy (a későbbi időszakban) párttámogatás⁴⁶ stb. Tény, hogy a hón áhított nemesítés (rangosítás) érdekében számosan

tettek jótékony alapítványt közjóléti, kulturális és/vagy egyéb célokra. Ilyen esetekben az adomány, alapítvány stb. az ellenszolgáltatás kvázi megkívánt formájának számított.⁴⁷

Jóllehet nagy, többgenerációs dinasztiák – a nyugat(–európa)i zsidósággal összehasonlítva – csak kisszámúban akadtak⁴⁸ (néhány műgyűjtőként elhíresült iparmágnás család a legfontosabb kivétel), mégis a kevészámú példa alapján is konstatálható, ahogy minden megfigyelő hangsúlyozta is, hogy a megszerzett pozíció, vagyon, hatalom – a dzsentri mentalitással ellentétben – a (nagy)polgáriassult zsidóságnál újabb aktív tevékenység alapjául szolgált. Jellemző módon a társadalmi elvárást tükröző földbirtokszerzésnél is szinte minden esetben a birtok mintagazdaság jellegét emelik ki; a Wahrmann Mór (lásd később) utódainak pazarló önsorsrontó életmódja vagy a híres író, Lesznai Anna édesapjának, zempléni Moskovitz Geyzának dzsentri allűrjei kivételnek számítottak.

A magyarországi neológ zsidóság – a nyugat-európai modellt követve – magát csak felekezethez tekintette és deklarálta,⁴⁹ ellentétben a kettős monarchia másik felének legtöbb országában és tartományában élő hitsorsosaival, nem is szólva a cári birodalom öntudatos népiességű zsidóiról. A magyarországi izraeliták (maga az elnevezés is árulkodó) e vonatkozásban is az ausztriai (bécsi) tradíciók hűséges követői voltak, az ottani (világ) polgári liberális életvitelt tartották követendő mintának.⁵⁰

Mint már említettem az első és második korszak közti átmenet reprezentatív képviselője a (Budapesten megtelepedő, orthodoxból neológgá majd az újabb generációban hitchagyottá váló dúsgazdag) Hatvany-Deutsch család. Tagjaikat tekinthetjük a második szakasz tipikus reprezentánsainak is. A családot előbb Deutsch-nak hívták, Aradról indult el vagyonosodásuk. Cukorgyáraik és egyéb vállalkozásaik nagy üzemek voltak, a magyar ipar fontos közgazdasági tényezői. A család témánk szempontjából fontosabb tagjai:

– Hatvany-Deutsch Sándor (1852, Arad–1913, Budapest) nagyiparos, a GYOSz megeremtője és elnöke. Számos jótékonyági akció fűződik nevéhez, így a Zsidó Kórház női osztályának és a nagyapja által alapított aradi árvaháznak kibővítése, gyermekazilium és sinylők-háza alapítása birtokán. 1912-ben 200.000 korona alapítványt tett a poliklinikai egyesület új kórházépületének létesítésére. Emellett a művészetek ismert mecénása volt, a Vígszínház alapításában is tevékeny szerepet vállalt. Hatvani predikátummal nemességet, báróságot, (1908) főrendiházi tagságot kapott.⁵¹

- Báró Hatvany Péter (Hatvany-Deutsch Sándor unokaöccsének, br. Hatvany Bélának fia), aki vagyona nagy részét árvaházakra hagyta.

- Hatvany Ferenc (kitért) (1881, Budapest-?.?) báró, Hatvany Lajos testvéröccse, Hatvany-Deutsch Sándor báró fia, festő műgyűjtő. Képgyűjteménye főleg XIX. százdbeli francia festők műveiből állt, de gyűjtött magyar képeket is. Lelkes műbarátként a Szépművészeti Múzeumnak több értékes külföldi mesterművet is ajándékozott. Gyűjteményéből származott az a Csontváry Kosztka Tivadar festmény (Halászat Castel la Maréban) is, amelyet 1993-ban szerzett meg egy aukción a pécsi Csontváry múzeum. A képet hadizsákmányként (a Hatvany gyűjtemény jelentős részét a második világháborúban előbb a németek majd az oroszok rabolták el) a Szovjetunióba akarták hurcolni, de 1945-ben nyoma veszett, a fáma szerint a birodalomba szállítás közben szerezte meg valaki a kincstári vagyont fosztogató, csencselő orosz katonáktól.⁵²

- Báró Hatvany Lajos (1880, Budapest-1962, Budapest) (kitért), Hatvany-Deutsch Sándor báró másik fia, a nagy irodalompártoló, maga is író, kritikus a Nyugat, Ady, József Attila⁵³, Karinthy Frigyes, Juhász Ferenc támogatója, Thomas Mann házigazdája.

- A család ugyancsak művész tagja Hatvany Bertalan báró (1900-0980) orientalista, író a Szép Szó és személy szerint József Attila mecénása.

Az első és második szakasz átmenetére, illetve a második fokozat nagy mecénás-családaira további példával szolgálnak a Wodianerek és a Wahrmann család.

A Wodianer család csehországi eredetű. Wodiáner Fülöp (sz. Veprovác - megh. Szeged, 1820 körül) filantróp Bács megyéből költözött Szegedre, ahol 1792-ben házhelyet adományozott a zsinagóga építésére és 10.000 ezer forinttal járult hozzá annak építési költségehez. A család 1844-ben magyar nemességet, 1874-ben, illetve 1886-ban magyar báróságot kapott. Wodianer Albert (1818, Szeged-1898, Budapest) (kitért) báró végrendeletében nagy összegeket hagyott üdülöházak létesítésére és egyéb jótékony célokra, nagy alapítványt tett a Magyar Tudományos Akadémia javára is.⁵⁴

Az Óbudáról származó Wahrmann család legismertebb alakja, az országgyűlés első zsidó képviselője, Wahrmann Mór (1831, Pest-1892, Budapest), a pesti izr. hitközség elnöke. Végrendeletében százezer forintot felekezeti, ötvezezer forintot pedig nemzeti közművelődési célokra hagyományozott. Testvére, Sándor (1839, Pest-1899, Budapest) is emberbaráti adományaival tette emlékezetessé nevét: végrendeletében kétszázezer koronát hagyott különböző jótékonyági egyesületeknek, hat-

százezer koronát pedig a zsidó gimnázium alapítására. Unokaöccse, Wahrmann Mór fia, Wahrmann Richárd nagy sportember volt, versenyistállót tartott fenn.⁵⁵

A múlt század utolsó évtizedeiben mintegy átmenetként a második és harmadik fokozat között mind a példaként választott Wodianer vagy Wahrmann, mind a Hatvany családok egymást követő generációinál, úgyszintén a (pesti) zsidó hitközségek más jótévőinél egyre nagyobb mértékben érvényesült az univerzális: nemzeti, illetve ökümenikus szellem. (Szolgáljanak további például a részben zsidó, részben már egyetemes emberbarát Fochs Antal⁵⁶ és Bródy Zsigmond⁵⁷, 63 féle paritásos (zsidó–keresztény) jótékonyági alapítványok, vagy a Wechselmann Ignác⁵⁸ által létesített Vakok Intézete.)

(A) „... zsidó emberbarátok (egész vagyonokat) adományoztak és hagyományoztak azzal a határozott kikötéssel, hogy jótéteményeiket felekezeti különbség nélkül élvezzék a rászorultak. Ím' pár példa az utolsó évekből, amint a nemesek nevei éppen eszembe jutnak: Bródy Zsigmond összesen félmillió forintot fordított eddig közhasznú, kulturális és jótékony célokra. De nincs ebben az összegben egy krajcár, mely felekezethez volna kötve. Freystädter Antal⁵⁹ 100.000 forintot hagyott jótékony célokra és félmilliót középiskolára, ezt mint azt felekezetre való tekintet nélkül. Machlup Adolf 240.000 forintot hagyományozott jótékony és közcélokra szintén azzal a megjegyzéssel, hogy felekezeti különbség nélkül. Wahrmann Mór 150.000 forintjából 50 ezerre, Hatvany Deutsch Bernát 100.000 forintjából 40 ezerre, Kohner Károly 100.000 forintjából 30 ezerre, Sváb Jakab 60 ezer forintjából 30 ezerre nézve azt az óhajt fejezték ki a nemes hagyományozók, hogy azok hova fordításánál felekezetre tekintettel ne legyenek.”⁶⁰

„... midőn a milleniumi év és a zsidó vallás egyenjogusítása méltó megörökítésére országos alapra indítván meg a gyűjtést (az egybegyűlt összeg eddig 420.000 forintot tesz ki) kimondotta, hogy az abból teremtendő ösztöndíjak jeles előmenetelű, de szegény tanulók részére felekezeti különbség nélkül osztathassanak szét a folyamodók között. Nem volt tekintettel felekezetre az első nagy alapítvány sem, mely ebből az alapból kikerült és melyet csak a napokban teremtettek meg; az a 150.000 koronát kitevő hat alapítványi hely a Ludovica-akadémia részére (mely egyébként Ferenc József nevét viselte).”⁶² (Ez utóbbi alapítvány esetében alig titkoltan az volt a cél, hogy a társadalmi emancipáció keretében több zsidó lehessen katonatiszt, ezen a területen is nőjön a számarányuk, hiszen az adományból, hiába a felekezettől való független-

ség hangsúlyozása, nyilvánvalóan a korábbi, nem törvény szabta numerus clausust meghaladó arányban fognak részesedni.)

(A pesti izr. hitközség központi kórházának) „... főtartásához a pesti chevra kadisa évi 18.000 forinttal járul.

Még ezen év (1896) október havában egy új kórházat vesz gondozása alá a hitközség, mely a nagy kórház szomszédságában nagyrészt már készen áll. Értem a gyerekkórházat, melyet Bródy Zsigmond, az ösmerit philanthrop és lapszerkesztő elhunyt neje emlékére alapított és amely az alapítónak áldott lelkű elhunyt neje után: Bródy Adél izraelita gyermek-kórház nevét viseli és melyre a nemes emberbarát 320.000 forintot adományozott. E kórház, mely a nagy alapítvány dacára a hitközségre új terheket ró szintén nem fog különbséget tenni jótévedésben zsidó és nemzsidó között. Ezt az alapító emberbarát külön is kikötötte.”⁶³

A millénium idején (1896) megyék, városok, közületek, kormányhatóságok és püspökségek, egyházak és zsidó hitközségek ontották a megrendeléseket a festők, építészek, szobrászok számára.⁶⁴ A múlt század utolsó évtizede nagyjából a második fokozat utolsó szakaszával esik egybe, aholis egyre hangsúlyosabb szerephez jutnak a jótékonykodás és támogatás hitközségen, hitéleten kívüli formái, ez a szűkebb értelemben vett (még zsidó) mecenatura fénykora. „A kilencvenes években a zsidó felső középosztály mindennel rendelkezett, hogy a ... művészetek 'sine qua non' támogatója lehessen: széles körű szellemi horizontú nevelés, nyitott szellemiség, a fejlődésbe vetett hit és bizonyos kozmopolita eszményiség.”⁶⁵ A pártfogói tevékenység a legkülönbözőbb területekre terjed ki. Csak felsorolom, de már terjedelmi okokból sem részletezem a műgyűjtést, a különféle képzőművészeti ágak tételes szponzorálását vagy a korabeli tudomány (magán)támogatását stb. – a tételes katalógus⁶⁶ összeállítása nem ennek a vázlatnak a feladata.

– A legfontosabb műgyűjtők, műpártolók:

Fleissig Sándor,⁶⁷ Wertheimer Adolf,¹¹ br. Dirsztay Béla,⁶⁸ br. Kohner Adolf,⁶⁹ br. Herzog Mór Lipót,⁷⁰ Wolfner Gyula,⁷¹ Bíró Henrik,⁷² Friedmann Ignác,⁷³ Ernst Lajos⁷⁴

Egyéb területek fontossági sorrend nélkül:

– Könyvgyűjtemény: Wilhelm Pappenheim,²² Grauer Vilmos⁷⁵.

– Sakk: a hőskorból említendő Vidor Zsigmond,⁷⁶ a fénykorból a műgyűjtőként is magasan jegyzett Fleissig Sándor⁶⁷

– Pszichoanalízis. 1913-ban alakult Budapesten a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület, Ferenczi Sándor elnökletével. Az alelnök Hollós István volt, titkár Radó Sándor, pénztáros Lévy Lajos. (Mindnyájan zsidók.) A tisztikaron kívül tagság nemigen volt még, de mihamarabb

szaporodni kezdett. Baloldali radikális (zömében zsidó) polgárok – elsősorban elmeorvosok –, a Galilei kör tagjai, a Huszadik Század munkatársai vagy olvasói és a Nyugat-barátok közül rekrutálódtak az első jómódú (zsidó) Kovács Vilma tette lehetővé, építézmérnök felesége, aki Mészáros utcai házában hajlékot adott az egyesületnek.”⁷⁷ A nagytőkés családból származó (tószegei) Freund Antalról is tudni illik, hogy a tizes évektől Freudnak is nemcsak barátja, de a pszichoanalitikai mozgalom mecénása és munkatársa volt.⁷⁸

– Csillagászat: Fleissig Sándor⁶⁷

– Zene, opera: Fellner Henrik,⁷⁹ Fleissig Sándor,⁶⁷ (Persze a zenei mecénatúra – mint minden más is – sokkal apróbb dolgokban is megnyilvánult: 1900-ban például Gerő Ödön (1863, Pécs–?.?) a Budai Izraelita Hitközség évtizedes kultúrelőjárója, műkritikus, lapszerkesztő, kezdeményezésére az írók, újságírók néhány fináncmágnást rábeszéltek, hogy nagy honorárium ellenében (30 aranykorona óránként) leányaikat a fiatal, nyomorgó Bartók Bélával zongorázni taníttassák.⁸⁰ Bankárok kegyelemkenyerével szemben az ugyancsak rossz anyagi körülmények között élő Kodály házassága a gazdag és művészetpártoló, maga is tehetséges Emma asszonnyal a praktikus mecénatura szerencsésebb formájának tűnik.)

– Sport: Wahrmann Richard,⁴⁹ Brüll Alfréd⁸¹, Aschner Lipót.⁸²

A művészet-, tudomány- stb. pártolás már átvezet a harmadik fokozathoz, amikor is a zsidó (származású) donátor hangsúlyozott felekezeten kívüliséggel tesz adományt, 'gyakorolja' a mecénatúrát. Ennél a fokozatnál hangsúlyozottan érvényesül a korábban már említett 3 tendencia (orthodox–neológ–keresztény, magyar zsidó–zsidó magyar, kollektív pártfogó–egyedi szponzor), gyakran elérve annak végső stádiumát. Szolgáljon például Hatvány és Móric⁸⁴, Miklós Andor⁸⁵, Szederkényi Anna⁸⁶, Bánóczi József⁸⁷, Temesváry Rezső⁸⁸ – hogy a kisebb fontosságúakat is említsünk – tevékenysége, a Baumgarten alapítvány⁸⁹ jelentősége.

A harmadik fokozat nem az utolsó állomás. Az esetek többségében e szakaszban az adományozó nem csupán tevékenységében, de személyében is elszakad korábbi felekezetétől, hívő vagy hitetlen 'jó magyar keresztény (keresztényen)' emberré válik. A zsidósághoz, illetve, ami témánk szempontjából fontosabb a 'zsidó típusú mecénaturához' való kapcsolata több csatornás:

a.) (A kitérés után) elképzelhető a zsidó gyökerek további vállalása, zsidó intézmények diszkrét támogatása. (Például Wahrmann Mór leánya, Wahrmann Renée⁹⁰ közvetlenül áttérése után ezer forintot ajándékozott a Pesti Izraelita Nőegyletnek Bischitz Dávidnén⁹¹ keresztül. Hasonlóan

az óbudai születésű Fischof Ignác Vilmos (1814, Óbuda–1899?, Budapest) (a keresztségben István) orvos zsidó érzelmét bizonyítja, hogy végrendeletében – áttérése dacára – az óbudai izr. hitközségre, a Bródy Adél-gyermekkórházra stb. hagyta vagyona legnagyobb részét, bár tízezer forint tőkét hagyományozott a budapesti egyetemen szigorló orvosok részére is aképpen, hogy annak kamatai egyik évben zsidó, másik évben pedig keresztény vallású orvosnak adassanak.⁹²

b.) Másik lehetőség hangsúlyozottan keresztény és/vagy magyar intézmények támogatása – szolgáljon például Fraknoi (Frankl) Vilmos történetíró⁹³ egyházi karrierje vagy a bankár Conrad Ottó pályafutása⁹¹ – esetlegesen hangsúlyos antiszemita éllel.⁹⁵

Alapos a gyanu, hogy az elszakadási kísérlet az első nemzedékeknél csak felemás eredményeket hozott. A fentebb vázolt két lehetőség e tényre adott válasznak tekintendő, s egyben a sui generis 'zsidó mecenatura' továbbélésének legfőbb oka is. Számtalan közszereplőről feljegyezték, hogy sem a vagyon, sem a cím (az alapkövetelménynek számító kitérésről nem is szólva) nem hozta meg a hön áhított társadalmi recepciót (elegendő talán más kontextusban Móricz Kivilágos kivirradtig című regényére utalni), a társaséletben saját köreiken kívül magát továbbra is gyökértelennek érző figuráknak a befogadottság, elismertség külső jeleként marad a filantrópia, a mecenási szerep, nemritkán még a harmadik fázisban, vagy azon túl is az ugyancsak bizonytalanra (Max Nordau terminológiájával 'Luftmensch'-é), világpolgárrá vált hasonló indíttatású, származású művészeket preferálva. (Ilyesféle kapcsolatot vélek meghúzódni a közismert Linczy Leó–Kiss József humoros anekdóta⁹⁶ háttérében is; nehezen feltételezhető, hogy a nagyeszéről híres bankelnök ne látta át a költő–szerkesztő manőverein.)

Kiss József mentségére szóljon, hogy „Az 1890 óta megjelenő A Hét, irodalmi–krónikás folyóirat csak úgy (volt) képes fenntartani magát, hogy nagyon kevés szépirodalmat, kritikát, annál több politikai elmélkedést, pletykálgatót közöl – és a kis vagy nagy terjedelmű bank, biztosítótársasági vagy iparvállalati kommunikék fejében szűken mért szubvenciókat élvez, vagy (alighanem az írók és szerkesztők jobb meggyőződése ellenére) közli olyan főúri és pénzarisztokrata notabilitások méltatással kísért arcképeit, akiktől jelentős alkalmi támogatást sikerült szerezni.

A támogatás szükséges volt: a nyugathoz képest Magyarország és Budapest (helyzete) abban volt sajátos, hogy látszólag igényes és fejlődő művészeti élete ellenére sem volt képes kissé igényesebb folyóiratot eltartani, s a Nyugatot is csak nagyon rövid időn át, az első világháború

vége felé lehetett életben tartani jelentős anyagi segítség nélkül, amely természetesen csak kapitalista-vállalkozói körökből eredt.”⁹⁷

Hasonló volt a helyzet a felekezeti sajtónál is. „Az Egyenlőség ideológiailag, anyagilag a Pesti Izraelita Hitközségre támaszkodott... Ez... egy tágabb kört jelentet: közepes vagyonú és befolyású pénzemberek, bankárok és vállalati tulajdonosok egy meghatározott csoportját... A sajtó anyagi támogatása a pénzüintézetek részéről ekkoriban bevett szokás volt: minden nagy banknak, vállalatnak volt erre külön pénze; persze, az újságíróknak, szerkesztőknek azért az összegek megszerzése állandó kilincselést, megalázó kijárást jelentett.”⁹⁸

Az ország lakosságának mindössze 1,4%-a végzett középiskolát, alig negyedmillió ember 20 millióból. A középiskolák száma 1892-ben 204 (ebből állami 13) és 1910-ben összesen 245 (ebből állami 48) 1910-ben a diákok összlétszáma: 75.409, érettségizett 1890-ben 2173, 1910-ben 4948 növendék.

1910-ben 1297 jogi és 267 orvosi diplomát adtak, a műszaki oktatás 214 diplomát állított ki, mégpedig: 28 vegyészt, 11 építészt, 83 általános mérnököt és 93 vegyész mérnököt.

Tudományos könyv 1891–1900 között összesen 6251 jelent meg: legtöbb a jog- és államtudomány köréből, a legkevesebb a bölcsészeti: 86. A tudományos intézeteket óriási erőfeszítéssel... Korányi Frigyes ... és még sokan mások fáradságot nem kímélő szívóssággal és kitartással, jóformán fillérenként koldulták össze magányosoktól... Az ország szegény volt, mert az állam a feudális és egyházi birtokot nem tudta-merete megadóztatni.⁹⁹

Egy szegény, évszázados elmaradottságát még nem igazán leküzdő országban a jótékonykodók, műpártolók száma természetesen korlátozott volt. „A budapesti közönségnek körülbelül ugyanaz a rétege látogatta az összes kiállításokat, az Operaház előadásait, a filharmonikus hangversenyeket, az összes színházak összes előadásait, ez vásárolta az új irodalmi műveket, ez volt a közönsége az irodalmi társaságok előadásainak. A közönségnek ez a rétege, amelyet ilyen sok oldalról vett igénybe a kultúra támogatása, nem volt éppen kicsiny: mégsem volt elégséges ahhoz, hogy az egész ország művészeit táplálja.”¹⁰⁰

Ez volt a közege a sajátos zsidó mecenaturának is. A szponzorok között a hagyományosan kétarcú zsidó mentalitásnak (konzervatív és újító) megfelelően a klasszikus és korszerű irányzatok támogatói mindkét oldalon megtalálhatók. A polgárosodás előrehaladtával, a századforduló után, a nagy- és középpolgárság a műpárolás terén egyre inkább saját moder életfelfogását érvényesítette.¹⁰¹ A történelmi tradíciókkal

nem igen rendelkező, újsütetű zsidó npolgárság többsége (nagy és kis mecénások egyaránt) – politikai pártállásától függetlenül – a modern törekvések befogadója, támogatója, közönsége volt.¹⁰²

A modernizáció folyamatában értelemszerűen felértékelődött a formálódó hazai polgárság¹⁰³ és tőkés rétegek jelentős hányadát adó magyarországi zsidóság szerepe. Hasonló a helyzet a soraikból kikerülő megrendelőkkel, szponzorokkal, műgyűjtőkkel is. Az alulról építkező nyugat-európai, modellel ellentétben a kelet-középeurópai térségre az állam túlsúlya jellemzős ez rányomja bélyegét a mecénatúrára is. Az 'Európába vezető úton' létfontosságú az állam mindenhatóságának csökkentése, az autonóm civilszféra létrehozása a fokozatosan növekvő szerepvállalása; ez adja a 'polgári étoszú' sajátos 'zsidó-magyar' mecénatura jelentőségét is. A 'szakutázás magyar történelem' de különösképp az elomúlt fél évszázad torzulásai kellőképpen igazolják a társadalmi önszerveződés s annak egyik szegmense, a magánmecénatura szükségességét, amelynek megteremtésében jelentős szerepet játszottak az emancipáció és asszimiláció előnyeit élvező hazai zsidók, akiknek hosszútávú magyar elkötelezettségéről mind az utódállomokbeli mind (a külföldre szakadtak esetében) a rendszerváltozás utáni tevékenységük egyaránt tanuskodik.

Eddigiekben a 'zsidó' mecénatura 'külső' történetét vizsgáltuk. Befejezésül felvetődik a kérdés, mint jelentett mindez az elsődlegesen érintett magyarországi zsidóság számára? Véleményem szerint ez a mecénatura a társadalmi önmegvalósítás, a társadalmi asszimiláció sajátos megnyilvánulási formája. Az ősoktól örökölt filantrópiát és az egyetemes műpártolás megelőzve az elsődleges funkció a társadalmi elismerés kikényszerítése (volt); a 'köved', amelyet mindenkinek látni, mindenkivel láttatni kell. (Egyben az ily módon megszerzett presztízs további társadalmi emelkedéséhez is vezet – nemesítés, címek, rangok stb. – az ebből fakadó anyagi előnyökről nem is szólv.) A zsidók számára a mecénatura útján megszerezhető társadalmi befogadottság és elismerés a dualizmus korában szerény pótléku szolgált a politikai hatalomban való részesedés megtagadásának ellenében.¹⁰⁴

JEGYZETEK

1. idézi William M. Johnston, *Österreichische Kultur- und Geistesgeschichte* (=Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1992), 148.
2. Kornfeld Móric báró egy, a gyáriparosok közgyűlésén a munkásjóléti intézmények és intézkedések teljes és gyors kiépítése érdekében

tartott beszédből idézi Radnóti József, Pesti pénzoligarchiák (Budapest: 1929), 128.

3. A magyarországi (budapesti) zsidóság esetében talán nem erőszakolt az analógia az Egyesült Államok, illetve New York zsidóságával: a történet íve nagyjából hasonló a szerény kezdetektől a fénykoron át a (napjainkra már) külső katasztrófa nélkül is érzékelhető hanyatlásig. Az Egyesült Államokhoz hasonlóan a magyarországi zsidóság is bevándorlók sarjadéka: a magyar zsidóság a századfordulón alig 100–150 éves múlttra tekint vissza; maximum 6 generációra.
4. A nemességet kapott magyar–zsidó családok társadalomtörténetét feldolgozó híres könyvében McCagg a vallási meghatározással szemben az etnikait részesíti előnyben és – az esetleges kitéréstől függetlenül – zsidónak tekinti mindazokat a családokat, amelyek a 19. század hosszabb–rövidebb időszakában (még) ’zsidók’ voltak. – William O. McCagg Jr., *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* (New York: Columbia University Press, 1972), 18–19.
5. Az esetenként teljes beolvadáshoz vezető asszimiláció, belcértve a ’német’ Cosima Wagner és Karl Marx, az ’osztrák’ Otto Weiniger és Sigmund Freud, vagy a ’magyar’ Imrédy Béla és Rákosi Mátyás nevével fémjelezhető (leg)szélsőségesebb eseteket is, a zsidóság egésze, további fennmaradása szempontjából nem perdöntő.
6. Mint ismeretes Ben Gurion a zsidóságot önvállalásként, Sartre a külvilág (érték) ítéleteként – „akit annak tartanak” – definiálta.
7. Az egyes személyekre vonatkozó két legfontosabb (másodlagos) forrás: Kempelen Béla, *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok I–III* (Budapest: 1937, 1938, 1939), és a *Zsidó Lexikon* (szerk.: ujbáry Péter) (Budapest: 1929). Egyik sem teljes. Számos családnak és egyénnek érdekében állt, zsidó gyökereinek eltitkolása. Az eredeti források hiányában esetenként nehézséget okoz annak eldöntése, hogy a kérdéses személy létrehozója, alapítója, finanszírozója e az adott intézménynek; magyarán szólva: pénzt adott-e vagy csak ötletet. A korszak (zsidó nézőpontú) esemény- és eszmetörténeti összefoglalására lásd Schweitzer József (*A zsidóság a magyar művelődés századaiban* (Budapest: BME Társadalom- és Gazdaságtudományi Intézet, 1944). és Gonda László (*A zsidóság Magyarországon 1526–1945* Budapest: Századvég, 1992), munkáit (az utóbbi bőséges irodalomjegyzékkel). A (szitányi) Ullmann (utóbb Szitányi) család jelentős szerepet játszott a 19. században: a család felvirágoztatója, Mózes Pozsonyból származott Pestre. A kitért, Mór keresztnevet kapott Ullmannak a pesti Dunaparton volt

a nagy raktárháza (gyapjú, nyersbőr, dohány). Kezdeményezte a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (1842) és a Magyar Központi Vasút (Vác–Budapest, 1846) létesítését. Műpártolóként házában tartotta és foglalkoztatta Casagrande Marco (1804–1880) szobrászt. Hild József tervei szerint gyönyörű palotát építtetett, márvány lépcsőházzal, színes üveglablakkal, Casagrande deekorációval. A Széchenyi anekdotára lásd Kempelen i.m. I., 99., az Ullmann családra lásd Kempelen uo., 96–103. és Zsidó Lexikon, 924.

8. Az indítékok között közel egyenlő súllyal szerepelnek a különböző állami–gazdasági előnyök (lásd a vázlat záró szakaszát) megszerzésére, a társadalmi befolyás, elismerés, a presztízs növelésére irányuló törekvések (Árulkodó tény, hogy a korszak egyik tudományos sikere ifj. Leopold Lajos (1879, Szekszárd–1948, Cserevölgy)) (ki-tért) könyve: A presztízs, (Budapest: Szociológiai Könyvtár 8, 1912)), másrészt az esztétikai élvezet (esetenként kincshalmozással egybekötve), művészek patronálása és a tradicionális felekezeti jótekönykodás.
9. A történetileg alakult két főirány ma is megfigyelhető. A magát filantrópiával álcázó karvalytölkétől eltekintve (Maxwell) továbbra is előtérben van az általános emberbaráti, egyénközpontú irányzat: Soros esetében az open society, Sarlósnál és Lantosnál a neoliberalizmus eszmeköre a motiváló tényező, míg Reichmanéknál és Lauderéknél az általános szponzori tevékenység mellett kidomborodik a felekezeti, közösségi elem (orthodox–neológ) is. A hagyományos motívumok egyrésznéek továbbélése ellenére a különbségek dominálnak, a két korszak erőforrásai szempontjából például meghatározó, hogy jelenleg különféle pénzügyi manőverekkel fokozott mértékben lehetséges a mecenatura anyagi terheit az államra és társadalomra áthárítani, míg korábban az adományozó a sajátjából jótekönykodott.
10. Zsidó Lexikon, 160. és 425–427. Lásd továbbá Felicitas Heimann–Jelinek, 'Von der Zedaka zum Philantropen– und Mäzene zwischen Tradition und Avantgarde (Ausstellung im Österreichischen Zinnfigurenmuseum Schloss Pottenbrunn 3. April – 31. Oktober 1993), 1–8.
11. Wertheimer Sámson kései rokonságához tartozott Wertheimer Adolf (1868, Nagyvárad –?,?) bankár, a 20. század első évtizedeiben az Országos Magyar Zsidó Múzeum, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) és a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet elnöke, több cikluson keresztül a Pesti Izr. Hitközség elöljáróságá-

nak tagja, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat igazgatója, műgyűjtő. Értékes kollekcója főleg magyar mesterek képeiből és a magyar ötvösművészet remekeiből állt. – Kempelen i.m. I. 35–37., 39. és Zsidó Lexikon, 962.

12. Schey Fülöp (1798, Kőszeg–1891, Baden bei Wien) filantróp, eredetileg orthodox, öregkorában kitért zsidó, akinek a kőszegi városi tanács 1854-ben hálaíratot nyújtott át "az emberi nyomor enyhítése körüli érdemei"–ért. Kőszegen saját költségén szeretetházat építtetett és zsinagógát emeltetett (1860), továbbá a rabbi javadalmazására alapítványt létesített. Ő alapította az Albrechtinum aggokházát, az Elisabethinum óvodát és az utóbb Erzsébet–szanatórium néven működött városi Betegházat is. Koromlai előnévvel kapott nemessége – gyermeke nem lévén – uralkodói engedéllyel az akkor még szintén zsidó vallású unokaöccsére, Schey Frigyesre (1815, Kőszeg–?, Bécs) szállt. A kiváló üzleti érzékkel rendelkező Frigyes Bécsbe költözött, ahol a Landauer bankház vezetője, utóbb a tőzsde alelnöke lett. Számos gazdag alapítványt tett. 1859-ben osztrák nemesi rangot kapott, tíz évvel később pedig osztrák báróságot. Az általa alapított Schey-bankház a maga idejében egyike volt a legnagyobb bécsi bankoknak. Ő alapította és építtette a bécsi kereskedelmi Akadémiát és később a bécsi városi színházat is. – Kempelen i.m. III., 135–136. és Zsidó Lexikon, 770. A pozsonyi gettóból veszi eredetét a Tedesco (Todesco) család, onnan költöztek Bécsbe. A család jeles tagja Todesco Hermann (1792, Pozsony–1844, Pozsony) bécsi tőzsdéspekuláns, vasútépítő. 1843-ban a pozsonyi elemi iskola részére telket és házat vett és a hitközségnek ajándékozta. Halálakor végrendeletileg újabb tekintélyes összegű alapítványokat tett jótékony célokra, Pozsonyról sem feledkezvén meg, ahol iskolalapítvány őrzi emlékezetét. – Kempelen i.m. II. 12 és Zsidó Lexikon, 901. Ugyancsak pozsonyi eredetű Biedermann Michael Lazar (1769, Pozsony–1843, Baden) ékszerész, nagyiparos, a jeles filantróp. Korán Bécsbe került, ahol az ottani hitközség egyik jótevője lett. Von Hoffmannsthallal együtt megalapította a vallásiskolát és az 1826-ban felavatott templomot; a zsidó-kórház létrejöttében is oszlopos része volt, ezenkívül külön alapítványban gondoskodott a betegekről, özvegyekről, árvákról, tanítókról és községi alkalmazottakról. A szegények állandóan nyitott ajtóra találtak nála felekezeti különbség nélkül – Zsidó Lexikon, 122. A Bécsbe települtekre további példa a nyitrai születésű Ehrenfeld Adolf (1836, Nyitra–1903, Bécs) ügyvéd (kitért), az ún. Jókai (Ehrenfeld)

kódex felfedezője, akinek európai hírnű papírpénz- és éremgyűjteménye is volt. Bécsi háza az ottani tudományos és művészvilág gyűjtőhelye volt. – Kempelen i.m. I., 79–80 és Zsidó Lexikon, p. 215.

13. Zsidó Lexikon, 427.

14. „1899-ben kezdődtek meg a nagy romániai zsidóüldözések. Százával és százával úsztak fel a Dunán a hajók a szerezencsétlen, hontalan román zsidókkal, kiktől a bojárok egyik napról a másikra elvették hazájukat, és most Kanadába igyekeztek. Csodálatos volt a magyar és a budapesti zsidóság szolidaritása. A Duna partján sátortábort ütöttek jótékony kezek, és itt látták el minden jóval a bolyongó Ahasvérusokat. A bécsi Alliance felajánlotta segítségét, de a magyar zsidóság vezetői visszautasították: ők maguk akartak és tudtak segíteni. Segítő bizottság alakult dr. Kohn Sámuel főrabbi vezetése alatt, a társadalmi akciót pedig a budapesti gabonatözsde népszerű fiatal tagja, Schlesinger Pál, a Schlesinger és Polakovits egyik tulajdonosa szervezte meg.

... Ő vette kezébe a segélyakció vezetését. A tőzsdén hatalmas összegeket gyűjtött össze – és ő, ki hazafiasságában nem fogadott el senkitől leckét, mutatta meg, hogy a zsidó testvérekkel való szolidaritás és esgyüttérzés a magyar zsidóságnak tipikus tulajdonsága.

... Négy évvel később a kisinevi pogrom váltotta ki a magyar zsidóság szolidaritását. Ezt az akciót a Hatvany–Deutschok vezették és kezdeményezték. Az Egyenlőség hasábjain kérték fel a feleket adakozásra és a begyűlt adományok nyugtázására. Az üldözött orosz zsidók részére több, mint négyszázezer korona gyűlt össze pár hónap alatt. ... Ez az akkori négyszázezer aranykorona ma közel egymillió pengőnek felelne meg. (kb. 5–6 millió forint – H.Gy.)

... Ezen kívül – speciális magyar zsidó jótéteményképpen – 96 zsidó árvagyereket vállaltak adoptálásra az Egyenlőség olvasói a pogromok áldozataiból.” – Szabolcsi Lajos, Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931), (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993) 89,91.

15. A pesti hitközség első iskoláját 1814-ben létesítette Waghmann Izrael rabbi. A központi elemi leányiskola 1852-ben nyílt meg. 1896-ban létesült a hitközség polgári fiú- és leányiskolája, 1919-ben nyílt meg a leány- és fiúgimnázium, a következő évben a józsefvárosi elemi fiú- és leányiskola, valamint az óvoda. További elemi

iskoláknak a fiú árvaház, a siketnémák intézete és a Wechselmann-féle vakok intézete adott otthont. A második világháború előtt fennállott összesen 12 tanintézetben mintegy 150 fős tanszemélyzet működött, a növendékek száma közel 3.000 volt. A (szőlőslaki) Kármán Mór (1843, Szeged–1915, Budapest) által kezdeményezett (1866) zsidó fiúgimnázium megalapítását (kövesgyúri) Freystädtler Antal alapítványa (1892: 2.000.000 korona tíz évi kamatai) mellett WahrmannSándor (1893) 600.000 és Taub Salamon (1895) 120.000 koronás alapítványai tették lehetővé. – Zsidó Lexikon, 702–703. A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet épülete eredetileg Freud Ignác óbecsei földbirtokos József nevű fiának tulajdona volt, az ő adományaként került a József-körúti bérház a szeminárium tulajdonába. – Kempelen i.m. II. 26.

16. Zsidó Lexikon, 704–705.
17. Csak egy példa a sok közül: „A pesti izr. hitk. fiúárvaháza egy nemes jótevőnek, Fochs Antalnak köszöni létrejöttét. ... A millennium öröme a vezetés az intézetet keresztény gyermekeknek is megnyitotta. ... Elnöke, Deutsch Jakab, nagy érdemeket szerzett az intézet körül; csak a múlt évben (1894), hogy az árvaház negyedszázados jubileumát ünnepelte, 150.000 forintos alapot gyűjtött a javára.”– Szabolcsi Miksa, A pesti izraelita nagyhitközségről in: Magyar zsidók a millenniumon (szerk.: IZichy Herman gr és Deresty Gy. M.) (Budapest: 1896), 85–86. Deutsch Jakab (1835–1907, ?) a Pesti Izr. Hitközség fiúárvaházának megalapítója és elnöke volt. Egész életét a zsidó szociális tevékenységnek szentelte. – Zsidó Lexikon, 198.
18. A Pesti Chevra Kadisa 1788-ban létesült. A temetkezésen kívül tevékenysége szegények gyámoltására és emberbaráti intézmények fenntartására terjedt ki. Legfontosabb létesítményei: a Szeretetház, az ott elhelyezett Szeretetkórház, a Felnőtt Vakok otthona, a Menedékház és az Aggok háza. Az utóbbit 1869-ben létesítették néhai Kann ármin nagyobb alapítványából kb. 200 ápolit számára. – Zsidó Lexikon, 700–701.
19. Zsidó Lexikon, 555.
20. Az 1838. okt. 16-án megnyílt Kaestenbaum Márton alapítványi zsidó iskola felügyelője a Zemplén megyei Thomán család sarja, Thomán Mór (1792–1876) volt, aki az iskola megalakulásától haláláig elnöke volt az ottani iskolásoknak és előjárója a hitközségnek. – Kempelen i.m. III. 19.

21. A pozsonyi gettóban nevelkedett Bettelheim Mózes, felesége öröksége révén dúsgazdag kereskedő. Chatam Szófér rabbisága idején hitközségi elnök. Amikor a kormány a pozsonyi jesivát betiltotta Bettelheim egymaga húszezer forintot áldozott a rendelet visszavonásának kieszközlésére. V.ö. Kempelen im. I., 14 és Zsidó Lexikon, 115.
22. A leggazdagabb pozsonyi zsidó patriciusok közé számító család megalapítója Pappenheim Wolf (1776, Pappenheim–1846, Pozsony) nagykereskedő, hitközségi vezető. Sógoraival, Bettelheim Mózessel és Guttmann Sámuellel páratlan jótékonytságot fejtettek ki, különösképp Chátám Szófér jesiváját támogatták. Pappenheim Wolf unokája, Pappenheim Berta (1859, Pozsony–?,?), a zsidó nők világszervezetének jelentékeny alakja, ő alapította 1904-ben a németországi zsidó nők szövetségét, amelynek 20 évig elnöke volt. Kiterjedt tevékenységet folytatott a leánykereskedelem leküzdésére és karitatív munkássága több szociális intézmény létesítését eredményezte. Fivére, Wilhelm Pappenheim ügyvéd a bécsi hitközség előjárója volt, számos zsidó jótékonyági és irodalmi létesítmény támogatója. Híres magánkönyvtárát a szociális vonatkozású könyvek legjobb gyűjteményeként tartották számon. A család egy másik ágának sarja, Kálmán (1816, Pozsony–1869, Karlsbad) az 1868. évi zsidó kongresszuson az orthodoxia egyik vezetője volt, aki a pozsonyi jesiva fejlesztése körül szerzett érdemeket. Jótékony célú alapítványokat is tett. – Kempelen i.m. II.11–12. és Zsidó Lexikon, 683.
23. A Derera spanyol eredetű család, amely évszázadokkal ezelőtt Kasztiliából költözött be Szalonikiba, utóbb pedig Temesvárott telepedett le. Neve a spanyol „De Herrera” név rövidítése. Legismertebb tajga, Derera Izrael (1827, Temesvár–?,?) gyáros, pénzember, terménynagykereskedő, állandó külföldi kapcsolatokkal. Tevékenyen résztvett a Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Társulat megalapításában, jótékony célú intézményeket anyagilag is támogató. Érdemei elismerésként 1897-ben gyarmathi előnévvel magyar nemességet kapott. – Kempelen i.m. II. 24. és Zsidó Lexikon, 195.
24. Tapolca egyik legtekintélyesebb zsidó familiája a Lessner-család. A Rajna-vidékéről, Direnből származó Lessner Juda már 1813-ban saját házában zsinagógát építtetett, amelyet közhasználatra engedett át. A hitközségi fundus megvételében is tekintélyes szerepe volt a

családnak; egyik legnagyobb részvényjegyzője Lessner Salamon volt. – Kempelen i.m. II. 128.

25. Pécs vezető zsidó familiája volt, a filantrópiát is beleértve, a jánosi előnévvel nemességet kapott Engel gyár- és nagybirtokos család. Jánosi Engel Adolf saját költségén iskolát állíttatott fel jánosii birtokán; fizette a tanítót, a gyermekeket pedig író- és tanszerekkel látta el. Elnöke volt a pécsi izraelita hitközségnek, amelynek javára tízezer koronás alapítványt tett. Az új izraelita imaház építésére nagy összegeket adományozott; megalapította a pécsi Talmud-Tórárt és ő mozdította elő dr. Kohut Sándor (Alexander) főrabbi (1842, Félégyháza–189 , New York) monumentális 'Aruch'-jának kinyomtatását is, amely első kötetének megjelenítéséhez (1878) melleleg Kovács Zsigmond pécsi püspök is hozzájárult ezer forinttal. Engel Adolf fia, jánosi Engel József az Országos Vöröskereszt Egylet érdekében kifejtett tevékenységéért díszoklevelet kapott. A családról lásd Kempelen i.m. I. 23–26. és Zsidó Lexikon, 227–228.
26. Kempelen i.m. I. 138–139 és Zsidó Lexikon, 450.
27. Kempelen i.m. II. 139.
28. Winter Salamon (1778, Szepes–1859, Hunfalva). Hatvan évig állt a zsidó közügyek, elsősorban a szétszórt szepesi községek szolgálatában – Zsidó Lexikon, 964.
29. Kempelen i.m. I. 104 és Zsidó Lexikon, 58–59.
30. Kempelen i.m. III. 111 és Zsidó Lexikon, 533. apja, Leveleki (Lichtblau) Sie (Józsua) 1848-ban a koronát az osztrákok elől Debrecenbe menekítő Bónis Sámuel segítője. Családi legendák szerint róla mintázta Jókai 'A mi lengyelünk' címszereplőjét. Egy másik családtag, Burger István gazdálkodó, tragikus balesetének köszönhető az ún. Burger-alapítvány. „Burger István földbirtokost 1920. december 17-én felkereste intézője és fegyvert kért a vadászok ellen. Amikor megkapta, véletlenül eldőrdült a puska és megsebezte Burger Istvánt. Hiába operálták meg, menthetetlen volt. 18-án végrendeletet készített (teljesen ép szellemi állapotban), melyben vagyonát jótékony célokra adományozta, földbirtokait (Oros, Nyírpazony, Nyírtura) apja és édesanyja nevére szóló alapítvánnyá alakíttatta. A haszon 50%-a a várost, 25%-a a hitközséget, 25%-a a Szentegyletet illette. A Széchenyi utcában lévő házát kórház céljára adományozta. A hitközség végül új kórház építése mellett döntött.” – Riczu Zoltán, Zsidó épületek és emlékek Nyíregyházán (Nyíregyháza: 1992), 106

31. A hitközség kezelésében állott alapítványok Schweitzer Sándor (1908) jótékonyági alap, Blumenthal Dániel (1910) alap; 1. a rituális fürdő, 2. Nér-Támid, 3. a Talmud-Tóra támogatására és Goldstein Ernő (1917) jótékonyági alap. – Zsidó Lexikon, 346. Mint köztudott a Hatvany család aradi eredetű. Az ottani hitközség nagyobb alapítványai között említik Hatvany Sándor báró és Hatvany Deutsch Sándor alapítványait. – Zsidó Lexikon, 59.
32. Gyakorlati mecenatura talán utolsó példája Tószegi Freund és a gettó élelmezése: „... az Orthodox Népasztal egyik vezetőjének, Löwinger Mórnak bátor elhatározása juttatott a gettózás idejére elegendő olajat a konyhák számára. Löwinger a fennálló tilalom ellenére taxin, hamis keresztény papírokkal kiutazott Kőbányára. Útközben többször igazoltatták magyar és német táborig csendőrök, de sikerült kijutnia. Egy pincében találkozott az ott bujkáló tószegi Freund Emillel, akinek búvóhelyét, csak egy-két régi, megbízható embere ismerte. Ezekkel telefon-összeköttetésben is állott. Rosta tanácsnok a gettó részére kiutalt ugyan... két vagon olajat, de kiutaló jegyére semmit sem lehetett már beszerezni. Löwinger kivitte az utalványt tószegi Freundhoz, aki telefonon érintkezésbe lépett gyárának egyik megbízható igazgatójával és az vállalta, hogy az utalvány alapján, amelyre rá volt írva, hogy 'a gettó élelmezésére' soron kívül legyártatott két vagon olajat.” A két vagon olaj végül el is jutott a gettóba és felhasználásával sikerült legalább napi egy alkalommal meleg ételt biztosítani az oda zártaknak.” – Lévai Jenő, A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története (Budapest: Officina Kiadó, é.n. (1947)), 154–155.
33. Ünnepnepok című versciklusát Kiss József a pesti zsidó hitközség rendelkezésére írta. A hitközség gavallérosan kerek tízezer forintot fizetett érte a költőnek. – Békés i.m. 258.
34. Jóllehet a magyarországi zsidóság történetírói szinte kizárólagosan a neológia köréből kerültek ki, egy percre sem téveszthetjük szem elől, hogy a modern élet megnyilvánulásoktól elzárkózó, a neológiával párhuzamosan formálódó új (lassan egyébként ugyancsak magyarosodó) orthodoxia, amely mellesleg 1867–1918 között a hazai reformzsidóság legfőbb utánpótlási forrása, a magyarországi zsidó népesség közel felét adta. E kor nem csupán a neológia virágzásának, de az orthodoxia (számbeli) megerősödésének, a közösségi jótékonykodás minden korábbi mértéket meghaladó időszaka is. Az új fővárosi orthodoxia tipikus reprezentánsa, világi képviselője, vezetője a Freudiger család. Jelentősebb tagjai: Freudiger Mózes

(1833, Óbuda–1913, Budapest) gyáros, a budapesti orthodox hitközség egyik megalapítója és évtizedes elnöke. Érdemei elismerésként 1908-ban óbudai előnévvel nemességet kapott. Fia, Freudiger Ábrahám (óbudai) (1868, Budapest–?,?) gyáros, a budapesti orthodox hitközség elnöke, kereskedelmi tanulmányai után a németkeresztúri jesiván nyert rabbiképesítést. 1887-ben lépett be apja üzemébe, melyet annak halála után az ország legnagyobb ágy-, ruha- és fehérnemű gyárává fejlesztett. A budapesti orthodox hitközségben már fiatal korában is vezető szerepet játszott a kezdeményezésére épült fel a Kazinczy utcai templom és az iskola. 1913 óta volt elnöke a hitközségnek, amelynek számos intézménye (iskolák, ambulatórium stb.) az ő agilitásának köszönheti létrejöttét. Hasonló indíttatású és pályafutású bátyja, Freudiger Lipót (1866, Budapest–?,?) több orthodox intézmény és egyesület megalapítója, elnöke, vezetőségi tagja volt. – Zsidó Lexikon, 293.

35. A napjainkban már teljességgel ismeretlen Hirschel Sománé, szül. Kann Eleonóra a budai filantrópia vezetője: az elesettek és főleg a szegénysorú gyermekek megsegítője, Weiss Manfréd távoli rokona volt. Alig volt Budán olyan közjótékonyági alakulat, amelynek 'Nóra néni' ne lett volna tagja. Sőt a budai izr. hitközség képviselőtestülete is tagjai közé választotta és tiszteletbeli tagja volt a budai Chevra Kadisának is. – Kempelen i.m. I. 111. További példák: (a tizes években) „Megalakult az OMIKE... a zsidó Patronázs az elhagyott gyermekek felsegítésére. ... a legnagyobb jelentőségű (a) Lóvy Mór alapítvány (volt), ... mely a Biblia intenzív tanulását akarta a főváros modern műveltségű gimnazista és realista ifjúságánál meghonosítani. ... Minden évben száz zsidóifjú vizsgázott csillogó szemekkel...” – Szabolcsi Lajos, Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), 138. „1917. október 6-án a Dohány utcai templomban jóm kippurkor Vázsonyi Vilmos (1868, Sümeg–1926, Baden bei Wien) aktív miniszter nyilvános adományt tett édesapja, Weiszfeld Adolf, aki maga is tanító volt, nevének tízezer koronát ajánlott fel a Síp utcai elemi iskola céljaira. Felét az intézet tanítóinak: fordítsák olyan tanítói célra, melyet jónak tartanak. Másik felének kamatai szolgáljanak az intézet szegény tanulóinak segítésére.” – Szabolcsi i.m. 214. A jeles bankár és filantróp, Klein Gyula „... fiatalkorában Kornfeld Zsigmond báró volt a tőzsde elnöke és Klein Gyula még a Kereskedelmi Bank, illetve Lánchy Leó színeiben futott. Amikor szépséges menyé, Greiner Lili tragi-

- kusan meghalt, 600 Ganz–Danubius részvényt, akkor közel három milliárd (korona) értékű alapítványt tett jótékony célra és a legnagyobb csőndben adott 50 vagy 100 milliós adományai sem mennek ritkaság számba.” – Radnóti i.m. 52.
36. Négy példa: Bródy Farkas (1770, Miskolc–1841, Miskolc) filantróp. A miskolci hitközségnek több mint három évtizeden keresztül elnöke, a helyi Talmud–Tóra alapítója. Nagy vagyonának több mint kétharmadát a hitközségnek adományozta kulturális és jótékonyági célokra. – Kempelen i.m. II. 122. és Zsidó Lexikon, 140. Holitscher Farkas (1797, Óbuda–1859, Pest) kereskedő. 1848-ban kelt végrendeletében nagy alapítványokat létesített és 45.000 forintot kamataival együtt a Pestilzr. Hitközségre hagyott. Később ezt az összeget még nagy mértékben gyarapította. – Zsidó Lexikon, 377. Fabó (Fränkel) Bertalan (1868, Taktakenéz–1923, Budapest) zene-történész. Jelentős szerepet játszott a Zsidó Múzeum megalapítása és fejlesztése körül: sok mecénást szerzett a múzeumnak. A gyűjtemény katalógusát az IMIT 1915. és 1916. Évkönyvében adta közre. – Zsidó Lexikon, 252. Krausz Simon (érdi) (1873, Budapest–1838, Budapest) bankár, mecénás. 1915-ben magyar nemességet kapott. A Pesti Izr. Hitközség képviselőtestületének tagja, emberbaráti intézményeinek bőkezű támogatója, a MIKÉFE elnöke. – Kempelen i.m. I. 113 és Zsidó Lexikon, 515.
37. Az elmagyarosodott zsidó értelmiség méltó képviselője a két Falk testvér: Falk Miksa (1828, Pest–1908, Budapest) (kitért) író, több évtizeden keresztül a Pester Lloyd főszerkesztője és öccse, Falk Zsigmond (1831, Pest–1913, Budapest) (kitért)újságíró, nyomdaiparos. Utóbbi rendkívül sokat tett a hazai nyomdaipar fejlesztéséért. Mint filantróp is emlékezetessé tette a nevét. – Kempelen i.m. I. 149–150. és Zsidó Lexikon, 255–256. Egy másik életút: Kunffy (Kohn) Adolf (1838, Kaposvár–?,?) földbirtokos, Garibaldi légiójában küzdött. 1869-ben tért vissza Magyarországra, ahol gazdálkodni kezdett. Két ízben volt elnöke a kaposvári zsidó hitközségnek: érdekében jelentékeny anyagi áldozatot hozott. Közművelődési célokra is tekintélyes alapítványokat tett. Somogytúri előnévvel 1912-ben magyar nemességet is kapott. Fia, Kunffy Lajos (1869, Orci–?,?) festőművész áttért. – Kempelen i.m. II. 60. és Zsidó Lexikon, 517. A ruszti előnévvel 1888-ban magyar nemességet nyert Rust családból származó Rust József (1859, Pest–1935, Budapest) (kitért) esztétikus és budapesti nagykereskedő, udvari tanácsos széles körű társadalmi tevékenységet fejtett ki. Kezdeményezésére létesült a

Lipótvárosi Kaszinó palotája és az ő javaslatára tűzött ki a Kaszinó képzőművészek és zenészek jutalmazására nagyobb összegű díjakat. – Kempelen i.m. II.s 144. és Zsidó Lexikon, 758. Last but not least említsük meg Reményi Edét (1829, Eger–1898, New York), a világhírű hegedűművészt. Korábbi neve Hoffmann volt, 13 éves korában tért át. Ő indította meg a pesti Petőfi szoborra való gyűjtést, amelyre egymaga 57 ezer forintot „hegedült össze”. – Kemepen i.m. II. 131.

38. Bacher Emil (1854, Liptószentmiklós–1926. Budapest) közgazdász, Bacher Vilmos testvére, a Viktória malomtröszt elnöke. Bacher a Pesti Izr. Hitközség legjótékonyabb és áldozatkészebb hívei közé tartozott, aki évente hatalmas összegeket adott a hitközség intézményeinek fenntartására. Zsidó Lexikon, 73.
39. A zsidóságához ragaszkodó, de a felekezeti kereteket meghaladó mecénaturára jó példával szolgál a híres kismarton Austerlitz család, amelynek egyik ága a Wolf nevet vette fel. Ebből az ágból származik Wolf Sándor a híres mecénás, műgyűjtő és múzeumalapító Wolf Sándor, aki a XX. sz. elejétől gyűjtötte a kismartoni Wolf-múzeum tárgyait. 22 teremben állította ki őket 2 teremben zsidó vonatkozású rekvizitumokkal. A másik, Austerlitznek megmaradt ág leszármazottja dr. Austerlitz Tivadar eperjesi ügyvéd, aki jelentékeny munkásságot fejtett ki az eperjesi zsidóság kultúréletében; megalapítója volt az ottani zsidó kultúregyletnek és résztvett 1928-ban az eperjesi zsidó múzeum megalapításában. – Kempelen i.m. III. 104–105. és Zsidó Lexikon 70., 966. Bár a család mindkét ága Trianon után külföldre került, megőrizte magyar kapcsolatait, ami e família leghíresebb szülöttéről, Fred Astaire-ről már nemigen mondható el.
40. Ambrus Zoltán 'Báró Berzsenyi és családja' című gúnyolódó jelensorozatára fontos adalék témánkhoz. „Ez A Hétben közzétett satírikus figura alighanem első jelentkezése a (kikeresztelkedett) kapitalista–zsidó–báró (mint a Borsszem Jankóban a 'báró Wewreshegyi Dávid') fajta elleni indulatnak, amelyet a zsidó plutokrácia ízetlen címkérsége és dzsentriszkedése, s ezzel párhuzamos civilizálatlansága váltott ki.” – Horváth i.m. 195.
41. Benedek István, Ady Endre szerelmei és házassága (Budapest: Százszorszép Kiadó, 1992). 47–49. Benedek István fenti állításainak igazságán az utóbbi években tett antiszemita megnyilvánulásai, csúsztatásai sem változtatnak. Jól látja a zsidóknak a modernizációban betöltött szerepét és a tényekkel összhangban áll az a

megállapítása is, hogy a magyarosodás, a zsidóságon túlmutató mecénási tevékenység a zsidó eredetű polgárság, a neológia felső rétege egy részére terjedt kicsupán. Vele ellentétben Litván József (i.m. 49–50.) leírása inkább csak a zsidó (eredetű) értelmiség (egy kicsit eltúlzott öntudatról tanúskodó) vágyképének felel meg: „... a zsidóság többségében szellemileg is, erkölcsileg is asszimilálódni akart a haladó magyarsághoz. Ady pályájának úttörői, lelkes követői, olvasói többnyire zsidók voltak. Ugyanígy József Attila baráti környezete, a „Szép Szó” szerkesztői és munkatársai is részben ilyen, a magyarságba beolvadó, kultúráját gazdagítani igyekvő zsidó származású írók (Ignotus Pál, Fejtő Ferenc, Németh Andor stb.) A „Szép Szó” olvasótábor, pénzügyi segítői részben ugyancsak zsidók voltak.”

42. A Pece parti Párizs (Várad) zsidó népességének arányszáma a fővárosét is meghaladta. Ennek ellenére a modern, progresszív szellemiségű Budapestnek, az ország politikai, gazdasági, kulturális központjának, jelentőségét, modellt jellegét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Míg Nagyváradon a neológok és orthodoxok aránya 1 a 2,6-hoz volt (Zsidó Lexikon, 638–639.), addig Budapesten (ahol a zsidó népesség az összlakosságnak több mint húsz százalékát tette ki) ez az arány 6:1 volt a neológok javára. A szekularizált társadalom felé nyitott neológia túlsúlya a kereskedelemben és iparban dolgozók, a proletár és kispolgári rétegek, a fehérgalléros alkalmazottak és a szabadfoglalkozású értelmiségiek nagy számában, a modern életformákban, a radikális politikai és művészeti mozgalmak felkarolásában, a városi elit- és tömegkultúra ápolásában stb. egyaránt megmutatkozott.
43. Benedek i.m. 96–97. A megfelelő országos statisztikai adatokat lásd Gonda i.m. 163–164. és Zsidó Lexikon, 562–564.
44. Benedek i.m. 111.
45. 1800 és 1918 között 338 zsidó (eredetű) család kapott Magyarországon nemességet, e családok férfitagjainak száma néhány ezerre rugott. 28 család viselt bárói címet, 17 család lett a Felsőház örökletes vagy személyre szóló tagja, a valóságos belső titkos tanácsosok száma tíz volt. – McCagg i.m. 21–22.
46. A kortársak emlékezete szerint „Tisza István Nemzeti Munkapártjának egyik nem megvetendő jövedelme a címek, rangok, kitüntetések adományozása fejében befolyó tetemes summa volt. Tisza párthívei... gyakorta szereztek és sűrűn kaptak nemesi címet, bárói koronát, különböző királyi, udvari, belső titkos tancásosi rangokat,

és mindennek a gyönyörűségnek – ára volt. Nem is szabott ár, hanem – kit hogy lehetett megválni. ... A beavatottak szerint az egyik ismert budapesti fináncmágnás: Kohner Vilmos bankelnök is százezer korona körüli összeget fizetett be a pártkasszába a hétágú koronáért, amelyet Tisza István támogatásával I. Ferenc József császári és királyi őfelsége – mint a hivatalos lapban állott – "nevezetnek értékes pénzügyi tevékenységéért díjmentesen adományozott." – Békés i.m. 34–35.

47. Egy korai eset: az óbudai textilgyáros Goldberger család tagjai 1867-ben budai predikátummal nemességet kaptak. Ugyanekkor a családtagok jótékony alapítványt tettek kereskedelmi és egyéb célokra. – Zsidó Lexikon, 317.
48. Legfőbb okai: a biológiai esetlegesség, a viszonylag rövid időszak és az 1938/45-ös vízválasztó.
49. A zsidó–magyar, magyar–zsidó kapcsolatban mindig a magyar elem a kiemelt, a meghatározó. Jól kitűnik ez például a (neológ) zsidóság hivatalos vezetői egyikének, dr. Kohn Sámuel főrabbi elnöki megnyitójának az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) 1896. december 8-án, a millenium alkalmából tartott ünnepi közgyűlésén elhangzott zárszavából: „S ezen viszontagságteljes ez eresztendőben a magyar nemzettel együtt örült, sírt és vérzett a magyar Izrael, s e szent földet, mely ezer éven át ápolta, és mely ezer éven át ölébe fogadta apáinak hamvait, megtanulta szeretni mint édes anyját, még mielőtt az édes gyermekének elismerte. Mi, kiknek a haza örömeve meghozta vallásunk törvényes elismerését, most már magyaroknak nem csak érzük, hanem tudjuk is magunkat; számunkra az 'izraelita' szó felekezeti életünk keretén belül is csak jelzője a 'magyar' szónak, mely hitre nézve izraelita, vagy mondjuk ki büszkén: zsidó magyart jelez.” – 'Elnöki Megnyitó' in: Évkönyv (Szerk.: Bacher Vilmos és Bánóczy József), (Budapest, IMIT, 1897), 8. Lásd továbbá 14-es jegyzet. Schlesinger Pál jellemzése.
50. Az osztrák (Mahler idézet) és a magyar (Kohn Sámuel beszéd) attitűd mint a fejlődés, beállítódás két lehetséges irányjelzője: világpolgár és patrióta. Más megközelítésben esztétikum versus praktikum (Platen és Kornfeld idézetek).
A magyarosodás problémái, a neológia köreiben feltűnően nagyszámú kitérések és vegyesházasságok különböző előjellel már a kortársak fantáziáját is intenzíven foglalkoztatták. A statisztikai adatok szerint: „1867–1919 között az áttérések száma mintegy hússzezerre

tehető. Legnagyobb mérvű volt az áttérés 1919-ben, amikor 7146 ember lépett át más felekezetbe, vagy lett felekezeten kívüli. 1920-ban 1928 volt a kitérték száma. 1919–1924 között az összes áttértek száma 11.288 volt (6224 férfi és 5064 nő). 1927-ben 412, 1930-ban 392, 1931-ben 387, 1932-ben 409, 1933-ban 495, 1934-ben 582, 1935-ben 667, 1936-ban 921 volt az áttérések száma csak a pesti hitközségnél. 1919–1936 között az összes áttérések meghaladták a 15 ezret. A kitérésekkel az Egyenlőség 1937. febr. 11. számában foglalkoztak részletesen: az okok között első helyen az anyagi motívumok állnak, bár lelki okok is előfordulnak. A kitérésben vezet az országban uralkodó vallás, így Magyarországon a katolikus religió. A huszadik század első harmadának összes kitért zsidóinak számát negyedmillióra teszik.

A magyarországi zsidóság „előkelőbb”-jei – kevés kivétellel – már mind áttértek keresztény vallásra. Vannak köztük elég szép számmal olyanok, akiknek elődei már száz évvel ezelőtt átestek ezen a „műveleten”, amelyeknek tagjai tehát már három–négy nemzedék óta keresztények. Egyeseknél már kezd is feledésbe menni, hogy zsidó családból származnak. Házassági kapcsolatokkal is igyekeznek egyesek elhomályosítani az ősi zsidó típus megnyilatkozását. Bár a tapasztalat azt mutatja, hogy az áttért családok igen jelentékeny százalékban áttért családból származó egyénekkal házasodnak össze. 1919-ben 1442 zsidó–keresztény házasság jött létre. Ebből 703 esetben a férfi, 539 esetben a nő volt a zsidó. 1920-ban 1043 vegyesházasság volt, 614 esetben a férfi, 421 esetben pedig a nő volt zsidó. 1934-ben 1120 volt az ilyen házasságok száma: 613 zsidó férfi, illetve 507 zsidó nő lépett másvallásúval házasságra, persze a keresztény házaselek között áttértek, vagy áttértek leszármazottai is előfordul(hat)tak. 1919–1935 közötti években az összes zsidó–keresztény házasságok száma 17.454. volt. Ebből 9714 zsidó férfi vett el keresztény nőt és 7740 zsidó férfi ment nőül keresztény férfihez.” – Kempelen i.m. II. 83–84.

51. Kempelen i.m. II. 61–63. A Hatvany családról lásd továbbá Zsidó Lexikon, 346–347.
52. 168 óra V/22. 1993. június 1. 21.
53. Hatvany csak minőséget tekintő mecenas magatartására számos példa akad. Közismert, hogy megromlott viszonyuk ellenére mindvégig támogatta Adyt és utóbb családját. (Az Ady-életmű kiadói jogát a tizes években szerezte meg. 1919 után ezt Fenyő Miksa közvetítésével egy nagylelkű pillanatában 1920. november 14-én

Csinszkanak ajándékozta. Az Ady rokonság ebbe nem nyugodott bele, a hagyaték ugyanis hamarosan nagyon jövedelmezővé vált. A per (1926) eredményeképp a bíróság a jövedelem egyhatodát az Ady szülőknek ítélte. – Benedek István, Ady Endre szerelmei... 268, 275–276, 278–279.) Hatvány képes volt a világnézeti ellentéteken is felülemelkedni mint ez az általa 1925-től (franciaországi nyaralás – v.ö. Koestler Arthur, Költői közjáték in: Hidegkúti Béla (óá.), Koestler emlékkönyv (Budapest: Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1992), 45.) támogatott József Attilához 1932-ben intézett gunyoros sorai-
ból is kitűnik: „... jeles orosz elvtársaid kitűnő búzadmöpingje olyan helyzetbe hoz, melynek hajdani mecénási allurjeimet le muszáj szoknom. Nem akarlak fiam, télvíz idején bajba sodorni – szóval április eljeségig folyósítani fogják a 100 pengőt havonként. Aztán júniusig 50 pengőt leszek kénytelen folyósítani...” – Hatvány Lajos levelei (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 219.

54. A Wodianer családról Kempelen i.m. 42–44., és Zsidó Lexikon, 965.
55. A Wahrmannokról Kempelen i.m. I. 139–141 és Zsidó Lexikon, 956–957.
56. Fochs Antal (?–1874, Budapest) filantróp. Pár évvel halála előtt névtelen levélben 43.000 forintot küldött a Pesti Izr. Hitközségnek árvaház alapítása céljából. Sokáig tagadta a nyilvánosság előtt, hogy ő az adományozó. Végrendeletéből azonban kitűnt, mert meghagyta, hogy szülei nevééről nevezzék el az intézményt. Végrendeletileg még egy millió forintot hagyományozott különböző jótékonyági intézmények részére felekezetre való tekintet nélkül és külön 60.000 forintot az árvagyermekek közti szétosztásra, hogy tovább tanulhassanak tudományos pályákon. 485.000 forintot pedig ország-szerte felállítandó, mindkét nemnek hozzáférhető süket–néma intézetek alapítására hagyott. – Zsidó Lexikon, 283.
57. Bródy Zsigmond (1840, Miskolc–1906, Budapest) hírlapíró, a „Neues Pster Journal” szerkesztője. Szorgalmával és tehetségével nagy vagyont szerzett, melyből hatalmas alapítványokat tett az irodalmi érdemek jutalmazására és a nyomor enyhítésére. Felesége Bródy Adél nevének megörökítésére 1897-ben 600.000 korona költségen gyermekkórházat létesített a fővárosban, mely a pesti hitközség kezelésében állt. „Bródy-alap” néven a hírlapírók nyugdíjintézete javára százezer koronás alapítványt tett születésének ötvenedik évfordulója alkalmából és ugyanebben az évben (1890) 20.000 forint értékű magyar értékpapírjára bocsátott a MTA rendelkezésére, kamataiból 3 évenként a legjobb publiszticikai munka

- jutalmazására („Bródy-díj”) Erdemeiért 1896-ban főrendiház tagjává nevezték ki. – Kempelen i.m. II. 122–123. és (Zsidó Lexikon, 142.)
58. Wechselmann Ignác (1828, Nicolai Szilézia–1903, Budapest) lovag, műépítész és filantróp. Végredeletében a róla elnevezett, 1908-ban megnyílt, vak gyermekek intézete részére 1.400.000 koronát adományozott azzal a kikötéssel, hogy az intézetbe felerészben zsidó, felerészben keresztény gyermekek veendőik fel. Ugyancsak végrendeletileg két millió koronát hagyott tanítói segélyezésre, s ebből is a zsidó és keresztény tanítók egyformán részesedtek. – Zsidó Lexikon, 957.
59. Freystädtler Antal (1825, Újvidék–1982, Budapest) pesti nagykereskedő, filantróp. Nagy vagyonából végrendeletileg egymillió forintot hagyományozott egy Budapesten létesítendő zsidó gimnázium céljaira, oly módon, hogy a vallási minisztérium igazgassa az örökséget mindaddig, míg annak kamatai félmillió forintra szaporodnak fel. – Kempelen i.m. II. 93. és Zsidó Lexikon, 294.
60. Ugyanezen Csongrád megyében megtelepedett család sarja a szabadságharcban hadnagyként szolgált Sváb Károly (1829, Csongrád–1890), aki 1885-ben főrendiházi tag lett, 1902-ben gavosdi előnévvel magyar nemességet kapott. Elnöke volt az Orsz. Magyar Zsidó Alapítványi Egyletnek. – Kempelen i.m. III. 789–798. és Zsidó Lexikon, 813.
61. Szabolcsi Miksa, 'A pesti izraelita nagyhitközségről' in: Magyar zsidók a millenniumon (szerk.: Zichy Herman gr. és Deresty Gy. M.) (Budapest: 1896), 77–78. Az egyetemes, a felekezeti különbséget nem tekintő jótékonyosság a zsidó nagypolgárság soraiban a fin de siècle táján igen elterjedt. Számos további példa helyett had említsem e nemben utolsóként Strausz Rózát (megh. 1920), aki a kilencvenes évek egyik legismertebb budapesti textilnagykereskedőjének és legnagyobb háztulajdonosának, Klein Bertholdnak volt a felesége és fővárosszerte ismert volt felekezeti különbség nélkül gyakorolt jótékonyágáról. – Kempelen i.m. II. 67.
62. Szabolcsi Miksa, 'A pesti izraelita nagyhitközségről'... 77–78.
63. Uo. 85–86.
64. Horváth Zoltán, Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (Budapest: Gondolat Kiadó, 1974), 152. Ugyanakkor a századforduló utáni évek tárlatain évenként alig 400–450 képet vettek meg a magánosok, s a művészeknek így jutott összeg mintegy évi 150.000 koronát tett ki. – Horváth i.m. 1235. A budapesti múpártolásra lásd Erdei Gyöngyi, Fejezetek a Bárczy-kor-

- szak történetéből (Budapest: Fővárosi Önkormányzat, BFL, BTM, FSzEK kiadása, 1991) (a korábbi irodalom részletezésével), 126.
65. Sármány-Parsons Ilona, „A bécsi képzőművészet támogatói a századfordulón’ in: Múlt és Jövő 1993/3, 84.
66. Az 1919-ben, illetve 1944-ben lefoglalt műkincsek lajstroma az 1919-es tanácsköztársasági kiállítási katalógus – A köztulajdonba vett műkincsek első kiállítása. Katalógus. (Budapest: 1919) – és a Magyar Országos Levéltár K 643 (A zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételére és megőrzésére kinevezett kormánybiztos) sz. állagában őrzött (mikrofilmen is megtalálható) irategyüttes alapján összeállítható.
67. Fleissig Sándor (1869, Budapest–1939, Budapest) bankár, felsőházi tag, tbk. Az Angol–Magyar Bank vezérigazgatója: a zene- és képzőművészetek hódolója és patrónusa. Kezdeményezésére létesült a budapesti csillagvizsgáló intézet a Svábhegyen. Fleissig a magyar sakkozás legfőbb és legáldozatkészebb mecénása, maga is lelkes amatőr, a Budapesti Sakk-kör elnöke volt, a sakkélet fellendítését és propagandáját szolgálta az általa szervezett és szponzorált külföldi sakk-versenyek rendezésével is. – Kempelen i.m. I. s 47 és Radnóti i.m. 91. Fleissig több területen is megnyilvánuló mecénási tevékenysége másokra is jellemző, ez a tipikus.
68. Dirsztay (Fischl) Béla báró (1861–1921) kiváló műgyűjtő: főleg miniatúrákat, porcellán-figurákat, apró arany és ezüst tárgyakat gyűjtött. Élénken részt vett a zsidóság kulturális életében és áldozatkészségével sok művészi törekvést támogatott. – Kempelen i.m. I. 87. és Újvári i.m. 203.
69. Kohner Adolf (1865–1937) báró nagybirtokos a legjelentősebb nagyiparosok egyike. Az Izr. Országos Iroda és az Országos Magyar Izraelita Közalapelnöke, a kongresszusi magyar zsidóság vezetője volt. Mint műértő, műgyűjtő és művészetek mecénása szerzett nevének általános elismerést. Vezető szerepet játszott az Orsz. Képzőművészeti Társulatban, az 1902-ben megnyílt szolnoki művésztelep egyik alapítója, támogatója volt. A telep jeles tagja Fényes Adolf például mint Kohner ottani latifundiumának vendége festette a vidék tanyáit, füzeseit (Lyka Károly, Festészeti életünk a millenniumtól az első világháborúig) (Budapest: Corvina, 1983, 67.). A báró mellest „Mindjárt a telep megnyitásakor ... (mint) a Művészeti Egyesület egyik elnöke három ötszáz-ötszáz koronás ösztöndíjat alapított a fiatalság számára...” (Lyka i.m. 69). Nagyrékű műgyűjteményében világhírnű külföldi mesterek – középpontban

az impresszionista és posztimpresszionista festők – és a legnagyobb magyar festőművészek munkái; így Munkácsy három képe, Paál László tájképei, egy kollekció Mészöly Gézától szép számmal voltak képviselve. Birtokában volt Szinnyei Merse Pál Pacsirtája, melyet a Szépművészeti Múzeumnak ajándékozott, továbbá nagybányai és szolnoki festők. Képgyűjteményén kívül iparművészeti, kisplasztikai gyűjteménye (régebbi és modern iparművészeti tárgyak, kisplasztika az egyiptomiak és görögöktől kezdve reneszánsz kis bronzokig, valamint modern szobrok) is egyike volt a legnagyobb magángyűjteményeknek. Rokona, Kohner Zsigmond (1840, ?–1908, ?) a Pesti Izraelita Hitközség elnöke volt. Nevéhez számos jótékonyági intézmény alapítása és fenntartása fűződik. A Kohnerekről lásd Kempelen i.m. I. 133–134. és Zsidó Lexikon, 495.

70. A neves műgyűjtő és műértő Herzog Mór Lipót (1869–1934) (kitért), a pénzarisztokrácia tagja, az 1886-ban csetei előnévvel magyar nemességet, 1904-ben pedig báróságot kapott Herzog családból származott. Képgyűjteménye, az ún. Herzog-képtár a legelőkelőbb nemzetközi értelemben is kivételes értéknek számított. Kollekciónak a régi spanyol mesterek (köztük 6 Greco, 4 Goya stb.) és a francia impresszionisták így Corot, Courbet, Manet, Sisley, Degas, Renoir, Cézanne, Gauguin képei voltak a fő ékességei, az ország egyik legnagyobb magángyűjteményeként tartották számon. – Kempelen i.m. I. 138., Zsidó Lexikon, 360. és Radnóti i.m. 102. A kortársak jól ismerték zárkózott jellemét. Radnóti (i.m. 279.) kiemeli arisztokratikus elzárkózottságát: „Gschwindt Ernő szeszgyáros (keresztény) a FTC és különösen annak futballszakosztálya legnagyobb támogatója átérzi, hogy sportrajongása mire kötelezi, míg Herzog Mór báró például rajong a festészetért, de soha sem jutna eszébe, hogy egy szegény festőt támogasson. Ime, a különbség az egyszerű polgár és a gőgös 'arisztokrata' között.”
71. Wolfner Gyula nagyiparos, műgyűjtő, a nemességet kapott újpesti 'börgyáros' Wolfner család sarja. Wolfner József (1857–1932) halála után a cég szenioraként a vállalat irányítója, a bőrkart elnöke. Művészetpártoló. Képgyűjteménye főleg a XIX. sz. magyar festőinek vázlataiból és első képeiből állt. Legnevezetesebb darabjai: Székely Bertalan, Szinnyei Merse, Mednyánszky, Deák-Ébner, Munkácsi, Paál, Mészöly, Lotz, az újabbak közül Katona, Góth Mór, Perlmutter, a régiek közül Markó, Ligeti, Barabás, Molnár József. A képeken kívül kb. 1914 óta magyar népies kerámiát és hímzéseket is gyűjtött, amelyeket 1924-ben az Iparművészeti Múzeumban külön

kiállításon is bemutatott. – Kempelen i.m. II.21. és Zsidó lexikon, 966.

72. A beckói Bíró család sarja Bíró Henrik (sz. 1886) a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara volt beltagja, aki 1936-ban a képzőművészetek pártolása terén szerzett érdemei elismerésül a polgári Signum laudist kapta. – Kempelen i.m. II. 42.
73. Friedmann Ignác (1882, Nagytapolcsány –) nemzetközi jogász, zsidó közéleti szereplő, a Keren hajeszod magyarországi vezetője. Gyűjteménye, mely főleg liturgiai és rituális tárgyakat, régi pergamenteket és nagybecsű judaikákat tartalmazott, anyagának nagyságát és értékét tekintve a párizsi Cluny múzeum zsidó részlegével vetélkedett. – Zsidó Lexikon, 296.
74. Az ún. Ernst múzeumot 1912-ben alapította Ernst Lajos (1872, Budapest –?,?) műbarát, a magyar művelődés ereklyéinek buzgó gyűjtője. „Vállalata csakhamar előkelő helyet foglalt el a kiállításaink szervezetei között, mert ügyelt arra, hogy bemutatóin ne szerrepeljen selejtes munka. Kivált a háború után nőtt meg a jelentősége.” – Lyka i.m. 32. Fenti témakör vázlatának összefoglalásaként megjegyzendő, hogy e korszak Lyka (i.m. 23–24.) által felsorolt legfontosabb műgyűjtői (Andrássy Dénes, Géza, Tivadar, Bäcker Béla, Boross János, Bíró Henrik, Bisitz Gyula, Bókai Árpádné, Csáky–Pallavinczini Zsigmondné, Dános Géza, Elischer Gyula, Enyedi Lukácsné, Ernst Lajos és Vilmos, Faragó Ödön, Fellner Henrik, Gerhardt Gusztáv, Glück Frigyes, Hatvany Ferenc, Hermann Béla, Herczog Mór, Horváth Nándor, Jánossy Béla, Káldi Jenő, Kilényi Hugó, Királyfi Ármin, Kiszely Géza, Kohner Adolf, Léderer Artúr és Sándor, Majovszky Pál, Nemes Marcell, a Péteri testvérek, Procopius Vilmosné, Radvánszky Béla, Ráth György, Scholtz Róbert, Schuler Gusztáv, Stern Ármin, a Storno család, Strasser Sándorné, Tömöry Károly, Turóczi Sándor, Vida Jenő, Wertheimer Adolf, Wolfner Gyula) közül a közel 50 emberből bizonyíthatóan legalább 20 zsidó származású. Jellemző módon a többiek zöme arisztokrata vagy magyarosodó városi polgár.
75. A Grauer család Sziléziából származott Magyarországra. Az ország egyik legtekintélyesebb likőr-, rum- és ecetgyára volt az övék. Az egyik családtag, Grauer Vilmos (1866, Pest–1932, Budapest) ügyvéd, gyáros nagy könyvgyűjtő hírében állt. – Kempelen i.m. II. 55–57.
76. Vidor Zsigmond (1835, Nagyálló–1908, Budapest) orvos, a Nagyállóból származó Vidor család sarja, 1871–1902 között a budapesti Zsidó Kórház, majd a Stefánia gyermekkórház szemészfőorvosa. A

- Bach-korszakban megszervezte a magyar sakkozókat a lakásán helyiséget adott nekik. A sakkozók ezidőtájt ugyanis nyilvános helyen nem játszhattak, mivel ezt politikai gyülekezésnek tartották volna. – Kempelen i.m. I. II., 119., 126 és Zsidó Lexikon, 950.
77. Benedek István, Hetvenhét (Budapest: Szenci Molnár Társaság, 1991) 110.
78. Litván József, Ítéletidő (Budapest: Tekintet Alapítvány, é.n. 1992). 30.
79. Feller Henrik (1859, újvidék-???) (kitért) nagyiparos, felsőházi tag. A GYOSz vezetőségi tagja, utóbb elnöke. – Zsidó Lexikon, 271.
80. Békés István, Új magyar anekdotakincs. A századfordulótól a felszabadulásig (Budapest: Gondolat Kiadó, 1962), 303.
81. Brüll Alfréd (1876, Budapest–1944, ?) általános sportmecénás, filantróp, birkózóbajnok, a holocaust áldozata. Sportszeretete az MTK-ba vitte, melynek 1905-től 35 éven keresztül nemzetközileg is elismert elnöke volt. 1904-ben a Magyar Atléta Szövetség első alelnöke, két év múlva az Úszószövetség elnöke. 1908-ban a Tornász Szövetség alelnöke, utóbb a Magyar Birkózók Szövetsége elnöke. A legnagyobb támogatást egyesületének, az MTK-nak nyújtotta. Az MTK pálya építéskor 150.000 koronát bocsátott a klub rendelkezésére részvények ellenében. Később ezeket a részvényeket odaajándékozta magának az MTK-nak. – Zsidó Lexikon, 143 és Száz éves az MTK–VM sportklub (ö.á. Barcs Sándor) (Budapest, 1988), passim.
82. Aschner Lipót (1872, Assakört–1944, ?) az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. vezérigazgatója az Újpesti FC. és az UTE elnöke, a gyár uszodájának és tenispályájának építtetője, szociális létesítményeinek megteremtője. – Zsidó Lexikon, 62.
83. Fenyő (Fleischmann) Miksa (1877, Mélykút–1972, Bécs) (kitért) a Gyáriparosok Országos Szövetsége igazgatója, országgyűlési képviselő. Fenyő ügyvédi vizsgát tett, egyike a magyar gyáripar vezető egyéniségeinek. A „Nyugat” alapítói és támogatói közé tartozott, ő volt az összekötő láncszem a folyóirat és a GYOSz között. – Kempelen i.m. III. 58. és Zsidó Lexikon, 275.
84. Báró Kornfeld Móric (1882, Budapest–1967,?) (kitért) nagyiparos, közgazdász. Műgyűjtőként és a keresztény–nemzeti irányzatú tudományos vállalkozások mecénásaként egyaránt jelentős szerepet játszott. Ő alapította a pécsi diákmenzát, apja emlékére (Kornfeld Zsigmond báró 1852, Jenikau–1909, Budapest) pedig a Magyar Tudományos Akadémián nagyobb alapítványt tett. 1927-től a Felső-

ház tagja volt. – Zsidó Lexikon, 505. Irodalom pártoló tevékenységéről lásd Radnóti (i.m. 128.): 'gr. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter nemzetgyűlési nyilatkozata szerint „Kornfeld Móric báró az egyetlen férfiú, akinek a tárcájában mindég van egy pár száz millió korona a magyar kultúra céljaira.” és Benedek (Ady..., 255–256.) (1918 végén) „Adyék pénze megint elfogyott. Fenyő Miksa közvetítésével báró Kornfeld Mórictól kaptak 20.000 koronát, ami még a háborús pénzromlás idején is tekintélyes összeg, anyagi gondjukat megoldja. Kornfeld báró máskor is támogatta őket, sőt alkalmmalig a Nyugatot is átsegítette gazdasági mélypontján. Nem árt realizálni, hogy a szociális forradalom lelkes harcosai, ha megszorulnak a Ganz villamosági gyár igazgatójához, a finánc-tőke egyik vezéregyéniségéhez fordulnak támogatásért, sohasem eredménytelenül.”

85. Miklós (Klein) Andor (1880, Budapest–1933, Budapest) (kitért) hírlapíró, az Est lapok alapítója, szerkesztője és tulajdonosa, az Athenaeum nyomdai és irodalmi intézet irányítója. 1927-től szervező erejét és befolyását a trianoni béke revízióját sürgető Rothermerre akció szolgálatába állította. Nagy vagyonából halálakor kelt végrendeletében több nemes célú alapítványt is tett. – Kempelen i.m. I. 84. és Zsidó Lexikon, 604.
86. Szederkényi Anna (1882, Mezőnyárad–?,?) (kitért) írónő korábbi neve Klein volt. Évtizedeken keresztül foglalkozott nemzetvédelmi szociális munkával, különösen a sok gyermekes magyar anyák támogatásával. – Kempelen i.m. III. 52–53. és Zsidó Lexikon, 828.
87. Bánóczy (Weisz) József (1849, Szentgál–1926, Budapest) tanár, irodalomtörténész, filozófus, az izr. tanítóképző igazgatója. A Magyar zsidó Szemle egyik megalapítója és kezdetben szerkesztője, az Izr. Magyar Irodalmi Társulat egyik alapítója, titkára és kiadványainak szerkesztője is volt. A magyar gyermekvédelem ügyének szintén lelkes támogatója, résztvett a Fehér Kereszt Lelenház megalapításában és ő szerkesztette a Fehér Kereszt naptárat. – Kempelen i.m. I. 120. és Zsidó Lexikon, 84–85.
88. Temesváry Rezső dr. (1864, Bécs–?,?) egyetemi magántanár, nőgyógyász, az Orsz. Anya és Csecsemővédelmi Egyesület alapítója, a Weiss Alice Gyermekágyas otthon igazgató-főorvosa. – Kempelen i.m. III. 193. és Zsidó Lexikon, 890.
89. Baumgarten Ferenc (kitért) (1881–1927) esztétikus, német író. Baumgarten a magyar irodalomban azzal tette a nevét halhatatlanná, hogy mintegy egymillió pengőt kitevő vagyonát a magyar írókra hagyta. E hagyaték egyike a legnagyobb magyar kulturális alapítvá-

nyoknak, s kamatait olyan meg nem alkuvó magyar írók kapják, akiknek a munkássága csak eszmei célokat szolgál. Az alapítvány vagyonkezelői Babits Mihály és Basch Lóránt ügyvéd. Az első B.-évdíjat 1929 januárjában osztották ki tíz magyar író között, akik fejenként négyezer pengőt kaptak. – Zsidó Lexikon, 95. aki a kákán is csomót keres, az persze talál is, egy 1943-ban a Magyar Út-ban megjelent cikk támadja az alapító 'álobjektivitás'-át, mivel szerinte „... a két háború közötti évek szellemi életére jellemző volt, hogy egyetlen jelentősebb díj serkentette az irodalmat és a tudományt, az is zsidó alapítvány volt, amely voltaképpen a 'zsidó fajvédelem' érdekeit szolgálta, hiszen alapszabálya kimondta: 'a jutalmazásra érdemes író vagy tudós mentes kell legyen minden faji elfogultságtól...'” – Juhász Gyula, Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944 (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1983), 134.

90. Kempelen i.m. I.140.

91. Bischitz Johanna (1829, Tata–1898, Budapest), a tatai majolikagyáros Fischer Móric Lánya. Meisel főrabbival együtt 1866-ban alapította a Pesti Izraelita Nőegyletet, amely az ország egyik legkiválóbb jótékonsági egyesületévé növekedett. Neki köszönhető az 1870-ben valamennyi felekezet számára létesített népkönyha. Az országnak alig volt jótékonsági egyesülete, melyben tevékenyen részt nem vett volna. – Zsidó Lexikon, 127.

92. Fischhof Ignác Vilmos, Fischof Adolf a híres osztrák publicista és Politikus bátyja, a nagyhirű morva országos főrabbi, Banet Mordechaj unokaöccse, Pesten a saját telkén hidegvíz-gyógyintézetet rendezett be, amelyet 1892-ben a kormány megvásárolt. Helyén utóbb az Orsz. Vakok intézete létesült. – Kempelen i.m. I. 128–129. és Zsidó Lexikon, 281.

93. Fraknoi (Frankl) Vilmos 81843, Ürmény–1924, Budapest) az Akadémia főtitkára majd alelnöke, a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője, nagyváradi kanonok, címzetes arbei püspök, a római Magyar Történeti Intézet alapítója. Egész vagyonát ennek céljaira és a Szent István Társulatra hagyta – Kempelen i.m. I. 117–119. és Zsidó Lexikon, 290.

94. Conrad Ottó a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ügyvezető igazgatója zsidó származású, utóbb a református hitre áttért szülők gyermeke. Conrad Ottó 1938-as katolizálása után élénk összeköttetést tartott fenn a katolikus főpapi körökkel; tevékeny híve volt legyházának és anyagilag is támogatta a katolikus püspöki kart szociális tevékenységében. – Kempelen i.m. II. 52.

95. Weisz Fülöp (1859,k Budapest-?,?) bankár, felsőházi tag. „Apostasága első idején... a legnagyobb titokban és a legszerényebb mértékben áldozott zsidó célokra, de csakhamar kitört belőle a meggyőződéses antiszemita és amikor a Kereskedelmi Bank tisztviselői a gondoskodásnak azt a mértékét kérték tőle, amelyet a Hitelbank tisztviselői élveznek, igen energikus mozdulattal tiltakozott a zsidó Rotschildok bankjával való összehasonlítás ellen.” – Radnóti i.m. 3.
96. (Ami Kiss Józsefet illeti) „Pénz dolgában nehéz volt eligazodni rajta. Fénykorában úgy tűnt néha, hogy gazdag, mint egy nábob. Ilyenkor semmit sem sajnált magától. Néha viszont nem átalotta, nyomorára hivatkozva, sorra sarcolni dúsgazdag tisztelőit. Különösen kedvére volt, ha gyűjtést indítottak a számára. Általában: inkább jómódját takargatta, mint szegénységét.
- A 'nagy béke' idejében történt, hogy Lánczy Leó, a legendás vagyonú bankvezér egy tavaszi reggel, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankba menet egy Fürdő (gr. Fürdő Attila) utcai csemegeüzlet kirakatában megpillantott egy gyönyörű ananászdinnyét. Ananászdinnye – tavasszal: ez a primőrök primőre. Üvegházi ritkaság, ha ugyan nem gyorsvonattal érkezett Itáliából... A kereskedő meg is adta a ritka csemege módját: porcelán tálon, vattába csomagolva mosolygott a kirakatban, nem csoda, ha Lánczy Leónak összefutott a nyál a szájában. Bement az üzletbe és megkérdezte az árát.
- Háromszáz korona – mondta hajladozva a csemege, mire Lánczy Leónak rögtön elment az étvágya az ananászdinnyétől. Akkor inkább vár vele egy darabig, de ennyi pénzt... egy dinnyéért... Mégse! Délelőtt a bankban felkereste a vezért Kiss József. Elmondta, hogy minden jövedelmét ráfizeti a lapjára, éheznek, szegényszemre be kell vallania, van olyan nap, mikor egy falat meleg étel sem jut a gyomrába.
- A költő előadása annyira megrázó volt, hogy a bankvezér diszkréten a kezébe csúsztatott háromszáz koronát. Nem bírta elviselni, hogy a költők szeme láttára éhezzenek...
- Délben vígan ballagott hazafelé Lánczy a Fürdő utcán, mert hatalmas tranzakciót sikerült aznap nyélbe ütnie, amiből sok ezer korona sétált be magánszámlájára is.
- A sarki csemegeboltnál eszébe jutott a dinnye. Úgy érezte, hogy nyugodtan megjutalmazhatja magát egy kis újdonsággal. Ma igazán megkereste az árát. Gyorsan bement, és határozottan szólt oda a csemegeésznek:

- Azt a dinnyét, amit reggel néztem, csomagolják be, kérem!
- Végtelenül sajnálom, vezérigazgató úr – csapta össze a kezét a boltos –, eladtuk. Nemsokára azután, hogy el méltóztatott menni. Lánczy meghökken. Egy háromszáz koronás ananászdinnye... És ilyen kapós... Fejcsóválva kérdezte:
- Kinek van annyi pénze Pesten, hogy gondolkodás nélkül háromszáz koronát ad egy dinnyéért? Ha nem üzleti titok, árulja el, ki vette meg.
- Kiss József szerkesztőúr – hangzott a válasz. Ő állandó kuncsaftom. Imádja az ingyencégeket...” – Békés i.m. 259.
97. Horváth I.m. 155–156.
98. Szabolcsi, Két emberöltő, 12. A banki támogatás már a mecenatura modern formáját jelzi: a mások pénzén való jótékonykodás (szükségessége) a kései polgári kultúrában egyre jelentősebb.
99. Horváth i.m. 68., 74., 77.
100. Lyka i.m. 21.
101. 1908 körül (ez a Nyugat megjelenésének éve is) a komoly magángyűjtők érdeklődése Budapesten is a modern művészet alkotásai felé fordult. – John Lukacs, Budapest, 1900, A város és kultúrája (Budapest: Európa Kiadó, 1991), 185. Az ausztriai párhuzamokat lásd Sármány–Parsons i.m.
102. „... a századfordulót követő kor krónikása 1919 után Szabó Dezső így emlékezett vissza ez évekre: 'Mikor... Tisza István végigvert rajtam a hazaáruló szóval... akkor a Nyugat okos zsidói felém jöttek és mondták: – Miért hagyod némán a tehetségedet? Vágysz nyaranta külföldre és nincsen pénzed, tele vagy mondanivalóval és hallgatsz. Mi teret adunk neked, ahol kibeszélheted magad és pénzt adunk, hogy utazhass. Feltételünk az, hogy írd őszintén azt, ami benned vah. Bűnös, botor magyar faj, mikor szólsz így legjobb erődhez!’” – Szabó Dezső, Tanulmányok és jegyzetek. (Budapest: 1920), Előszó – idézi Horváth i.m. 19–20. Lukács György említi kései visszaemlékezéseiben, hogy miután drámatörténeti tanulmányával 1908 februárjában díjat nyert a Kisfaludy Társaság pályázatán apja a mecénásává vált – Lukács György, Megélt gondolkodás – életrajz magnószalagon (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989) A50. Témánk szempontjából fontosabb ezen visszaemlékezés egy másik részlete: „Apám, Lukács József, az Angol–magyar Bank igazgatója volt, nagyon gazdag ember. Az ő apja paplankészítő volt Szegeden. Apám felvette a magyar nemességet, politikailag a legkonzervatívabb áramlatokat támogatta, de a modern magyar

művészeknek, Bartóknak és Ferenczinck (Károly!?) nagyvonalú mecénása volt.” – Az interjú (1971-ből) in: Erösi István, A szerző szeretné, ha a pofa feje és a csomó emlékeztetne egymásra (Budapest: Pátria könyvek, 1992). 13.

103. A magyarországi polgárság két másik meghatározó összetevője a lateiner magyar középosztály és a nemzetiségek, elsősorban a hazai németiség, magyarosodó városi elemci. (A 'zsidó' mecenaturáról, annak jelentőségéről mondtak mutatis mutandis rájuk is vonatkoznak.) Ez a heterogén polgárság a budapesti s ezáltal a magyarországi tömegkultúra megteremtője, hordozója s legfőbb fogyasztója.
104. Jóllehet a történeti országterületen belül a magyarság szupremációját biztosító abszolút többség, az a bizonyos 1910-es népszámlálás szerinti ötvenegynéhány százalék, csak az etnikai magyarság közel 8%-át kitevő zsidóság aktív részvételével volt biztosítható, a zsidók száma (még esetleges kikeresztelkedésük után is) a közhivatalokban, politikai pályán vagy a katonatisztek stb. között feltűnően alacsony volt, amiképp az 1867–1918 közötti időszak mintegy 200 megnevesített izraelita családja is nagyon kevés a népességben betöltött számarányukhoz képest.

GYÖRGY HARASZTI:

JEWISH CHARITY AND PATRONAGE IN BUDAPEST AT THE TURN OF THE CENTURY

This work contains somewhat more than appears in the title: it includes the time range from the middle of the past century to 1938 and not only the activities in Budapest, but those in all Hungary, although it focuses upon on the patronage of the Jews from Budapest from 1896 (the 1000 years anniversary of the foundation of Hungary, to the first world war since these patronage are the most important ones and they serve as a paradigm for all the others.

The establishment of the sui generis Jewish patronage in Hungary was preceded by a long period of development that we pretend to divide into three parts for the sake of easier understanding, but in

reality these frequently parts were tempo rarely and locally parallels, sometimes they interfered with each other or even collided.

The first part is the local Jewish philanthropy that is based on the traditional charity, the tzedaka. This work considers only those aspects of these activities that surpass the local religious charity and lead to a universal Jewish patronage. The Talmud rules that every Jew will an „average“ salary should give 10 per cent of his income to the poor. The tzedaka is the basis of the Jewish patronage: despite the tendency to abandon religion and even Judaism the old habit of charity continued to survive in the genes.

The second kind of patronage (between 1860ies and the end of the century) consists of activities that surpass the local framework, but still serv primarily the Jewish community. At some instances there are already signs of the individual, all-national tendencies that characterize the third phase. The basis of the patronage of this period is the religious community and the middle class that leads it that is able to fulfill the duties of the consigner, the sponzor and the collector. There are three important tendencies in this period: the path leads from the orthodoxy to the neology, from the Hungarian Jew to the Jewish Hungarian, from community charity to individual patronage. The outstanding tendency of the three that includes the other two is the process of Hungarianization: the second part is an appropriate expression of this process.

The third phase, the universal Jewish patronage is not the last one. In the majority of the cases the benefactor is not connected in his person or in his activities to his former religion, he becomes a „good Hungarian and Christian“. He might have two kinds of connection with the Jewish patronage:

a. Even though he does not practice Judaism, he accepts his roots and discreetly supports Jewish organizations.

b. He supports antisemitic Christian and/or Hungarian organizations.

In the period described in this work the patronage is a form of social self-expression and emancipation. Its main function is to make the world respect the Jews. (These activities lead to further social recognition such as giving nobility to certain Jews).

MÓZER IBOLYA:

„MUNKÁLKODJATOK ANNAK AZ ORSZÁGNAK JÓLÉTÉN, AMELYBE VITTELEK BENNETEKET”

Zsidók az i.sz. I. századi Római Birodalomban

I.sz. 70 Áv 9-én a Második Szentély pusztulásával látszólag véget ért a zsidó nép története. Sokak számára úgy tűnt, itt a Vég, ami ezután következik, azért nincs értelme megszületni.

Szögezzük le a józan ész, az utókor bölcsessége révén, hogy *ez nem igaz!*

Idézzük fel a zsidó háborúhoz kapcsolódó talmudi mesét!

Öreg tudósok kis csapata Jóchánán ben Zákkáj rabbi vezetésével, a rómaiakkal vívott súlyos harcok közepette elhagyta Jeruzsálemet és Javnéba, a kis tengerparti városba igyekezett (Jaffa és Lydda között), hogy ott iskolát alapítson. A menekülő kis csapat vezetője: Jochánán találkozott római katonákkal, közülük az egyiknek, – a későbbi Vespasianus császárnak –, azt jövendölte, hogy császár lesz. A jóslatért cserébe a katona felajánlotta a rabbinak, hogy egy kívánságát teljesíti.¹

A tudós rabbi, az értelmetlen, az eleve reménytelen küzdelmet elvető öreg bölcs, egyesek szerint a „hazaáruló”, csupán azt kérte, hogy a hódítók kíméljék meg Javnét, ahol a zsidók folytathatják szellemi tevékenységüket és újabb generációkat nevelhetnek fel.

A későbbi nemzedékek méltatlan bírálatát kapta az öreg tudós, miért volt ennyire megalkuvó, miért nem kérte Jeruzsálem megmaradását, a hódítók elvonulását.²

Nem! Jóchánán az egyetlen helyes alternatívát választotta. A két világ (a római és a zsidó) találkozásából, akkor csak ez az út biztosította a zsidóságot, a zsidó szellemiség megmaradását.

Jeruzsálem megmentése teljesíthetetlen kérés lett volna, de a javnei tanház megmaradása – a zsidó identitás megőrzésének egyetlen lehetősége volt a Római Birodalomban. Jóchánán, aki nem támogatta a Római Birodalom elleni fellépést, helyesen ítélte meg az erőviszonyokat. A rabbi megfontolt kérése a galutban való viselkedés, a túlélés paradigmája. A galut, a fogság, az idegenek között élés metaforája függetlenül attól, hogy ez „önként” vállalt, vagy a hódítók fegyverei által teremtett szolgaság.

A galut-élethelyzet elfogadását Jeremiás a babiloni fogság idején így fogalmazta meg: „Építsetek házakat és lakjatok bennük; telepítsetek kerteket és egyétek gyümölcsét, vegyetek magatoknak feleséget, hogy fiúk és lányok szülessenek; fiaitokat házassítsátok meg, lányaitokat adjátok férjhez, hogy ők is fiúknak és lányoknak adjanak életet: nektek ugyanis sokasodnotok kell ott, nem pedig kevesbednetek. Munkálkodjatok annak az országnak jólétén, amelybe vittelek benneteket; imádkozzatok érte az Úrhoz, hiszen jóléte a ti jóléteitek is.”³

Ez a Római Birodalomban élő zsidók stratégiája a zsidó háború előtt és utána is. A fantázia világába tartozott volna az i.sz. I. századi Római Birodalom bukásában reménykedni. Aki kisebbségben él, annak a többség békéje és jóléte, saját békéjének és jólétének a záloga. Aki jó zsidó a galutban, az lehet egyben jó római is, s ez nem jelenti a zsidó identitás feladását, sokkal inkább annak megőrzését, továbbadását.⁴ Ez Jeremiás üzenete, de ez Jóchánán ben Zakkáj üzenete is.

Hogyan, milyen politikai helyzetből jutottak a Római Birodalomban élő zsidók a zsidó háborúhoz, a Második Szentély pusztulásához? E kérdésekre válaszolva talán közelebb jutunk Jóchánán bölcsességének megértéséhez.

A galut-zsidóság i.sz. I. század eleji társadalmi viszonyait részben a judeai, de főként a Róma-városi és az alexandriai zsidóság helyzetének bemutatásával közelíthetjük meg.

„A rómaiak közül elsőnek Gnaeus Pompeius hódoltatta meg a zsidókat”⁵. A római hadvezér az utolsó Szeleukida király legyőzése után eljutott Erec Jiszráel határára, i.e. 63-ban háromhavi ostrom után elfoglalta Jeruzsálemet. II. Hyrkanos (i.e. 63–40) lett a politikai hatalommal is rendelkező főpap – Róma felügyelete alatt. A főpap hatalma Judeára, Peraeára és Idumea egy részére zsugorodott. Pompeius, aki „győzelme jogán” a jeruzsálemi templomba is beléphetett, II. Hyrkanos riválisát (egyben testvérét), II. Aristobulost hadifogolyként vitte Rómába (a római birodalmi politika jellegzetes módszerét követte), és diadalmenetében fogolyként vonultatta fel.

Pompeius Judeát nem kebelezte be, de a Szelenkidák egykori birodalmának megmaradt részét Syria néven római provinciává tették, s a provinciához csatolták Judeát. Pompeius távozása után szinte állandósult a nyugtalanság Palesztinában; Gabinius szíriai legatus egyre jobban korlátozta II. Hyrkanos hatalmát, bár i.e. 40-ig még betöltötte a főpapi tiszteletet, de a Hasmoneusok hatalma a valóságban már összeomlott. A súlyos helyzetet tetézte, hogy M. Licinius Crassus római proconsul kirabolta a jeruzsálemi templomot.⁶ A gyengekezű Hyrkanos mellett, az

edomita Antipater, mint tanácsadó, gyakorolta a tényleges hatalmat. A római polgárháborúban J. Caesar mellé állt, aki II. Hyrkanost megerősítette főpapi méltóságában és etnarchosi ranggal tüntette ki. Antipater Judea epitroposa, az ország kormányzója lett, ő maga is és családja is római polgárjogot kapott. J. Caesar intézkedései lehetővé tették Antipater edomita (félzsidó) családjának megerősödését, s hatalomrajutását. Így került a rómaiak jóvoltából, e család képviselője, Nagy Heródes (i.e. 37–i.e. 4) Judea trónjára. A zsidók gyűlölték, mert idegennek tartották, s mert kiszolgálta a rómaiakat.⁷ Heródes kezében a zsidóság csupán eszköz volt céljai megvalósításához. A főpapok kiválasztásakor a mózesi törvények szerint járt el akkor, amikor csak kifogástalan családból emelte ki őket, de nem volt tekintettel a törvényekre akkor, amikor leváltotta őket, kegyvesztettségük miatt másokkal cserélte fel őket. Ilyen diktatórikus eszközökkel kívánta megakadályozni az ellenzéki politika kialakulását.⁸

Heródes félfüggetlen állama hamarosan integrálódott a birodalmi struktúrába. Nagy Heródes belülről készítette elő a római hódítást. Mindig a rómaiak számára kedvező megoldást választotta., Róma hatalma a „jelképes” (egy ala és néhány cohors) megszálló hadsereg révén érvényesült. I.e. 4-ben a király halálakor, Archelaos, Antipas és Philippos csak a római senatus és a princeps jóváhagyásával érvényesíthették apjuk végrendeletét, ennek megakadályozására a palesztinai zsidók a Rómában élő hittársaikkal együtt küldöttséget menesztettek Augustushoz, hogy állítsa helyre a főpap jogkörét és rendelje Palesztinát közvetlenül Róma fennhatósága alá.⁹

Antipas Galileát, Peraeát; Philippos Bataniát, Trachonitist és Auranitist tetrarchaként, tehát a királynál alacsonyabb rangú, függő helyzetben lévő politikusként irányította.

Archelaos Idumeát, Judeát és Samariát kapta.¹⁰ Alattvalóit nem sikerült megnyernie, panaszt emeltek ellene Augustusnál, aki nemcsak trónjától fosztotta meg Archelaost, hanem i.sz. 6-ban Viennába száműzte.

Nagy Heródes királyságának politikai státusa, a részekre szakadás után is a római nagypolitika törekvéseinek volt alárendelve. Az északi területek, melyeket Philippos tetracha kormányzott (i.e. 4.–i.sz. 34), halála után közvetlenül római fennhatóság alá kerültek, majd i.sz. 37-ben Caligula Nagy Heródes unokájának, a római udvarban nevelkedett, Herodes Agrippának adta.

Antipas lugdunumi száműzetésével a galileai és a peraeai területeket is Agrippának jutottak, i.sz. 39-ben Samariát és Judeát is a koronája alá

tartozó területekhez csatolhatta. Uralkodásának néhány éve alatt Nagy Heródes egykori birodalma ismét egy kézben egyesült. Heródes Agrippa uralkodása a római princepsok és a zsidók közötti jó viszony kifejeződése volt. Mindez a zsidó diaszpórákban is kedvezően éreztette hatását. Agrippa volt az utolsó zsidó uralkodó Palesztinában.¹¹ I.sz. 44-ben Caesareában hirtelen meghalt, s ekkor egész birodalma római provinciává lett.

A Nagy Heródes-i örökség judeai részét már i.sz. 6-tól, Archelaos száműzetésétől, római procurator irányította. A procuratorok általában a principatus korai időszakában lovagrendiek voltak.¹² A feszültségekkel teli judeai területeken eleinte gyakran váltották őket, bár Tiberius ezen a területen is némi állandóságra törekedett.¹³

A 11 troparchiára osztott Judea irányítását ellátó procurator nem volt teljesen alárendelve a Syriát kormányzó császári legatusoknak, a procurator némi önállósággal rendelkezett, a szíriai kormányzó csak veszély esetén avatkozhatott be a terület ügyeibe.¹⁴ A procurator volt a felelős a helyi hatóságok által beszedett adókért; bíraskodási jogköre mellett a helyi hatóságok is rendelkeztek korlátozott bírói hatalommal. A procurator polgári hatalmát egészítette ki a zömmel Caesareában, a székhelyen elhelyezett katonaság.¹⁵

A Julius Caesar által adományozott kiváltságok következménye volt, hogy a zsidók megtarthatták vallási szokásaikat. A principatus korában a mózesi törvényekből eredő képtiltalom alapján eltekintettek attól a rómaiak, hogy a csapatjelvényeket és az azokat díszítő császárképeket bevigyék Jeruzsálembe. Nem kényszerítették a zsidókat, hogy résztvegyenek a császárkultuszban – kivéve Caligulát, – megelégedtek azzal, hogy a jeruzsálemi templomban naponta áldozatot mutatnak be a császár életéért.

A római birodalmi kormányzat, a kedvezmények mellett is, súlyos teherként nehezedett a judeai zsidókra.

A judeai Erecben, vagy inkább a judeai galutban élő zsidók az i.sz. I. századi zsidó társadalomnak csak az egyik rétegét jelentették. Természetesen a Római Birodalomba való betagozódásuk nagy hatással volt a diaszpórák zsidóságára. Az ereci zsidók Rómához fűződő viszonya nem volt független attól a helyzettől, mely a galutzsidóság két másik fontos rétegét alkotta; így az Urbsban és az egyiptomi Alexandriában élőkétől. Mindhárom zsidó társadalomra igaz, hogy a Római Birodalomban élni, alkalmazkodást jelentett a birodalom gazdasági, társadalmi, politikai, nyelvi, kulturális viszonyaihoz. elfogadni és biztosítani a többség szokásait, életvitelét-, de egyben elfogadtatni a kisebbség, a zsidó közösség

vallási szokásait, létformáit. A megmaradás egyetlen zsidó társadalom, de különösen a diaszpórában élők számára sem jelentette az önfeladást. A zsidó társadalmak számára a római lét az alkalmazkodás, az uralkodó iránti tisztelet megtartását, a szükséges kötelességek vállalását jelentette – ez volt a megmaradás alapja. Az identitás megőrzésének lényege pedig, hogy tud-e az egyén, a zsidó közösség, zsidóként élni. Élheti-e a másságot, betarthatja-e vallási előírásait, megtarthatja-e a sabbatot? A legfőbb túlélési stratégia: elkülönülni és érintkezni; elkülönülni vallási téren, érintkezni politikai téren.

A korabeli források visszatérő gondolatként idézik azt a kívánságot, hogy a jószándékú princepszek biztosítsák a zsidó vallás előírásainak betartását, hogy élhessenek a zsidók ősi szokásaik szerint, ha az különbözik is a többi, a birodalomban élő nép szokásaitól. Legyen és maradjon a zsidó vallás religio licita.¹⁶

A zsidó kisebbségeket, főként a zsidó vallás másságát elutasító zsidógyűlöletnek igen mély gyökerei vannak. A római kori irodalmi antiszemitizmus a hellenisztikus időkre, IV. Antiokhosz Epiphanész (i.e. 175–164) frástudóira vezethető vissza. Ez az irodalmi zsidóellenes vádaskodás azonban kapcsolódhatott a Jozsefben Matitjáhu (Josephus Flavius) által említett lütkiai szerzőhöz, Mnaszeaszhoz (i.e. II. század első fele), aki a zsidókról írt könyvében a számarkultusz, a babonáság, az emberáldozat vádjával illette őket és ezzel a későbbi antiszemita irodalom alapját vetette meg.¹⁷ Ezek a vádak egyébként Diodórosnál és Tacitusnál is előfordulnak.

Különleges életformájuk miatt tisztelettel vegyes megvetéssel vették körül a zsidókat a hellenisztikus világban. A bizalmatlanság a megvetés időnként ellenségességgé, gyűlölködéssé fajult. Az i.e. II–I. század folyamán a zsidóellenes propagandának két alexandriai görög író volt a leghangosabb képviselője. A régebbi, a szír származású sztoikus író: Poszeidóniosz (kb. i.e. 153–50), aki átvette a hellenisztikus udvarban elterjedt zsidóellenes propagandát, mely szerint a zsidókat undorító betegségük miatt kergették ki Egyiptomból; hogy Mózes törvényei gyűlöletre izgatnak más népek ellen; a Szentély belsejében a zsidók szamarat imádnak és emberáldozatot (görög) mutanak be. Történelmi művében az általános hanyatlás tendenciáját, a görög Kelet agóniájának folyamatát vetette fel. A Gnaeus Pompeiussal szívélyes barátságban lévő Poszeidóniosz rhodoszi iskolájában tanult, s annak ifjú kortársa volt: Apolloniosz Molon. Az ifjabb rhodoszi író már önálló antiszemita vádiratot készített, melyben különösképp Mózes ellen lépett fel támadólag. A már korábban említett zsidóellenes koholmányokat a vallási

szokásaikról felerősítette, s mindezt kiegészítette a zsidó nép tehetségtelenségének vádjával.¹⁸ Ezeket a gondolatokat vette át Cicero is, aki a rhodoszi rétoról, Apollónios Molontól tanult.

Az antiszemita irodalom Alexandriában volt a legélesebb hangú, itt élt a legjelentősebb zsidó diaszpóra a római időben. Így az alexandriai görög Cheremon (i.e. 50 körül) is zsidóellenes történetekkel színezte Egyiptom történetére vonatkozó feljegyzéseit. Még elfogultabb rosszindulattal írt az ifjabb alexandriai kortárs Lysimachos. Ezeket a töredékes antiszemita megnyilvánulásokat foglalta „egységbe” az alexandriai zsidóellenes tábor vezetője: Apion, aki nemcsak Mózes zsidó voltát, s a zsidó vér ősi múltját vonta kétségbe, de a cselekvő antiszemita megnyilvánulásoknak is a vezetője volt. Ő állt annak az alexandriai görög követségnek az élén, mely Caligula császárnál járt, hogy bevádolja az Alexandriában élő zsidókat.

Az antiszeminizmussal való együttélés a diaszpóra zsidóság számára súlyos feladatot jelentett. A zsidóság szétszóródása az i.e. VIII–VII. századi deportációkkal indult el, majd újabb erőteljes lökést kapott a babiloni fogsággal. a deportálás előtt ekkor többen menekültek Egyiptomba.¹⁹

Az i.e. II. századi hellenizmus időszakában jelentős mértékben növekedett a zsidó diaszpórák száma. A zsidók „... már majdnem minden városban megtelepedtek és aligha lehet olyan helyet találni a föld kerekén, ahol ez a nép ne vetette volna meg a lábát...”²⁰ Már nem csak Egyiptomban, Szíriában, Kis-Ázsiában, Hellász területén, de Rómában is sok zsidó élt. A Római Birodalomban az isz. I. század elején a zsidók a lakosság kb. 7–11 %-át tették ki, ami 4,5–6 millió közötti lélekszámot jelentett, s ennek megközelítőleg a fele, kb. 3 millió zsidó élt diaszpórában.²¹

A zsidók, így a diaszpórában élők jogi helyzetét is Rómával kapcsolatban két szerződés határozta meg. Az egyik, amelyet az i.e. 163-ban a római senatus kötött Juda Makkábival, a másik, melyet Julius Caesar kötött i.e. 47-ben az „utolsó makkabeussal” (II. Hyrkarossal). E szerződések értelmében a zsidó nép „amicus sociusque populi Romani”. (Társa és szövetségese a római népnek.)

Ez a szövetség, mint láttuk inkább védnökséget jelentett; Nagy Heródes hatalmától eltelve, Palesztina határait római katonaság védelmezte. Heródes örökségének felosztása után is érvényben maradtak a szerződések, mivel nem győzték le a zsidókat, nem lettek dediticius-ok. Általában a zsidók a Római Birodalom peregrinusai közé tartoztak, bizonyos kiváltságokat élveztek (pl. nem voltak kötelesek szombanton

megjelenni a bíróság előtt, szabadon létesíthettek zsinagógákat, engedményeket élveztek a császárkultuszban stb.), melyekért nem kellett külön folyamodniuk.

Voltak teljes római polgárjoggal rendelkező személyek is a zsidók között, de ez általában különleges privilégiumként volt csak megszerezhető. Élénk vita folyik arról, hogy az egyes városokban milyen volt a zsidók jogi helyzete. Ebből a szempontból számunkra két város: Róma és Alexandria területén élő zsidók jogi státusa a fontos.

Rómában, a városban is éltek zsidók már az i.e. II. század eleje óta, a Tiberis túlsó partján. A betelepedést elősegítette Róma és a Makka-beusok közös fellépése a szeleukidák ellen, – Simon főpapot Róma államfőként ismerte el. Ez a baráti együttműködés sem gátolta Rómát abban azonban, hogy kitiltsa a káldeus csillagjósokkal együtt a zsidókat, nemcsak a város, de egész Itália területéről, mint akik megmérgezik a római erkölcsöket.²²

A kitiltás ellenére folytatódott az i.e. I. században a zsidók Rómába települése, főként azután, hogy Pompeius i.e. 63-ban elfoglalta Jeruzsálemet. Sok zsidó került ekkor rabszolgaként Rómába, de hamarosan felszabadították őket.²³ A principatus korára kb. 15 ezer zsidó élt a Városban, hivatalt nem viseltek, de iskolákat, zsinagógákat (13-at) működtettek. A római zsidók nagyobb részét görögül beszéltek, de zsidóságukat sírfelirataik jelképeivel is (menóra, lula, sófár) kifejezték. Ereci rabbik tartották velük a kapcsolatot. A legfőbb kifogás velük kapcsolatban a szabbat tartásán kívül az volt, hogy a zsengekéből szent pénzeket gyűjtöttek és Jeruzsálembe küldték.²⁴

Nem elkülönített részben laktak a zsidók Rómában, de voltak olyan területek, különösképp a Subura, ahol nagyobb számban éltek. Itt voltak a lenszövők, gyapjúkészítők, kovácsok, kereskedők házai, üzletei. A regio Transtiberina Róma idegenek-lakta része volt, itt tehát jelentős számú zsidó lakott. A császárkor I. évszázadában a Campus Martius szélén és a Porta Capena környékén voltak a város legtipikusabb zsidó körzetei.²⁵

A római zsidók főként iparral, kiskereskedelemmel, szállítással foglalkoztak; az üvegipar, a takácmesterség, a kelmefestés, az élelmiszerkereskedelem területén tevékenykedtek. Foglalkozási ágak szerint tömörültek zsinagógákba; így pl. külön zsinagógájuk volt a fuvarosoknak és a kályhásoknak, jelezve, hogy ezek is fontos szakmák voltak a római zsidók körében. A római diaszpórában élő zsidók rosszabb szociális viszonyok között éltek, mint az alexandriaiak. Bár itt is voltak közöttük vagyonos kereskedők, de sok volt a szegény, a koldus.²⁶ A szakmai alapon szerveződő zsinagógia szervezet egyben érdekképviselői szerv is

volt, élén az archisynagogus állt. A különböző zsinagógák együttműködését szolgálta a római zsinagógák legfelsőbb tanácsa: a gerusia, illetve az archonok tanácsa.²⁷

A zsinagógai szerveződés nagyobb önállóságot biztosított a római hatóságokkal szemben. E testületnek vallási, erkölcsi ügyekben döntő szava volt, ugyanakkor korlátozott bűnügyi joghatóságként is működött.²⁸

Antiszemita megnyilvánulásokról a köztársaság végén, a principatus kezdetén a birodalom központjában, Rómában nem beszélhetünk. De a zsidók iránti ellenszenv gyakran fejeződött ki abban, hogy vallási szokásaik miatt nevetségessé tették őket, ezért gúnyolta őket Horatius²⁹ is és Juvenalis is.³⁰ A hivatalos politika bizonyos kedvezményeket adott nekik.³¹

Julius Caesar megengedte a zsidóknak, hogy vallásuknak, hagyományaiknak megfelelően éljenek a Városban. Augustus „... nem űzte ki őket Rómából, nem vette el tőlük római polgárjogukat, sőt zsidó polgárjogukkal is törődött. Nem tett semmi újítást az imaházakkal kapcsolatban, nem tiltotta el gyülekezeteiket a törvények magyarázata céljából, és nem ellenezte a zsengek áldozását, hanem olyan kegyelettel viselkedett intézményeink iránt, hogy majdnem családostúl fényes ajándékokkal ékesítette szentélyünket, meghagyván, hogy örökre minden nap folytonos égő áldozatokat mutassanak be saját pénztárából zsergél a legfőbb Isten tiszteletére – melyet azóta is bemutatnak és mindörökre be fogunk mutatni.”³²

Augustus jószándéka abban is megnyilvánult, hogy a zsidókat sem hagyta ki a congiariumokból, sőt ha az osztás szombatra esett, akkor a zsidók az ezt követő napon kapták meg az adományt.³³ A pietas nemcsak a princepsset, de közvetlen környezetét – így Liviát és Marcus Vipsanius Agrippát is jellemezte.

Augustus korában már olyan jelentős volt Rómában a zsidó közösség, hogy közülük 8000 ember csatlakozott ahhoz az ereci zsidó követséghez, mely Nagy Heródes halála után politikai kérésekkel Augustusnál járt.

Tiberius, a második princeps a béke, a nyugalom fenntartása végett kezdetben jóindulattal viseltetett a városbéli zsidók iránt, de a kezdeti évek után egyre nagyobb problémát jelentett zsidóként Rómában élni. A mindenkire gyanakvó uralkodó hitt a befolyásos besúgónak, hogy a zsidók meg akarják dönteni a hatalmát. Amikor Aelius Seianus, a teljhatalmú praefectus praetorio hamis vádat emelt a Rómában lakó zsidók ellen, hogy Tiberius ellen összeesküvést szerveznek, eltávolította őket a városból. Közülük 4000 fiatal férfit besoroztak katonának és a

Szardinián garázdálkodó rablók elleni hadjáratnál alkalmazták őket.³⁴ Tiberius igyekezett a jó viszony látszatának megőrzésére, ugyanis „megnyugtatta” a zsidókat, hogy csak a bűnösöket éri büntetés, egyébként szokásaikon, hagyományaikon nem kíván változtatni. Mindenesetre ő volt az első római uralkodó, aki zsidókat űzött ki Rómából.

Tiberius antiszemita rendelkezése, mely a Rómában élőket sújtotta, a harmadik princeps idején is éreztette hatását. Így Caligulának nem is lehetett konfliktusa a Rómában élő zsidókkal, sokkal inkább az Alexandriában és a Jeruzsálemben élőkkel.

Claudius uralkodása kezdetén általános kegyelemben részesítette a zsidókat, így számuk ekkor kb. 50.000 lehetett Rómában. A negyedik princeps uralkodásának második felében, isz. 49-ben a zsidókat Rómából kitiltó ediktumot adott ki.³⁵

Cassius Dio tudósít arról, hogy Claudius ezen rendelkezését egy „jóval mértéktartóbb” lépés előzte meg. A történetíró véleménye szerint, amikor a római zsidók száma ismét olyan mértékűvé növekedett, hogy a városból való kiűzésük forrongás nélkül nehéz lett volna, akkor Claudius közvetlenül nem száműzte őket, de megtiltotta, hogy ősi életformájuknak megfelelően összegyűljenek.³⁶

A római zsidókkal kapcsolatos kezdeti tolerancia összhangban volt Heródes Arippa és Claudius barátságával.³⁷ Később azonban, amikor a zsidóellenes zavargások a birodalom békéjét veszélyeztették, a város belső nyugalma már nem vallási, hanem politikai kérdéssé vált.

A birodalom békéjéhez, a zsidóság egyéni és közösségi létéhez nagy mértékben hozzátartozott az alexandriai zsidó diaszpóra helyzete. A zsidók Egyiptomba telepítésének, mint utaltunk rá, több hulláma volt. Az alexandriai diaszpóra megerősödése szempontjából Alexandrost kell kiemelni, aki a város alapításakor számtalan zsidót telepített le. Az Egyiptomban élő zsidók jelentős része Alexandriában élt.³⁸ Josephus feljegyezte, hogy maga Alexandros jelölte ki azt a helyet a város területén, ahol a zsidók laktak.³⁹ A Delta-negyedén kívül Philón korában már valószínűleg más városrészekben is éltek zsidók. Az ún. zsidó negyedekben természetesen nem-zsidók is laktak és zsidók Alexandria más részeiben is éltek.⁴⁰

A görögnyelvű, hellenisztikus műveltségű diaszpórazsidóság szellemi központjának, Alexandriának a kiemelkedő szerepét, s így Jeruzsálemmel való rivalizálását két tényező is biztosította. A jelentőségét meghatározó egyik fontos tényező az volt, hogy itt, Alexandria mellett, Leontopoliszban volt az első kultuszhely, az első templom, ahol a Palesztinából elmenekült IV. Oniás főpap megkezdte az áldozatbemuta-

tást.⁴¹ A másik meghatározó momentum pedig az volt, hogy a Biblia görög fordítását a Septuaginta virorum translatio-t itt végezték el.⁴²

Az alexandriai zsidóság a kisebbségi létben a mózesi törvényeket már nem szószerint tartotta meg, hanem allegorikusan értelmezte. Növekedett a különbség, alkalmanként az ellentét is a diaszpóra (főként az alexandriai) és az ereci zsidók között. A Septuaginta elkészültét Alexandriában évente megünnepelték, míg Jeruzsálemben gyászoltak, mint az aranyborjú-imádasával kapcsolatos eltévelyedéskor. Az alexandriai zsidó-lét egyre inkább a kisebbségi lét példájává emelkedett.

A diaszpóra zsidóság a Római Birodalomban sajátos jogi viszonyok között élt. Autonóm szervezetük alapja a zsinagógai közösség volt. A vallásos közösség istentiszteleti vezetője az archisynagógos (rós há) volt⁴³, a gyülekezet élén a gerusia állt, ennek feje a gerusiarchés volt.⁴⁴ Mellette működött egy szűkebb archóni testület.

Ebben a szervezetben, – meghatározott keretek között –, a zsidók szinte önállóan intézték istentiszteleti, nevelési, szociális-gondozási, igazgatási és bíraskodási ügyeiket. A zsinagógai szervezet iskolákat a bét há-széfert és a bét há-midrást működtette.⁴⁵

Ez a szervezet a temetkezési helyek biztosításával, a nagyarányú gondoskodási hálózatával a szilárd összetartozás formáját nyújtotta.

A nagyobb városokban, így az egyiptomi Alexandriában is működött egy szervezet, amely a zsinagógákat összefogta, élén az etnarchos (népvezér) állt. Josephus a kappadokiai Strabónt idézve így beszél erről: „Meg van az előljárójuk, aki közügyeiket intézi, igazságot szolgáltat, szabályozza a kereskedelmet, rendeleteket ad ki, mintha önálló államnak az uralkodója volna.”⁴⁶ Pseudo-Aristeas alapján a későbbi források Alexandriában egy zsidó politeumáról beszélnek.⁴⁷

Alexandriában jelentős számú, vagyonos zsidó élt. Legtöbben közülük iparosok, arany-, és ezüstművesek, szövőmesterek, szőnyegkészítők, kereskedők, hajózási vállalkozók, adószedők, pénzváltók voltak. Szellemi életük is pezsgő volt, drámai műveket, bölceleteket írtak és adtak elő görög nyelven Mózesről.

Legnagyobb gondolkodójuk, az alexandriai szinkretizmus képviselője Philón volt, aki a Tórához írt görögnyelvű magyarázataiban Mózes és Platon gondolatainak hasonlóságát fejtegette.⁴⁸ Az alexandriai zsidó szellemiség kibontakozását, a hellenisztikus zsidó kultúra alapköve: a Septuagita döntően meghatározta. Alexandria zsidóságának életmódja sokban hasonlított a modern nagyvárosi ember életéhez. Ez volt az első város a Római Birodalomban, ahol nyílt antiszemita fellépésre került sor. A város zsidókra féltékeny görög kereskedői a már ismert rágalma-

kat szórták a helybéli zsidókra, hogy szentélyükben számárfejet imádnak, hogy évenként egy-egy görögöt megölnek (vérvád), hogy nem Isten vezette ki őket Egyiptomból, hanem undorító betegségük miatt üzték őket ki.

Az i.sz. I. században a gazdasági, szellemi tevékenységében meghatározó alexandriai zsidóság identitása megőrzése végett fontos kérdésnek tartotta, hogy megfelelő kapcsolatot építsen ki a birodalom vezetőjével, princepsével. Már Julius Caesar kedvezményekben részesítette a diaszpórákat, az alexandriai zsidók kiváltságait megerősítette.⁴⁸ Augustus, az első princeps jó viszonyra törekedett az alexandriai, de általában a diaszpóra-zsidósággal. Példaértékű a galatii edictuna, melyben a princeps nemcsak azt engedélyezte, hogy a zsidók kultuszukat gyakorolhassák, hogy pénzt gyűjtsenek, s azt Jeruzsálemba küldjék, de ünnepeik, szent könyveik, tárgyaik is állami védelemben részesüljenek. Politikai megfontolások vezették Augustust, hogy ezzel csírájában fojtsa el a görög-Keleten kibontakozó antiszemitizmust.⁵⁰

Bár nincs adatunk arra, hogy uralkodásának második felében visszavonta volna a zsidó közösségeket érintő kiváltságokat, de a zsidók iránti kegyességében megtorpanást kell látunk. Azt tanácsolta például Gaius Caesarnak, hogy egyiptomi útja során, i.sz. 1-ben *ne* látogassa meg az új zsinagógát, hogy ne kelljen így ajándékot adnia. Ezt példázza ugyancsak Nagy Heródeshez fűződő viszonyának megváltozása is, aki a trachonitisi incidens kapcsán barátból alattvalóvá degradálódott.⁵¹

Tiberius, aki az augustusi politikai rendszert igyekezett konzerválni, az alexandriai zsidók iránt kegyesnek mutatkozott, nehogy a birodalom békéje belülről felbomoljon.⁵² Róma-centrikus politikájában „csak” az Urbs-beli zsidók eltávolítására került sor. A második princeps uralkodásának végén, Avilius Flaccus egyiptomi praefectus idején Alexandriában mégis zsidóellenes zavargásokra került sor.⁵³ Az egyiptomi helytartó Tiberius barátja volt, s a princeps halála után nem élvezte az új uralkodó, Caligula szimpátiáját. Az alexandriai görögök és zsidók közötti ellentét i.sz. 38-ban tört a felszínre. Caligula trónralépése kezdetben, a zsidó-kérdést illetően, kedvezőnek látszott. Agrippát, ifjúkori barátját elárasztotta kegyeivel és királyi diadémmelel ajándékozta meg, kimutatva ezzel a zsidó barát iránti bizalmát.

Amikor Agrippa kíséretével új birodalmába utazva eljutott Egyiptomba az alexandriai görögök botrányt provokáltak. A zsidók házait ekkor kifosztották, felgyújtották, a kikötőben lévő hajókat kirabolták; a nem-zsidó negyedben tartózkodó zsidókat bántalmazták.⁵⁴ Avilius Flaccus, hogy megnyerje az új princeps kegyeit, elrendelte szobrai felállítását.

Eltörölte a sabbatot és kijelentette, hogy a „megtúrt idegenek” elfoglalták a város legjobb részét. Az etnarchos helyett ekkor a zsidókat vezető gerusia 38 tagját nyilvánosan a cirkuszban megvesszőztette.⁵⁵ A megaláztatásoknál is súlyosabb sérelem volt, hogy Avilius Flaccus megfosztotta a zsidókat korábbi jogaiktól. Az alexandriai zsidók elleni pogrom i.sz. 38. júliustól szeptember közepéig tartott.⁵⁶ Hiába volt az egyiptomi helytartó igyekezete, hogy megnyerje az új princeps szimpátiáját; Flaccust Rómába rendelték, megfosztották hivatalától, száműzték, majd kivégezték. Az új helytartó, Bassus igyekezett a feszült helyzetet lecsendesíteni.⁵⁷ Törekvései nem jártak sikerrel. Apion Alexandria zsidógyűlölő görög grammatikusa irodalmi tevékenységével, de a zsidók elleni tüntetések szervezésével is szította az ellentéteket. Zsidóellenes írásaiban: „Ismervén az alexandriaiak gyűlöletét zsidó polgártársaikkal szemben, céljául tűzte ki a velük szemben való gyalázkodást, s ebbe már belefoglalta a többi zsidót is: állításai mindkét irányban szégyentelen hazugságok.”⁵⁸ I.sz. 38-ban a zsidógyűlölő Apion tovább növelte a feszültséget azzal, hogy kétségbe vonta az alexandriai zsidók jogait, arra hivatkozva, hogy erőszakkal foglalták el ezt a területet.⁵⁹ Josephus éppen ezekkel a vádakkal szemben hozott fel érveket, mikor hivatkozott Alexandrosra és utódaira, akik elismerték a zsidók megbízhatóságát és ezért bízták rájuk az egyiptomi határerődök védelmét; visszautasítva ezzel az erőszakos területfoglalás vádját.

A mindennapos atrocitások felvetették annak a veszélyét, hogy megbomlik a városi zsidó közösség összetartása. Ezzel magyarázható, hogy az egységre, a közös helytállásra buzdító művek születtek, mint a „Makkabeusok harmadik könyve” és „A bölcsesség könyve”.⁶⁰

Apion vezetésével görög követség, – melynek Isidoros is tagja volt, – ment Caligulához, hogy bevádolja az alexandriai zsidókat. Azt hangoztatták, hogy míg a Római Birodalom alattvalói a császárt istenként imádják, tiszteletére oltárokat és templomokat emelnek, addig a zsidók becstelenségnek tartják, hogy Gaius Caligula nevére felesküdjenek és tiszteletére szobrokat állítsanak.⁶¹

I.sz. 40-ben alexandriai zsidó követség látogatott az uralkodóhoz Philón vezetésével, hogy az elszenvedett sérelmekért elégtételt szerezzenek. „Elhatároztuk, hogy emlékiratot adunk át Gaiusnak, mely főbb vázlatban felölte azt, amit szenvedtünk és amit elérni óhajtottunk.”⁶²

Feltételezhető, hogy a zsidó követségben Philón testvére: Alexander Arabarchos is részt vett, miután tudomásunk van arról, hogy Caligula börtönbe vetette őt. A Philón vezette küldöttség formyszerű kihallgatásban sem részesült. A princeps ahelyett, hogy módot adott volna nekik

sérelmeik előterjesztésére csak szokásaikon gúnyolódott. A zsidókat istenkáromlónak nevezte, akik nem akarják az ő isteni voltát elismerni, mert „csak” érte és nem neki áldoznak.⁶³ Nevetséges kérdésként vetette fel a császár, s a feleletet meg sem várta, hogy miért akarnak az alexandriai zsidók egyenrangúak lenni az ottani görögökkel. Az irónikus, zsidógyűlölő udvari hangulat megteremtésében nagy felelősség terhelte a princeps kíséreit: így az egyiptomi Helikont, a „skorpióhoz hasonló rabszolgát”,⁶⁴ és az Askalonból való színészt: Apellest.⁶⁵ Az önistenítő törekvéseit megvalósítani akaró Caligula azonban nemcsak az alexandriai zsidó követséggel bánt méltánytalanul, de azt is megparancsolta, hogy a jeruzsálemi Szentélyben is állítsák fel a szobrát, az esetleges ellenállást fegyverrel verje le a syriai kormányzó, Publius Petronius.

I.sz. 40 októberében a két nagy zsidólakta „római” város a birodalom központjával, ill. az azt megtestesítő princepsi hatalommal súlyos konfliktusba került. Ebben a feszült politikai helyzetben az ereci zsidóság identitásának megőrzése volt a meghatározó. A jeruzsálemi Szentély meggyalázásának a terve az alexandriai zsidó küldöttséget reményvesztette tette és visszatérésre készítette. Az istencsászárság egyiptomi típusú megvalósítása, Caligula istenné emelése, a zsidó vallás rítusaival semmiképpen sem volt összeegyeztethető, ezért a császár bennük látta leginkább terve megvalósításának ellenzőit.

A háborús konfliktust előidéző uralkodói paranccsal szemben több ezer zsidó fordult Publius Petroniusához, hogy ne hajtsa végre az uralkodói utasítást, ne kényszerítse őket ősi törvényeik megszegésére. Alexandriai Philón és Josephus Flavius egybehangzóan arról tudósítanak, hogy ebben a válságos helyzetben a kormányzó vállalta, hogy az uralkodónak küldendő jelentésében a zsidók érdekeit fogja képviselni.⁶⁶ Így Caligula átmenetileg látszólag elállt a tervétől, szobra felállításától. Ezzel azonban már nem sikerült lecsendesíteni a zsidókat, akik fellázadtak. A császár haragja ismét fellobban és P. Petroniust kergette volna öngyilkosságba, közben azonban i.sz. 41 január 24-én Cassius Chaerea triunus meggyilkolta. Gaius Caligula halálakor Rómában, Jeruzsálemben, de Alexandriában is válságos politikai helyzet alakult ki. Rómában, ahol a gyilkosság híre azonnal napvilágra került, a köztársaságot visszaállítani akaró hangulatot a praetorianusok választása és Agrippa ügyes diplomáciája oldotta meg, hatalomra segítette Claudiust. Az ereci zsidókat is sikerült megbékítenie az új princepsnek, nem csupán azzal, hogy a császárszobrokat nem kellett felállítani a jeruzsálemi templomban, de a császárnak nyújtott segítségért cserébe Heródes Agrippa királyi hatalmát megerősítette, újabb területeket adományozott neki; a cliens-királyság

részei lettek azok a judeai és samariai területek, melyek korábban Nagy Heródes birtokában voltak.⁶⁷ Ahogy korábban már említettük, Agrippa uralma (i.sz. 41–44) a zsidó állam utolsó fényes időszaka volt. Az alexandriai zsidók csak némi késedelemmel (kb. 1 hónap) értesülnek a gyűlölt Caligula haláláról, így érthető, hogy a város belső békéje nem állt azonnal helyre. Claudius fontos feladatának tartotta, hogy a politikai feszültséggé váló Caligula-kori alexandriai zsidóellenes atrocitásoknak véget vessen. Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus néprövidítés⁶⁸ rendeletet küldött Alexandriába a nyugtalanság megszüntetésére „... tekintettel arra, hogy az alexandriaiak lázadása a velük együtt lakó zsidók ellen még Gaius császár uralkodása idejére esik, aki beszámíthatatlan örültségében a zsidó népet elnyomta, mert az nem volt hajlandó elhagyni vallását és nem akarta őt istennek elismerni: Gaius esztelensége miatt nem szándékozom visszavonni a zsidók népének eddig adott engedményeket, hanem megerősítem minden előbbi jogukat és megengedem, hogy vallásuk szerint élhessenek”.⁶⁹ Az Alexandriába küldött ediktum példaként szolgált a birodalom többi városainak belső lecsendesítésére. A birodalom többi részébe küldött uralkodói rendeletekhez csatolták az Alexandriába küldöttet. Claudius méltányosnak tartotta, „hogy a zsidók az egész birodalmukban minden zaklatás nélkül megtarthassák ősi szokásaikat...”⁷⁰ Az uralkodóváltást tükröző alexandriai események értelmezéséhez rendelkezésükre áll egy fontos papirologiai lelet, Claudius levele az alexandriaiakhoz.⁷¹

A levél ugyanezen év november 10-én íródhatott.⁷² Az alexandriai zsidó–görög ellentétek, és az uralkodó álláspontja a zsidókkal kapcsolatban az eltelt háromnegyed év alatt megváltozott. Feltételezhető, hogy a korábbi claudiusi ediktum kiadása után, függetlenül annak intő tartalmától fegyveres összecsapásra került sor Alexandriában. Az új princeps hatalomátvételével érthető módon a görögök és a zsidók is joggal várhatták a nyugalom helyreállítását.⁷³ Mindkét fél követeket küldött Claudiushoz sérelmeik orvoslásáért és a háborúért felelős személyek megbüntetéséért.⁷⁴ Claudius levele az alexandriaiakhoz, válasz azokra a kérésekre, melyet a nála járt követek felvetettek. A küldöttség valószínűleg protokolláris feladatokat is ellátott, gratulált az új princepsnek trónralépése alkalmából és megtisztelő kitüntetésekkel halmozta el.⁷⁵ Claudius a felajánlott megtiszteltetéseket elfogadta, kivéve azt, hogy róla főpapot nevezzenek el és neki templomokat emeljenek, ezzel is szakítva a zsidók számára oly elfogadhatatlan önistenítéssel. A levél kitér a visszautasítás okára is „...mivel embertársaim előtt nem óhajtok dicsekvőnek látszani, és úgy vélem, hogy a templomok és egyéb ilyen dolgok

minden korban csakis az isteneknek járnak.”⁷⁶ Az alexandriai zsidók jogait illetően az isteni Augustus által megerősített kedvezményeket tartja elfogadhatónak. A nagyobb önállóságot jelentő bulé felállítását arra hivatkozva, hogy ez korábban nem volt, s nem biztos, hogy a város hasznára válna, – diplomatikusan elnapolja.⁷⁷ Az uralkodónál járt követek legfontosabb kérdése: „kik felelősek a zsidóellenes zavargásért és villongásokért, sőt – az igazat megvallva – háborúért?”, – az uralkodó erre nem ad határozott választ. Claudius a levélben felszólította a szembenálló feleket, hogy hagyjanak fel a konok ellenségeskedéssel, mert különben „... meg kell mutatnom nektek, hogy egy jóindulatú uralkodó mire képes, ha haragra készítetik.”⁷⁸

Míg az i.sz. 41. februárjában kiadott ediktumban Claudius még egyértelműen a görögöket teszi felelőssé az alexandriai zsidóellenes zavargásokért, a novemberben kelt levélben már megtagadja a felelős fél meghatározását.⁷⁹ Az új uralkodó a korábban kiadott rendeletében csak a városban élő zsidók jogait hangsúlyozza. Az év második felében frott levél már nemcsak a görögöket figyelmezteti, hogy viselkedjenek barátságosan a hosszú ideje ugyanabban a városban élő zsidókkal, ne sértsék meg vallási szokásaikat; de a zsidókat is felszólítja, hogy ne követeljenek többet, mint amit korábban élveztek. Ne akarjanak olyan tisztségeket betölteni, amelyet korábban sem töltöttek be; örüljenek, hogy jogokat élveznek egy olyan városban, mely nem az „övék”. Figyelmezteti a háborúzó feleket, hogy ne küldjenek hozzá két követséget, mintha két külön városban élnének. A levélben a mindkét tábornak szóló figyelmeztetésen kívül a zsidók részére még egy egyoldalú fenyegetés is van, mely arra utal, hogy a császár a legnagyobb szigorral jár el és súlyos csapást mér rájuk, ha az alexandriai zsidók behívják hittársaikat Syriából és Egyiptom más területéről.⁸⁰ A súlyos, zsidókra vonatkozó szankció arra a következtetésre vezet bennünket, hogy az uralkodó trónralépése óta eltelt kb. 8 hónap alatt megváltozott a viszonya a zsidókhöz. Bizonyos, hogy Heródes Agrippa nagy befolyással volt Claudiusra, amikor kiadta az alexandriaiaknak küldött ediktumot. Elhagyta Rómát és Claudius ekkor az ő befolyása helyett más politikusok sugalmazásaira hallgathatott.⁸¹ A császár zsidókhöz fűződő viszonya megváltozásában nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk annak, hogy az alexandriai békétlenség az egész birodalom békéjét is veszélyeztethette. Mint hégemón philantrópos igyekezett a szembenálló feleket megbékíteni.

Claudius korában tehát a legfontosabb diaszpóra központban, Alexandriában zsidóként – ami a vallási szokásokat illeti – lehetett élni, de jogok tekintetében csak a város másodrangú (az alexandriai görögök

után) polgárainak számítottak. Ez a viszonylagos nyugalmi időszak, Caligula önistenítő megnyilvánulása után, átmenetileg kedvező helyzetet teremtett a galut-zsidóságnak.

A politikai helyzet, a zsidókhoz fűződő viszony Nero uralkodása alatt válsággá mélyült. Uralkodásának kezdetén még együttműködést tanúsított a zsidókkal, – talán Poppea Sabina és egy zsidó színész: Alityros hatására, – engedett annak a kérésnek, melyet egy zsidó küldöttség (tagja volt Jospehus Flavius is) terjesztett elé. A küldöttség a synedrion kérését tolmácsolta, hogy a politikai okokból elítélt zsidó rabbik kegyelmet kapjanak; a kérést a princeps teljesítette.⁸²

I.sz. 66-ban az évtizedek óta elfojtott indulatok a felszínre törtek és Róma-ellenes függetlenségi háborúvá nőttek. Az állandó zavargásokat kiváltó polgárjog kérdése adta a szikrát a háborús eseményekhez. I.sz. 66-ban Caesareában⁸³ a kisebbségben lévő zsidókat Gessius Florus javaslatára megfosztották polgárjoguktól, megakadályozták, hogy a zsidók a templomokat látogassák. Utcai verekedésre, majd véres fegyveres összecsapásra került sor. A caesareai pogrom „példaként” szolgált más városok „többségi” lakóinak, hogy a zsidók ellen fellépjenek. Így került sor véres összeütközésre Alexandriában is. Miután a neroi kormányzat segítségével a görögök itt is megfosztották a zsidókat korábbi jogaiktól, a városbeli zsidók összegyűltek az anphiteatrumban, hogy követeket válasszanak a jogorvosláshoz. A városi zsidó-ellenes csöcselék égő fáklyákkal támadta meg őket. A gyűlölt, zsidóból Róma-baráttá lett praefectus, Tiberius Alexander⁸⁴ nem tudta lecsendesíteni a gyilkolásra kész tömegeket. Az ott állomásozó 2 legiot és még 5000 katonát a zsidó városrészekbe küldte, akik ott gyilkoltak, pusztítottak. 50 ezer alexandriai zsidó vesztette életét ebben a mészárlásban.⁸⁵ A Caesarea-beli események híre eljutott Jeruzsálembe, ahol a felháborodott lakosság a római helyőrséget felkoncolta, ez jeladás volt a római uralom elleni egységes fellépésre. A zsidó háború az Imperiumon belül a kisebbség harca volt jogai biztosításáért. I.sz. 70. Áv 9.-ével a jeruzsálemi Szentély pusztulásával az a zsidó lét, mely politikai jogokat és szabad vallásgyakorlatot jelentett, megszűnt. A Második Szentély lerombolása azonban mégsem jelentette a teljes megsemmisülést, a zsidó élet teljes feladását. Valami véget ért, de valami új kezdődött.⁸⁶

A Szentély pusztulásakor Jochánán ben Zákkáj rabbi Hosea prófétát idézte: „Szeretetet kívánok, nem áldozatot”. Ennek a szellemében kezdődött valami új Javnéban, a szellemi életnek, a könyvnek az uralma. A pusztulás, a zsidó identitás új formáinak, az erkölcsi autonómia születésének folyamata is ez, s ez a belső fegyelem biztosí-

totta a római uralom alatti hosszantartó galutban a zsidóság továbbélését, megmaradását.

JEGYZETEK

1. Talmud, Gitin 56. Vö. Naftali Kraus, *A talmud bölcsei*. Bp. 1993. 57.
2. Hahn István, Javne, In: *Ararát, Magyar Zsidó Évkönyv az 1944. évre*. 108.
3. Jeremiás 29. 5–10.
4. Komoróczy Géza, *A babilóni fogság. Egyéni és közösségi stratégiák az identitás megőrzésére kisebbségi helyzetben*, in: *Uő, Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Bp. 1992. 236.
5. Tacitus, *Historiae* V, 9.
6. 2000 talentumnyi készpénzt és 8000 talentumnyi értéktárgyat hurcolt el.
7. Belső ellentmondásossághoz lásd: Josephus, *Antiquitates Judaeorum* XVI, 8, 5.
8. Vö. Kovács Károly, *Hellenizmus, Róma, Zsidóság*. Köln–Bécs 1969. 293.
9. Lukács evangéliuma, 19. 12–15 – a Heródes halála utáni trónvitákra utal.
10. A palesztínai zavargások, melybe Varus is beleavatkozott nem csitulak. Nagy felháborodást váltott ki, hogy Archelaos a mózesi törvények ellenére feleségül vette sógornőjét, Glaphyrát. Vö. Josephus, *Ant.* XVII, 11, 4; 13, 4.
11. Heródes Agrippának egy fia maradt II. Agrippa, aki a Libanon vidékén kisebb területen uralkodott, i.sz. 100-ban meghalt és ezzel kihalt Heródes családja.
12. A judeai procurator a tartomány nyugtalansága miatt katonai egységekkel is rendelkezett, így általában az orado equesterből választották őket. Claudius azonban egyik szabadosát, Félixet küldte Judeába procuratorként.
13. I.sz. 6-tól 7 procurator (Caponius, Marcus Ambrorius, Annius Rufus, Valerius Gratus, Pontius Pilatus, Marcellus, Marullus) követte egymást, s csak Tiberius korában beszélhetünk ezen a területen egy bizonyos állandóságról, így Tiberius Gratus (i.sz. 15–62) és Pontius Pilatus (i.sz. 26–36) hatalmáról. Tiberius politikájához Josephus, *Ant.* XVIII, 6, 5.

14. Vö. Schürer, E., Geschichte des Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi. 1911. I. 456.
15. A segédcapatok mindössze egy cohorsa tartózkodott Jeruzsálemben. Téves tehát, hogy Jeruzsálemben egy hadtest állomásozott. A X. legio Fretensis i.sz. 70 előtt nem Judeában, hanem Syriában állomásozott. Hibás feltevés A. Donini, Korok, vallások, istenek. Bp., 1961. 250.
16. A zsidók megtartották vallási szokásaikat, nem voltak kötelesek szombaton megjelenni a bíróság előtt. Kapcsolatot tarthattak a jeruzsálemi vezetőkkel, elküldhették adóikat, adományait Jeruzsálembe. Vö. Kovács Károly, im. 384.
17. Josephus Flavius, Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról. Bp., 1984. Ford.: Hahn István II. 7. Egyébként a szamarfejkultusz vádja több ókori szerzőnél is megjelenik.
18. Josephus Flavius, uo. Utal még Poszeidónioszra is, aki Molónnal együtt az alapot szolgáltatta az Apión-féle antiszemitizmushoz. Vö. Izrael népének története. A babyloni fogságtól. II. Graetz nagy műve alapján szerkesztette Szabolcsi Miksa. Bp., 1907. 537.
19. Az elephantinei lelet alapján tudjuk, hogy Felső-Egyiptom területén jelentős zsidó colonia élt, melynek templomát i.e. 411-ben egyiptomi papok leromboltatták.
20. Josephus, Ant. XIV. 7, 2.
21. Vö. Harnach, Mission und Ausbreitung des Christentums. 4. kiad. I. 12. Számításai szerint a birodalom 54 millió lakójából kb. 7% volt a zsidó. J. Juster, Les Juifs dans l'Empire Romaine I. 210. Jelentősebb számú zsidóról: 6–7 millióról beszél az Imperium Romanumban. Ehhez kapcsolódik J. Klausner, Von Jesus zu Paulus, 47, aki 3 millió palesztinai és 3 millió diaszpórabeli zsidóról beszél a császárkor kezdetén.
22. Valerius Maximus I. 3, 2. Vö. E. Schürer, im. III. 3. kiad. 28. Az író a fríg Sabatios Jupitert a héber Sebaoth-tal azonosítja.
23. Rituális szokásaik végett, tudniillik sabbatkor nem dolgoztak.
24. Vö. Hahn István, A zsidó nép története a babiloni fogságtól napjainkig. Bp., 1947. 43–44.
25. Vö. G. La Pianna, Foreign Groups in Rome During the First Centuries of the Empire, in: Harvard Theol. Review. 1927. 346.
26. Juvenalis sat. III, 14; VI, 542. Martialis XII, 57. említi a zsidó gyereket, aki anyjától koldulni tanul.
27. Vö. G. La Piana, i.m. 260.
28. Uo. 349.

29. Horatius, sat. I, 9, 69.
30. Juvenalis, sat. 14, 96–106.
31. Tacitus, Hist. 5, 8, aki „utálatos nép”-nek nevezi a zsidókat már a zsidó háború után írta művét.
32. Alexandriaei Philón, Legatio ad Gaium XXI. ford. Schill Salamon Bp., 1896.
33. Uo.
34. Suetonius, Tiberius 36; Tacitus; Annales 2, 85; Josephus, Ant. XVIII. 65, 81;
35. Vö. A., Momigliano, L' opera dell' imperatore Claudio. Firenze 1932. 30. A zsidók Rómából történő kiűzése időpontjához: i.sz. 50 nyarának végén, vagy őszén érkezett Pál Korinthoszba, akkor Aquilla és Priscilla már itt laktak, így a kiűzési ediktum nem datálható későbbre, mint i.sz. 49. Ehhez: Orosius, Hist. 7,6, 15.
36. Cassius Dio, Historia Romana 60, 6. Vö. F. F. Bruce, Christianity under Claudius, in: Bulletin of the John Rylands Library 44, 1961. 2. sz. 314.
37. Josephus, Ant. XIX, 5, 1.
38. Alexandriaei Philón, In Flaccum 6. A zsidók száma Egyiptomban megközelítette az 1 milliót.
39. Josephus, Ant. XIV, 7,2. Vö. H. J. Bell, Juden und Griechen im römischen Alexandria, in: Beihefte zum „Aten Orient” 9. Leipzig. 1926. 10.
40. Philón idejében az öt terület közül két területet foglaltak el, politeumát alkotva. Vö. A. B. Ranovics, A római birodalom keleti tartományai. Bp., 1956. 222.
41. Vö. Vanyó László, Az ókeresztény egyház és irodalma. Bp., 1980. 28–29.
42. Josephus, Ant. XII. 1–15
43. Vö. Márk 5, 22; Lukács 8, 49; 13, 14; Ap. Csel. 13, 15; 18, 8. 17.
44. A geruzsiának 71 tagja lehetett. Vö. H. J. Bell, im. 12.
45. A bét há-széfer az alacsonyabb tagozat volt, ahol az elemi vallásos ismereteket és a szent iratok olvasását tanították. A bét há-midrás az írástudomány magasabb ismereteit nyújtotta.
46. Josephus, A zsidók története XIV, 7, 2. (ford. Révay József)
47. Vö. H. Bell, im. 11.
48. Vidor Pál, A görög és a zsidó gondolat találkozása Philón bölcséletében. 1932–33. 6.
49. Josephus, Ant. XIV, 10, 1.
50. Vö. Josephus, Ant. XVI, 6. A kyrénéi ediktum szövege hasonló.

51. Josephus, Ant. XVI. 9.
52. Alexandriai Philón, im. XXI.
53. Avilius Flaccusra vonatkozóan E. Groag–A. Stein, Prosopographia Imperii Romai = PIR I. 1414.
54. A zsidók Alexandria északkeleti részén laktak, nem messze a királyi palotától, melytől a Lokhiasz földnyelv és a Mareotisz kikötő kiszögellése választotta el. Vö. Josephus Flavius, Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról. Bp., 1984. ford. Hahn István 107. 87. sz. jegyzet
55. Vö. Schill Salamon, „Bevezetés” Alexandriai Philo jelentéséhez Bp., 1896. 11.
Az alexandriai zsidókat a princepstől kapott privilégiumok védték a megbecstelenítő büntetéstől.
56. Több mint 400 zsidó házat romboltak le, a zsidó tanács vagyonos tagját: Enodiust, Tryphont és Andront megfosztották vagyonától. Vö. H. J. Bell, Juden und Griechen im römischen Alexandria Leipzig. 1926. 20.
57. Philón, In Flace. 11, 92. 136
A helytartó személyére vonatkozóan Vö.: PIR I. B. 83.
58. Josephus Flavius, Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról. (ford. Hahn István) II. 3.
59. Uo. II. 4. Josephus szerint a zsidók nem erőszakkal foglalták el ezt a területet, hanem Alexandrosz jelölte ki nekik ezt lakóhelyül, és ezzel együtt elnyerték a makedón lakosság kiváltságát.
60. Vö. Graetz, im. II. 546.
61. Josephus, Ant. XVIII. 8.
62. Lásd. Alexandriai Philón, Legatio ad Geium 18–19. fejezetek a követség céljáról; 28. fejezet.
63. Philón, im. 45.
64. Helikonról Philón, im. 26.
65. Uo. 30.
66. A. Philón, im.33. Josephus, Ant. XVIII. 8, 5.
67. Claudius és Heródes Agrippa szívélyes kapcsolatát példázza a princeps által kibocsátott emlékérem, melynek körfeliratán: Agrippa király a császár barátjaként szerepel.
Vö. K. Matthiae, E. Schönert–Geiß, Muenzen aus der urchristlichen Umwelt. Berlin 1981. 79.
68. A titulátúra az ediktum idejének meghatározása szempontjából kiemelkedően fontos. Claudius az ediktumban nem említi consuli magistratúráját, i.sz. 41. II. 28-tól volt másodízben consul designatus,

tehát az ediktum kiadásának terminus ante quemje 41. II. 28, post quemje pedig 41. I. 25.

Vö. I. D. Amuszin, Piszmo i edikt imperatora Klavdija, in: *Vesztnik Drevnej Isztorii*. 1949. 2. 221–227.

69. Josephus Flavius, A zsidók története XIX, 5. Claudius és a zsidók (ford. Hahn István) 545.
70. Uo. 546. Az uralkodó titulaturája: Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus, tribunusi hatalommal felruházott portifex maximus, másodszben consul, – a rendelet kiadásának terminus prost quemje: 41. II. 28.
71. Az 1912. sz. londoni papirus, In: M. P. Charlesworth, *Documents Illustrating the Reigns of Claudius and Nero Cambridge* 1951. 1–2., sz. Vö.: H. J. Bell, *Jews and Christians in Egypt*, London 1924. 1–37. A levél részlete magyar nyelven: in: *Római történeti Chrestomathia* (ford. Borzsák István) 82. sz. 217–220.
72. A levél elé bocsátott praefectusi irat: Neos Sebastos 14. napját mondja. A feloldáshoz lásd a *Római történeti Chrestomatia* 218. 2. lábuj.
73. Hasonló követség járt Caligulánál Philón, ill. Apion vezetésével. Claudius egyébként éppen e korábbi zsidó követség egyik Caligula által börtönbe vetett tagját: Alexander alabarchost szabadon engedte.
74. Vö. Claudius levele az alexandriaiakhoz IV. hasábj
75. A Claudiusnak ajánlott megtisztelő kitüntetések: születésnapjának Dies Augustaként való megünneplése; neki és nemzetsége tagjainak szoborállítás; két aranyszobor Claudiusnak; claudiusi plybé és az egyiptomi nomoszokban szent ligetek létesítése; lovasszobor állítása Claudius praefektusának.
76. A levél II. hasábj (ford. Borzsák István)
77. A diplomatikus válasz a bulé felállítására: „... írtam Aemilius Rectusnak, vizsgálja meg és jelentse nekem, hogy egyáltalán szükség van-e megszervezésére, és – ha szükségesnek mutatkoznék ez miféle módon történjék.” Uo. IV. hasábj
78. Uo.
79. Vö. Az ediktum és a levél összehasonlításához: M. Engers, *Der Brieg des Kaisers Claudius an die Alexandriner* (Pap. Lond. 1912). in: *Klio* XX (1926) 2. 168–178.
80. A levél IV. hasábj (98–100). A zsidók Szíriából, vagy Egyiptomból Alexandriába való beengedésének tilalmát összefüggésbe hozzák a keresztények beengedésével előidézett zavarokkal. Vö. S. G. F. Brandon, *The Fall of Jerusalem and the Christian Church*. 1951.

- 222., H. J. Cadbury, *The Book of Acts in History*. 1955. 116.; E. M. Blaiklock, *Ont of the Earth*. 1957. 37.
81. M. Engers, *im*. 176. Az „önállótlan” Claudius elcinte teljesen Agrippa hatása alatt állt, majd annak elutazása után egy zsidó-ellenes csoport hatása alá került.
82. Josephus Flavius, *Önéletírása*. in.: Josephus Flavius, *A zsidó háború*. ford. Révay József. Bp., 1964. 483.
83. Caesareát Nagy Heródes alapította, lakosainak többsége görög volt.
84. Josephus, *Ant*. XX. 5, 2; Tacitus, *Annales* XV. 28; *Historiae* I. 11; II. 74, 79; Suetonius, *Vespaianus* 6. Vö. Martin Aurél, *A római kormányzás Judában.*, Kr. u. 6–66. Temesvár. 192–197.
- 85., *A Bludau, Juden und Judenverfolgungen im alten Alexandria*. Münster. 1906. 88–90.
86. Jesájá próféciája: a világösszeomlás egyúttal a világ újjászületését is jelenti – ekkor is értelmezhető. Vö. Hahn István, *Jesájától a IV. eklógáig*, in: *IMIT Évkönyv* 1942. 246–248.

IBOLYA MÓZER:

„WORK FOR THE WELFARE OF THE LAND WHICH I GAVE YOU”

Jews in the Roman Empire of the 1st century AD

With the destruction of the Second Sanctuary in 70 AD the conquering Rome forced to create a new strategy in order to maintain the Jewish identity. After the Jewish War led by the school of Javne, the teachings of the Torah saved the Jews from death.

The study deals with Jewish community strategies during the half year that preceded the war. On one hand, the Jews of Erec could save their identity living in a half-independent client-kingdom, which was half-subordinated to the emperor. On the other hand, the Jews who lived in Rome, in the centre of the Empire were forced to give up their identity. While Julius Caesar and Augustus strove for peaceful relations with the Jews of Urbs, Tiberius and Claudius, though being tolerant to the other Jews of the Empire, chased them out of Rome.

This study focuses on the circumstances of the third group of Jewish society, the Jews of Alexandria, representing the biggest Jewish diaspora to a greater extent. As well as operating as a bridge to the life of the

majority, to the Whole Empire, it also had the best opportunities to the Segregation of the Jews.

In Alexandria the manifestation of antisemitism in literature and real life resulted in a stronger cooperation between the communities of synagogues and also an intellectual connection defined by Philon. The emperors of the Julius–Claudius dynasty – except for Gaius Caligula – paid special attention in their minority politics to the protection of the rights and religious traditions of the Jews in Alexandria.

To be separated in religion but to cooperate with the leaders of the Empire in politics – this was the only way to maintain the synagogue autonomy in the Jewish diasporas. The Jewish identity in Alexandria became the paradigm of minority life in the 1st century AD.

VÍGH KÁLMÁN:

A HEGYVIDÉKI AKCIÓ ÉS A KÁRPÁTALJAI ZSIDÓSÁG

A hegyvidéki akció a dualizmus kori Magyarország történetének egy apró mozzanata, mely azonban magán viseli a korabeli magyar politikai és társadalmi élet jellemzőit. A magyar kormány által a ruszin nép megsegítésére indított hegyvidéki-ruszin-akció 1897–1901 között gyakran szerepelt témaként a lapok hasábjain, parlamenti felszólalásokban, politikai programnyilatkozatokban.,

A megindított, célkitűzéseiben gazdasági program végrehajtása során felmerült nehézségek kapcsán egyre gyakrabban szerepelt az a vád, hogy a magyar kormány kezdeményezését a helyi zsidóság szándékosan akadályozza, míg a másik oldal nem egyszer antiszemita jelleggel vádolta a hegyvidéki akció működését.

A magyarországi ruszin társadalom a XIX/XX. század fordulóján is őrizte paraszti jellegét, kis számú nemessége elutasítván a parasztsággal való nemzeti azonosulást, a kedvezőbb lehetőséget kínáló asszimilációt választotta, megtagadván származását.¹ A katolikus egyházzal kötött unió, a vele járó kedvezmények, kiváltságok a papságot távolította el a parasztságra támaszkodás lehetőségétől. Tekintettel arra, hogy Kárpátalján a földbirtokosok nagy része magyar volt, a vezető papság körében nem alakulhatott ki éles magyarellenesség, nem vállalhatták a csupán csak mérsékelt célokat kitűző ruszin nemzeti mozgalom vezetését.² A világi értelmiség – létszámában messze elmaradva az egyházi értelmiségtől – korán feladta a magyarokkal szembeni kritikai fellépést, hajlandónak mutatkozott a kompromisszumra. Azok a tanárok, ügyvédek, jogászok, akik ragaszkodtak a ruszin néphez, a ruszin nyelvhez, elhagyták ezt a vidéket, főleg Oroszországban telepedtek le. Kapcsolatuk fokozatosan csökkent szülőföldjükkel, az ott felmerülő problémákat nem érthették, orvoslásukra nem is vállalkozhattak.³

A magyar közvélemény számára ruszin kérdés a XIX/XX. század fordulójáig nem létezett, II. Rákóczi Ferenc „*gens fidelissima*”-ját a leglojálisabb nemzetiségnek tartották, akik engedetlenségükkel politikai téren zavart nem okoznak, hű alattvalói a magyar koronának. Ezek a hangok – a ruszinok magyar érzületére utaló hivatkozások, – a XIX. század utolsó évtizedeiben egyre jobban felerősödtek. Bár aggasztónak

találták az orosz nyelvvel való kacérkodást – azt a törekvést, mely a nagyorosz irodalmi nyelvet kívánta ruszin irodalmi nyelvként elfogadtatni –, de azt is tudták a magyar politikai vezető köreiből, hogy a nagyorosz nyelv elfogadása kérdésében sem alakult ki egységes vélemény, a ruszin parasztság egy része idegenkedett használatától, mivel nem értette teljesen ezt a nyelvet.

A kárpátaljai, ruszinok lakta vármegyék⁴ természeti adottságai kedvezőtlen lehetőséget biztosítottak Magyarországgal való özszevetésben.⁵ Egyedüli segítséget az állami beavatkozás jelentette volna, de ezt a XIX. század 90-es évtizedéig nem valósult meg, mivel a kormányzat nem kívánt olyan nemzetiséget támogatni, mely ha csak mérsékelt formában is az Oroszországgal való kapcsolatot hirdette.

A főleg magyar, német származású földbirtokosok mellett 1867 után a ruszin falvak központi szereplője lesz a szatócskodással, kocsmatartással, pénzkölcsönzéssel foglalkozó, a helybéli ruszin néppel folyamatos és legbelsőbb érintkezésben álló, galíciái származású zsidóság.

A falvakban a társadalmi élet központja a kocsmák és a bolt volt, legtöbbször mindkettő a Galíciából áttelepült zsidó tulajdonos irányítása alatt. A ruszin paraszt a zsidókhöz fordult hitelért, hogy fizikailag fenn tudja tartani magát, alkoholért, hogy feledje életkörülményeit.⁶ A helybeliek és a zsidóság kapcsolata mindennaposá vált, Szabó Orest, a ruszinság történetének kiváló ismerője szavaival: „*No, de annyira megveti az orosz nép a zsidót, épp annyira nem tud élni nélküle, s minden ügyében hozzá fordul pénzért, vagy tanácsért. Fontosabb lépést alig teszi addig az orosz, míg ki nem kéri a zsidó tanácsát.*”⁷

A zsidó kereskedő azokban a falvakban jelent meg, ahol a réginateurálgazdálkodás már felbomlott, hol a paraszt már nem állított elő mindent a maga háztartásában, de még nem szokott hozzá a cseréhez, a pénzhez, a kereskedelmi ügymenethez, így könnyen válhatott a pénzügyi folyamatok áldozatává.

A kárpátaljai zsidóság nagy része azonban nem volt jobb helyzetben, mint a ruszinok, ugyanis a zsidó társadalom erősen differenciálódott képet mutatott, döntő többségük olyan színvonalon élt, mint a helybéli falusi nép, sőt talán lehetőségeik a kibontakozó antiszemita hangulat miatt csekélyebbek voltak. A magyar kormány kezdetben minden erejével támogatta a zsidóságot a különböző segélyakciókban, főleg, ha azok olyan célok érdekében indultak, mint Körösmezőn, ahol az izraelita közalap által magyar népiskolát szerveztek, viszont a hegyvidékiakció megszervezésével a kölcsönös gyanúsíthatások, a bizalmatlanság időszaka következett.⁸

A magyar kormány a kárpátaljai országgyűlési képviselők és Firczák Gyula⁹ munkácsi görög katolikus püspök kezdeményezésére elvállalta a ruszin népet felsegélyező akció szervezését – beépítve agrárius, néppárti elemeket is¹⁰ –, s ezzel gazdasági támogatás keretében kívánták bebizonyítani, hogy a magyar politikai vezetés figyelemmel kíséri a ruszin nép életét és kész beavatkozni a segítség jegyében. Ezzel a beavatkozással egyben a magyarosítás politikáját is szolgálták, jelét adva, hogy a kárpátaljai ruszin nép az ezeréves Magyarország keretein belül megtalálhatja számításait.

1896. március 8-án a képviselők Firczák vezetésével felkeresték a kormány tagjait és átadták az „Emlékirat az Északkeleti Kárpátok közt és Kárpátalján lakó ruthén nyelvű nép szellemi és anyagi viszonyainak elősegítése és felvirágoztatása tárgyában” című memorandumokat. Az öt minisztériumhoz külön-külön is szóló beadvány széles tervet fogalmazott meg, úgy, hogy az alapokat – rendezetlen földkérdés – nem érintette. Azzal, hogy minden bajt az uzsorának, az uzsorásoknak – rajtuk keresztül a zsidóknak – tulajdonított, a magyar politika képviselőit a jótevő szerepében léptette fel, s ezzel teret biztosított a magyarosítás politikájának. Erre utalnak a memorandum bevezetőjének utolsó gondolatai „... *olyne mű intézményekre hívjuk fel nagyméltóságod és a Magas Kormány összes tagjának kegyes figyelmét, mely intézmények ezen – a jobb sorsra minden tekintetben érdemes – népnek a magyar állam szervezetében való megtartását, a magyar haza szeretetében való megerősítését, s a közös hovatartozására való képesítését fogják eredményezni, anélkül, hogy a hozandó áldozatok az államháztartás mérlegét jelentékenyebb mérvben befolyásolhatnák.*”¹¹

A magyar eszme hazai földön való védelmezése mellett a kivándorlás káros hatásainak megelőzése is szerepelt az akció céljai között. A XIX. század utolsó harmadában az Amerikai Egyesült Államokba történő kivándorlás központja Kelet-Európába tevődött át, elérte Magyarországot is. A migráció push és pull elemei egyaránt jelen voltak a ruszin kivándorlásban. Nem a végleges letelepedés szándékával érkeztek az USA-ba, néhány év múlva vissza kívántak térni, hogy kint gyűjtött pénzükből kifizessék adósságaikat, földet vegyenek. Vallásosok lévén állandóan kérték hazai püspökeiket, hogy miután az USA-ban nem volt görög katolikus egyházi szervezet, segítsenek hitük gyakorlásában, tegyenek lépéseket az amerikai görög katolikus egyházi szervezet megteremtése irányában.

Ennek a jelentőségét ismerte fel Firczák Gyula, hiszen: „... *a pánszláv propaganda által mozgatott és segélyezett amerikai orthodox egyház min-*

dent megtesz, hogy szlávjainkat, kik 3–4 év leforgása után nagyobbára hazatérnek, leginkább anyagi támogatás kilátásba helyezése által magához édesgesse”.¹² A hazatérő ruszinok így a pánszláv propaganda terjesztői lehetnek Kárpátalján, akikkel szemben védekezni kell. Hasonlóan értelmezte a helyzetet Széll Kálmán miniszterelnök is, aki 1902. január 8-án Ferenc Józsefhez felterjesztett jelentésében a növekvő kivándorlásban nem elsősorban a csökkenő adózó és munkaképes egyének elvesztését emelte ki, hanem azt, hogy a „kivándorlók nemzetiségi érzelmeiben olyan elváltozások észlelhetők, melyek a legnagyobb aggodalomra adhatnak okot. A ruszofil propaganda az Egyesült Államokban élő szlávjainkra vetette rá magát, kik között, a ruthének az orosz fajhoz ethnografice közel állván, a legalkalmasabb talajt képezvén, főleg ezeket izgatják” – így: amit a pánszláv izgatás magyar földön nem tudott elérni, azt elérte az USA-ban és a visszatérések útján ezek az eszmék Magyarországon is elterjedtek.¹³

Az amerikai görög katolikus egyházi szervezet felállítása, megszervezése, a Vatikán megnyerése az ezirányú lépések megtételére nem volt bonyodalmaktól mentes, miután a Wekerle-féle egyházpolitikai törvények következtében a magyar kormány és a Vatikán kapcsolata megromlott. Így közvetve a hegyvidéki akció megindításával a magyar kormány bizonyítani kívánta a Vatikánnak, hogy mindent elkövet a ruszinok körében terjedő pánszláv propaganda megfékezése, valamint a skizmatikus mozgalom – az orthodoxiára való áttérés – megakadályozása érdekében.¹⁴

A skizmatikus mozgalom kezdetben a görög katolikus egyház belső ügyének tűnt, nem bírt politikai jelleggel: a későbbiek folyamán kiderült, hogy a görög katolikus egyház elleni tiltakozás egyben a magyar hatóságok bírálata is. A munkácsi és az eperjesi görög katolikus püspökök a maguk erejével próbálták megállítani a skizma terjedését. Miután ez nem sikerült, kénytelenek voltak a magyar kormányhoz fordulni, arra hivatkozván, hogy a skizma mögött valójában pánszláv mozgalom rejtőzik, így az veszélyt jelent az egyházra és az államra nézve is.¹⁵

Összességében a hegyvidéki akció megindításában több cél is vezette a kormányt – magyarosítás, kivándorlás csökkentése, a pánszláv és a skizmatikus mozgalom megfékezése – ezek mindegyike szoros kapcsolatban állt egymással, az egyik lelassulása, esetleges kudarca, kétségessé tehetné az egész kezdeményezés sikerét.

Az 1897 őszi megindított akció élére a földművelési miniszter Egán Edét nevezte ki miniszteri biztosnak. Az Egán család a XIX. század

első felében Írországból települt Magyarországra, Csáktornyára.¹⁶ Később a család megszerezte a borostyánkői uradalmat, innét a „borostyánkői” előnév. Egán Ede a szombathelyi Premontrei Gimnáziumban érettségizett 1869-ben.¹⁷ Az akció megszervezésekor ismert gazdasági szakember, ellenben nem biztos, hogy ismeri a kárpátaljai viszonyokat, a magyar kormány minden elképzelését.

Ő a havasi gazdálkodás szakembere – közel 30 cikkben, tanulmányban hívta fel a figyelmet az állattenyésztésben és a tejjgazdaságok létesítésében rejlő előnyökre. az akció gazdasági céljait illetően optimista volt: „... bátran mondhatjuk, hogy amit Svájc 40–50 év alatt elért, ahhoz hasonló eredményt a mi viszonyaink közt, ha komolyan akarjuk, a következő negyedszázad alatt el lehet érni”.¹⁸

Egán Ede 1898 januárjában, miután felvidéki utazása során tapasztalhatta vállalt feladatának nehézségeit a magyar kormányhoz írt beszámolójában már jelezte, hogy az akció végrehajtása során, annak közgazdasági, nemzetiségi és belpolitikai következményeivel egyaránt számolni kell.¹⁹ A miniszteri biztos titkos előterjesztésében a földviszonyok rendezetlenségében látta a tömeges ruszin elszegényedés okát. Úgy vélekedett, hogy a rossz gazdasági viszonyokból fakadó nehézségeket a közvetítők, az uszorások csak fokozták, s Egán már az első hivatalos megnyilvánulásában a kárpátaljai zsidóságot teljesen azonosította az uszorásokkal, akik bérbe vették a földbirtokosok szántóit, legelőit, rétjeit és kedvük szerinti áron adták tovább. Ugyancsak ők bérlik a kocsmákat, kezükben van az élelmiszer- és állatkereskedelem, a vidék egyedüli haszonélvezői az uszorások – írta.²⁰ Egán jól látta az uszora szerepét és hatását, de néhány esetben eltúlozta a jelentőségét, mivel adatai nagy részét a helyi zsidósággal szembenálló papságtól szerezte. Ezen kívül hatással volt rá a sajtóban is teret kapó kazár-ellenes – lengyel zsidó-ellenes – hangulat, főleg Bartha Miklós publicisztikája. Ezen cikkek szerint minden kazár uszorás, akik kifosztják a ruszinokat és irtóznak a testi munkától.²¹

Egán programja: kiiktatni a bérbeadásnál a közvetítőket, állami bérlet megvalósítása, szövetkezetek szervezésével biztosítani a hitelt, nemesített vetőmag alkalmazása, tenyészállatok behozatala, mintagazdaságok szervezése, svájci gazdák segítségével.²² A miniszteri biztos elképzelése a mérsékelt gazdasági evolúció, mely hosszabb időt igényelt. Az akció megindítása viszont nem a lassú, hanem a gyors eredményeket kívánta, mivel a kivándorlás nem csökkent, a pánszláv propaganda egyre erősödött, sőt számolni kellett az ukrán irányzat előretörésével is. Hasonlóan holtpontra álltak a tárgyalások a Vatikánnal az amerikai görög katoli-

kus egyházi-szervezet megteremtése ügyében. Az egáni tervek csak néhány év eltelte után hozhattak eredményeket, a szövetkezetek, az állami bérlet, a mintagazdaságok hatásai csak ekkorra érhetek be, ellenben az uzsora elleni harc meghirdetésével azt a látszatot lehetett kelteni, hogy az akció már most sikeres és a magyar állam gondoskodik a ruszinokról. Egán nagy lelkesedéssel látott munkához, de egyre gyakrabban ütközött elképzelése a helyi zsidóság nézeteivel, viszont az akció antiszemita iránya nem az ő nevéhez fűződik, az már megtalálható a kárpátaljai képviselők már idézett emlékiratában, memorandum belügy-miniszterhez címzett részében: „... éppen ezért az északkeleti Kárpátok mentén lakó honfitársaink érdekében is az, ma már felette fontos és elodázhatatlan állami feladatot képez, hogy azon óriási zsidóbeözönlés, mely Oroszország felől a galíciai határról egy egész nagy népvándorlás jellegével bír és mely különösen az utóbbi évtizedek alatt az összes belső megyéket elárasztotta, szigorú ellenőrzés alá vétessék. A beözönlöttek, kik itt előbb hitsorsaik könyörületességét zsákmányolják ki, később pedig élelmességükkel a különben sem termékeny földterületről már le is szorult parasztgazda keresményén közvetítőkként legtöbbszörre munka és tőke hozzáadása nélkül osztozkodnak, anélkül, hogy ezer eset közül csak egyetlen egyszer is honosságot kérnének.”²³

A kibontakozó akciót többen antiszemita célokra használták fel, azonosították az uzsora, a bevándorolt zsidóság elleni fellépéssel a hegyvidéki kirendeltség megszervezését. A betelepedett lengyel zsidókkal, a kazárokkal szemben nagy ellenszenv nyilvánult meg, s most az akció megindításakor úgy érezték, hogy hivatalos formába lehet önteni kazár-ellenességüket.

Bartha Miklós „Kazár földön” című munkája a legismertebb kazárelle-nes mű, mely Bartha cikkeinek szellemében született. Egán ismerte Barthát, többször panaszkodott neki az akció fogadtatásával kapcsolatban, hajlott Bartha következtetésére, hogy a kormánybiztos munkáját a kereskedelemmel foglalkozó zsidóság szándékosan akadályozza. A zsidó-ellenes nézetek nem voltak teljesen idegenek Egántól sem, de esetében minden megnyilatkozásnak kétszeres súlya volt, tekintettel arra, hogy ő a kormány megbízott embereként érkezett Kárpátaljára. Egán tudta, hogy kezdeményezéseik csak akkor vezetnek eredményre, ha sikerül az uzsorások befolyását csökkenteni, de ez csupán egyik összetevője volt az akciónak. Miután a rendezés más területei kevésbé voltak látványosak, a kormánybiztos maga javasolta, hogy az akciót ezen irányban folytassák.²⁴

Az akció megindulását a helyi zsidóság mereven elutasította, 1899-re többen el is hagyták Kárpátalját. 1899-ben Goldreich Mersch kis-szoly-

vai, Neumann Márkus zugói, Neumann Victor zugói, Katz Szelig kanovai, Gottesmann Szender vólóci birtokosok ajánlották fel birtokaikat megvételre. Egán 1899. szeptember 25-i jelentésében javasolta a földművelésügyi minisztériumnak a birtokok állami úton történő megvásárlását és a ruszin földművelőknek részletfizetés formájában – 5–10 évi törlesztési idő mellett – való eladását. A kormánybiztos úgy vélte, hogy ezeket a földeket most olcsón lehetne megszerezni, mivel az eladókkal szemben uzsora és más perek függőben voltak, és az a példa csak segtené az akció más megyékre történő kiterjesztését.²⁵

Darányi Ignác²⁶, földművelésügyi miniszter nem osztotta Egán nézetét: „*Ha megnézzük, hogy kik azok, akik birtokukat megvételre felajánlották, látjuk, hogy ezek azon vidékeknek az ügyosztály által névleg is ismert legnagyobb uzsorásai, s nem tételezheti fel azt, hogy ezen emberek a kormány működésétől annyira megijedtek volna, hogy vitorláikat összeszedve, külföldre vándoroljanak, hanem igenis az lesz ezen uzsorások célja, hogy olcsó pénzen vásárolt birtokaikat eladva, pénzbelileg is gyarapodva, azon szomszédos területekre vándoroljanak, hová a kormány működése még ki nem terjedt.*”²⁷

Egán Ede a helyi zsidósággal való összeütközésben az első csatát egy látszólag magánügyi kérdésben vesztette el. 1900. január 28-án este a munkácsi Csillag szállóban elloptak tőle 8000 korona állami pénzt és több fontos iratot. A miniszteri biztos, hogy a felelősségre vonást elhárítsa – nem tudta tisztázni, hogy miért volt nála ilyen nagy összeg, mikor a szolyvai állami bérlet intézősége el volt látva rendes pénztárral és pénzkezelővel – zsidó provokációként próbálta kezelni az ügyet. Kezdetben a tulajdonost – Maskovits Károlyt –, majd Morgenstern Wolf magánzót és Weisz Chájern Jakab mézáróst vádolta. A kassai királyi ítélőtábla 1901. július 31-i végzése a vádlottakat felmentette – így többszöri fellebbezés után lezárult az ügy.²⁸

A legnagyobb összeütközést az akció és a zsidóság között az akció ügyében 1900. február 12-én Munkácson megtartott értekezlet és Egán Ede itt elmondott beszéde jelentette. Az értekezlet célja a hegyvidéki kirendeltség 2 éves munkájáról szóló beszámoló előterjesztése, megvitatása, valamint az akció kiszélesítésének – Bereg után Máramaros, Ugocsa és Ung megyékre is – megtárgyalása volt.

Egán felszólalását azzal kezdte, hogy nehéz ott eredményekről beszélni, ahol több, mint 100 évig semmi sem történt, mert ott 2 év az semmi. A beszámoló a földkérdés és az állattenyésztés kérdésében megőrizte a higgadt, nyugodt hangot. A hitel- és fogyasztási szövetkezetek, valamint az áruraktárak tárgyalásánál a miniszteri megbízott már

hangot adott véleményének, hogy az akció a zsidóság ellenállásával találkozott, hogy őt és munkatársait többször meg-megfenyegették: „Munkatársaimat, kik engem híven és tisztán csak a nép érdekében célul kiűzött törekvésekben támogattak, életükben fenyegetik. Engem pedig „Hástedt”-be tettek – a legrosszabb felekezeti bosszú, átok –, mely, mint a beavatottak állítják, annyit jelent, hogy minden igazhitű, a kis gyermektől kezdve a tehetetlen aggastyánig köteles mindennapi imádságba azon forró óhajt bevenni, hogy a Jehova engemet legkésőbb 1 év alatt okvetlenül elpusztítson.”²⁹

Az akció értékelése után kijelentette, hogy a következőkben kizárólag csak a magánvéleményét mondja el, mivel még a legnagyobb jóakarói sem engedték volna meg neki, hogy ezt a témát szóba hozza.³⁰ Úgy érzi, hogy ő, aki több éve áll már állami szolgálatban, kaphatott volna több bizalmat és támogatást.

Mivel számos ellensége van a kirendeltségnek, az ő ténykedése állandó harc, főleg a kazárokkal. Antiszemitizmussal vádolták működését, pedig ő elismeri azsidók vállalkozói, kereskedelmi szellemét és hogy ez által nagy szolgálatot tehetnek az országnak. De a zsidók tönkre is tehetik az országot, ha nem részesülnek előnyben azok, akik elfogadják a magyarságot. Ezért meg kell rostálni a galíciai bevándorlókat és a hegyvidéki akcióval el kell érni, hogy a galíciai zsidó azt mondja: „Én mégsem megyek Magyarországra, mert ott már nem olyan kellemesek ránk nézve a viszonyok”.³¹

Ezzel orvosolni lehetne a Felvidék egyik legsúlyosabb gondját, a kivándorlást is, hiszen ennek az oka Egán szerint a galíciai bevándorlás. Az akció sikeréhez a kazárok ellenállását kell megtörni, akik a parasztokat és a lelkészeket is megvesztegették, hogy az állami akcióval szemben foglaljanak állást. Egy Egán által idézett eset: „Egy jegyző egyik képviselőtestületi gyűlésen az ő szavazatával ellenem döntötte le a határozatot, s mint egyedüli mentséget azt hozta fel, hogy neki tudtára adták, hogy még ugyanazon éjjel fog meghalni, ha mellettem merne szavazni.”³² Nem tudni, hogy mi volt az oka Egán heves zsidóellenes kirohanásának, hiszen ezzel az akciónak nem kedvezett. Azokat igazolta, akik kezdettől fogva az akció antiszemita jellegét hangsúlyozták, s azok bizalmát is elveszthette, akik eddig támogatták a kirendeltség munkáját. Nem használt a beszéd Egán személyének sem, hiszen megkérdőjelezte korábbi munkásságát.

Darányi Ignác földművelésügyi miniszter, Egán Ede közvetlen felettese bekérte a munkácsi beszéd szövegét és magyarázatot kért beosztottjától. A hegyvidéki akció vezetője elismerte, hogy magánvéleményében

messzire ment „oly kifejezéseket használtam, s oly kitéréseket tettem, melyek arra a feltevésre adtak alkalmat, mintha én – szemben a kormánynak az állam polgárai között semmi megkülönböztetést nem ismerő, s mindannyit egyenlő oltalomban, védelemben és elbánásban részesíteni kívánó szabadelvű, a jogegyenlőség alapján álló politikájával és szemben Nagyméltóságok utasításaival – egy hazai bevett felekezetet sértetem és sérteni akartam volna”. Ezen kívül még azt is elismerte a miniszteri biztos, hogy amit az egyes kormányzati ágak bírálataiban és a jövő teendőire nézve elmondott, azt hatáskörén kívül és felhatalmazás nélkül adta elő.³³

A munkácsi beszéd reagálásra készítette a magyarországi zsidóság képviselőit is, akik a galíciai bevándorlás kezdetén már tiltakoztak a betelepülés ellen, s ezért kezdetben támogatták az akciót. Szerintük a galíciai zsidóknak csak műveletlen, szegényebb része vándorolt Magyarországra és valóban sok gondot okoztak a helyi közigazgatásnak, de azt nem fogadták el, hogy a bevándorolt zsidóság a magyarság ellensége lenne.³⁴

Szabolcsi Miksa, az Egyenlőség 1900. február 18-i számában bírálta Egánt, hogy nem tesz különbséget a helyi uzsorások és a munkájukat tisztességgel végző zsidók között: „A zsidó uzsorásokat, higgye el ezt nekünk Egán Ede Úr, jobban utáljuk, mint ő. Mert neki nem lobbantották még soha szemére a keresztény akasztani valókat, míg nekünk nyakunkba varrnak minden zsidó gazembert. Nem hagyhatjuk szó nélkül, ha azt látjuk, hogy a miniszteri megbízott úr vak elfogultságában a becsületes munkával kenyérüket megkereső zsidókat – és ismételjük, ezek képezik a kárpátaljai zsidóknak nagy többségét – a gazemerekkel együtt, egy üstbe dobja.”

Több cikk is támadta a hegyvidéki akciót, azzal vádolva Egánt, hogy nem a jólétet vitte a békés ruszinok közé, hanem az antiszemitizmust: „Szaporítják a zsidó koldusokat, a legszegényebb zsidó családokat megfosztják kenyérkeresőjüktől – a rutének felsegélyezése ürügyén. Hiszen így Sodomában sem kormányozhattak.”³⁵ Az akció csak a zsidó koldusok számát szaporította, a ruszinok felsegélyezése ürügyén, mindezt a magyar kormány hallgatólagos beleegyezésével. „Bezzeg Kínában valahol megkergetnek egy misszionáriust, a magyar néppárti sajtó bukfencet hány kínjában. A zsidó az más.” – olvashatjuk az Egyenlőség 1900. március 18-i számában. Egán félreértette feladatát, egy elhanyagolt vidék felkarolására küldték ki és nem felgyújtására. Az Egyenlőség hasábjain keresztül a magyarországi zsidóság képviselői támogatásukról biztosították Egánt és Darányi Ignácot, ha valóban a bevándorlást kívánják korlátok közé

szorítani, valamint ha tényleg a szegény nép felekezeti korlátok nélküli segítségét vállalják. „Az akció további fejleményeit tovább is rokonszenvvel fogjuk kísérni, azonban fokozott figyelemmel, mert az igazságos és elfogulatlan Egán ezt tőlünk is megérdemli.”³⁶

A munkácsi gyűlés visszhangja eljutott a képviselőházba is. 1900. február 14-én Fest Lajos képviselő a napirend tárgyalása előtt felszólalt, megkérdezte Darányi Ignác földművelésügyi minisztert, hogy igazak-e a munkácsi beszéd kapcsán elterjedt hírek, főleg Egán más felekezetet érintő bírálata. Darányi válaszában megvédte Egánt, kiemelte, hogy a csupán néhány éve tartó akció máris szép eredményeket ért el, viszont neki is feltűntek a munkácsi beszéddel kapcsolatos közelmények, s az ellentétes vélemények miatt lehetőséget kívánt adni a miniszteri biztosnak, hogy a jelentés teljes szövegét bemutassa. A miniszter a hegyvidéki akció titkát azzal magyarázta, hogy benne a magyar társadalom minden rétege különbség nélkül hazafiasan közreműködött, s az akció már kinötte „gyermekbetegségeit”. A kormány nevében elutasított minden olyan feltevést, mely szerint a kirendeltség működése ellenkezik a jogegyenlőség elveivel.

Ugron Gábor képviselő hozzászólásában osztotta Darányi nézeteit, de miután úgy vélte, hogy Egán szerepléséről nem kapott pontos képet, javasolta, hogy nyomtassák ki a beszédet: „Mert midőn tegnap a kivonatokat olvastam, abban a meggyőződésben voltam, hogy az a férfias, az a bátor szókimondás, mely ott elhangzott, a reakciót fogja felkelteni; én attól félttem, hogy őt orvgyilkosok fogják az útból eltávolítani.” Éppen ezért – folytatta a képviselő – Egánt a kormánynak kell megvédenie, s ha valakit sért az egáni gondolatmenet, akkor azt távol kell tartani az akciótól.³⁷

A február 17-i ülésen Darányi újból szót kért, közölte a képviselőházzal, hogy Egán megküldte felszólalásának szövegét, amit ő tudomásul vett. A miniszteri biztos csak a Galóciból bevándorlottak üzelmeit, visszaéléseit ostorozta. Egyébként Egán elismerte, hogy a helyzet nyomása alatt, a vita hevében olyan általánosításokat engedett meg, melyek egy hazai bevett felekezetre sértőek. Azt is elismerte, hogy amikor ezt tette, szembehelyezkedett a kormány egész politikájával és a földművelésügyi minisztérium utasításaival. A miniszter kérte a képviselőházat, hogy a ruszin akciót ne ezen beszéd alapján ítéljék meg, hanem a tények, tapasztalatok és a ruszin megyékben emelkedő jólét alapján, minek következtében egyre erősödik a ruszin nép ragaszkodása a magyar hazához.³⁸

Egán, Darányi és a képviselők kiállításának köszönhetően, hogy nem váltották le, de munkácsi beszéde után már az akció megindítóinak a körében is kételyek merültek fel személyével szemben, úgy ítélték meg, hogy túlságosan messzire ment. A zsidóellenesség – mint láttuk – szerepelt elképzeléseikben, de nem olyan mértékben, hogy abból országos botrány legyen. Úgy gondolták, hogy most elég egy figyelmeztetés Egánnak, folytassa tovább működését és energiáját az akció más meg-
yékre történő kiterjesztésére fordítsa.

Egán megfogadta Darányi javaslatát, hogy a hegyvidék nem keresztény lakossága is részesüljön támogatásban. 1900. május 30-án arról számolt be, hogy 4 helyen – Alsó-Vereckén, Vólocón, Zugón és Kis-Szolyván – ingyen szénát osztott ki – 77 családnak, 77 szekérrel –, azon szegény zsidók tehenei számára, akik a családjuk élelmezéséhez szükséges teheneket nem tudták a sajátjukból kiteleltetni.³⁹

Miután Egán megmaradt tisztségében, a munkácsi zsidók feladták azon tervüket, hogy dr. Kis Lipót ügyvéd vádat emeljen a miniszteri biztos ellen.⁴⁰ Mindez kevés volt ahhoz, hogy rendezze a zsidóknak Egánhoz való viszonyát, de a fogyasztási és hitelszövetkezetek körül kirobbanó vitáig személyi ellentétek, vádaskodások nem akadályozták a kirendeltség működését.⁴¹

A vitát Egán Ede váratlan halála zárta le, 1901. szeptember 20-án.⁴² Gyilkosság, öngyilkosság, véletlen baleset – a három verzió mindegyikének voltak hívei. A korabeli lapok először öngyilkosságról, később véletlen balesetről tudósítottak, bár Borostyánkőn – itt temették el Egánt – öngyilkosként terjedt el a hír.⁴³ A boncolás után meghozott orvosi vélemény és a helyszínrre az eset után azonnal kiszállt beregszászi királyi törvényszéki bizottság jelentése szerint Egán halálát véletlen baleset okozta.⁴⁴

A miniszteri biztost az Egyenlőség is elbúcsúztatta, szeptember 29-i cikkében: *„Nem a panasz, nem a keserűség, hanem a béke göröngyét dobjuk az ő sírjára; míg élt harcban álltunk vele, de most hogy tetterős karja és alkotó agya megbénult, a meggyőződéses szókimondó férfiát megillető tisztelettel adózunk emlékének. Láttuk, hogy önzetlenség és tiszta szándékok rejtőznek abban a darabos és gyakran érthetetlen lélekben: láttuk, hogy Egán Ede jobb volt a hírénel.”*⁴⁵

Egán halálával a hegyvidéki akció története valójában véget is ért, annak ellenére, hogy a hegyvidéki kirendeltség egészen az első világháborúig folytatta munkáját. Ténykedése formálissá, jelentéktelenné vált, a lapok hasábjain sorozatos támadások érték, megkérdőjelezve szükségességét.⁴⁶

1901 őszére kiderült, hogy az akció indításakor megfogalmazott elképzeléseket nem sikerült elérni – sőt a pánszláv propaganda, a skizmatikus mozgalom már komoly veszélyként jelentkezett – a magyar kormány fokozatosan magára hagyta a kirendeltséget és más megoldási elképzeléseket keresett.

JEGYZETEK

1. Йозеф Перени. Из истории закарпатских украинцев (1848–1914) *Studia Historica* Вр. 1957. No. 14. 24.
И. Г. Коломиец: Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX. столетия.
Том первый: сельское хозяйство, аграрные отношения. Томск. 1961.
И. Г. Коломиец: Очерки по истории Закарпатья. Часть вторая: Социально-экономическое отношение: национально-политическое и и культурное движение в Закарпатье вXIX.-ом веке. Томск. 1959.
Valamint B. I. Неточаев, В. I. Илько, В. В. Пальок tanulmányai az Ungvári Egyetem tudományos közleményeiben.
2. Hodinka Antal: A munkácsi görög–katolikus püspökség története. Вр. 1909. 328.
Hodinka művében kiemeli, hogy az unióval a ruszin nép és papjai között egyre nagyobb lett a távolság, az egyesüléssel a ruszin papság előtt megnyíltak a hazai és a külföldi teológiai egyetemek, akadémiák kapui.
3. Az Oroszországba áttelepülő értelmiségnek kedvezett, hogy a XIX. század első felében szervezett oroszországi egyetemeken és főiskolákon nagy hiány mutatkozott tanerőben. Az orosz kormányzat azért is szorgalmazta a ruszin értelmiségiek alkalmazását, mivel rövid idő alatt munkába állhattak, hiszen beszélték az orosz nyelvet. Erről a témáról részletesebben: Тамара Войцура Закарпато-украинская интеллигенция в России в первой половине XIX-го века. Пряшев. 1971.

4. Ruszinok lakta vármegyék alatt Bereg, Máramaros, Ugocsa, Ung vármegyéket értjük. A ruszin szorványokhoz: Palódi-Kovács Attila: Ukrán szorványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi kultúra – Népi társadalom. Bp. 1973. VIII. kötet 327–367. p.
5. Йожеф Перени: i.m. 14. A főleg hegyvidéki területen a rövidebb, hűvösebb nyár és a hosszabb tél következtében árpa, zab és burgonya termesztésével foglalkoztak, amennyiben a talaj minősége lehetővé tette. A magyar Alföldhöz közel eső sík részeken kukoricát és búzát termeltek.
6. Paul Robert Magocsi: The Shaping of a National Identity Subcarpathion Rus. 1848–1948. London, 1978. 19.
7. Szabó Oreszt: A magyar oroszokról (Ruthének) Bp. 1913. 261.
8. Szabolcsi Miksa: Megjegyzések Egán Ede munkácsi beszédére = Egyenlőség, 1900. február 18-i sz.
9. Firczák Gyula a ruszin és az amerikai akció egyik irányítója 1836. augusztus 26-án született Ung vármegyében, Horlyón. Tanulmányait Munkácson, Ungváron, Kassán folytatta. 1855-ben került Bécsbe a ruszin szemináriumba és 1861-ben pappá szentelték. 1887-ben a nagybereznai kerület országgyűlési képviselője lett, s mint a közoktatásügyi bizottság elnöke szerzett érdemeket. 1891-től munkácsi görög katolikus püspök.
10. Galántai József: Egyház és politika 1890–1918. Bp. 67–72.
11. A beadvány eredeti példánya megsemmisült. A szövege közli: Mayer Mária: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910. Bp. 1977. 225–226. A beadvány másolata megtalálható: Országos Levéltár miniszterelnökségi iratok (továbbiakban OL-K-26) 1902. – XXXI. – 1134.
12. OL-K-26. – 1906. – XXI. – 854. – I. rész
13. OL-K-26. – 1902. – XXII. – 305.
14. Az 1901-es beherói perrel kezdődött az első világháború előtti évek skizma pereinek a sorozata, amelyek az 1903. és 1907. évi izai és nagylyuckai esetek után az 1913-ban lezajlott máramarosi skizma perben érték el tetőpontjukat.
15. Országos Levéltár minisztertanácsi iratai (továbbiakban OL-K-27.)
16. Zrínyi Károly: Csáktornya monográfiája. Csáktornya, 1905. 71–72.
17. Vas Megyei Állami Levéltár (VAML) VIII. –56. –260). A szombathegyi Premontrei Rendi Gimnázium iratai. Később a hallei egyetemen

és a bécsi mezőgazdasági főiskolán folytatott nemzetgazdasági és agrárjogi tanulmányokat.

18. Egán Ede: Kárpátaink közgazdasági hivatása. Bp. 1890. 42–47.
19. OL–K–26. – 1902. – XXXI. – 1134.
20. Uo.
21. A legelterjedtebb kazárellelő mű: Bartha Miklós: Kazár Földön. Bp. é.n.
22. Egán Ede: 1922. 44–46. p. Экономічне положене руських селян в Угорщини. Прага. 1922, 44-46. п.
23. Mayer Mária: i.m. 225–226. p. OL–K–26. – 1902. – XXXI. – 1134.
24. Egán Ede: i.m. 58. p. Экономічне... 58.
25. Országos Levéltár földművelésügyi iratok (továbbiakban: OL–K–178.) 1899/9388.
26. Darányi Ignác a hegyvidéki akció szervezője 1895–1903 és 1906–1907 között volt földművelésügyminiszter. Munkásságáról: Kendi Fihály István: A magyar földért (Darányi Ignác élete és munkássága) Bp. 1940. Az életrajz nem tárgyalja Darányi ténykedését az akcióban, a ruszin kérdésnek mindössze két oldalt – 129–130. p. – szentel. Kendi Fihály István a kis emberek atyjaként, a mezőgazdaságba történő állami beavatkozás szorgalmazójaként mutatja be Darányi Ignácot.
27. OL–K–178. – 1899/9288.
28. OL–K–178. – 1902. – 2266. A beregszászi törvényszék 1900. október 18-i felmentéssel végződő ítéletét az Egyenlőség Egán nimbuszának csökkenéseként értékelte.
29. Egán Ede: A hegyvidéki földművelő nép közgazdasági helyzetének javítását célzó állami akció ügyében Munkácson 1900. február 12-én tartott értekezletről szóló jelentés. Bp. 1900. 84.
30. Uo.: 139.
31. Uo.: 157.
32. Uo.: 168.
33. OL–K–178. – 1900.– 1747.
34. Szabolcsi Miksa: Megjegyzések Egán Ede munkácsi beszédére. Bp. 1900. 6–7.
35. Koldusszaporítás = Egyenlőség, 1900. március 18-i sz.
36. Szabolcsi Miksa: i.m. 14–15.
37. Képviselőházi Napló XXVI. Bp. 1900. 340–341.
38. Uo. 430–432.
39. OL–K–178. – 1900–5191.

40. OL-K-178. – 1900.-4243.
41. 1901 elején a földművelésügyi minisztérium kinevezte Egán mellé a kirendeltséghez Páris Frigyes volt csíkszeredai ügyészt. Páris a szövetkezeti mozgalommal már korábban is foglalkozott, az akcióhoz történt kinevezése is azt célozta, hogy visszafogja Egánt, a szövetkezetek alapításánál ne történjenek törvénybe ütköző lépések. Ellenezte a szövetkezetek alapításának egáni gyorsaságát, kettőjük között az együttműködés lehetetlenné vált. Egán zsidóbarátsággal, szabadkőművességgel vádolta helyettesét.
42. Egán 1901-re túlhajszolta magát. Úgy gondolta, hogy az akciónak rövid idő alatt eredményt kell hoznia, ezért ő maga is sokat dolgozott, de egyben türelmetlen is volt. 1901-ben éppen a svájci gazdák áttelepítésén dolgozott, két hónap alatt akarta megvalósítani az egészüveget. Sok energiát emésztett fel, hogy türelmetlenségével, hatásköre átlépésével, elszólásaival vitákat provokált személye körül. Ilyen volt a munkácsi beszéde, összeütközése a földművelésügyi minisztériummal és Páris Frigyeszel kibontakozó ellentéte.
43. Vas, 1901. szeptember 22-i sz.
44. Bihar Jenő: Egán Edét meggyilkolták. Bp. 1901. 10. p. Egán Ede halála = Budapesti Hírlap, 1901. szeptember 22-i sz.
45. Egán halálára = Egyenlőség, 1901. szeptember 29-i sz.
46. OL-K-178. – 1911.-592.

KÁLMÁN VIGH:

THE „KÁRPÁTALJA ACTION AND THE JEWS OF KÁRPÁTALJA

During the last decade of the 19th century the Hungarian government sensed a kind of estrangement of the minorities from Hungarian politics, therefore the government tried to prove its care and attention by different steps. The situation of the minorities became worse in Kárpátalja after the so-called Panslavonian propaganda was started by the local Ruthenians. The aim of the Kárpátalja action was to stop the propaganda and reduce the costs of living by certain economic steps in Kárpátalja. However, the hidden aim was the „Hungarization” of the area. Although the main longterm goal of the action, to realize a

Swiss-type thinking in theregion, seemed to arise several problems right at the beginning, primarily the action had to bring success in its short-term goals. As the government found the rate of economic development inefficient, they started to look for someone to find guilty for this all. It were the local Jews who seemed to be perfect to put the blame on. According to the government the Jews showed resistance, what's more, they were said to sabotage the action directly.

In the beginning the Jewish population of Kárpátalja supported the action. Later, however, they criticized the economic steps more often, as they realized the political motive of Hungarization behind the program. The action served as a background to antisemitic attempts, the measures taken by the government were understood as steps merely to suppress the local Jews. After the steps of the action failed one after the other, the local leader of the action, Ede Egán himself helped to create an antisemitic atmosphere. After Ede Egán died in 1901, the action lost its importance, Although the local office continued the work, the Hungarian government ignored it.

EGY ISMERETLEN VÉRVÁD

(Németújvár, 1901)

A hazai antiszemitizmus történeti irodalma vérvádak egész sorát ismeri, kezdve a legjelentősebb, a világsajtót is bejáró tiszacszlárin keresztül egészen a II. világháború utáni időkig.

Elmondhatjuk, hogy az Istóczy Győző, Polonyi Géza, Simonyi Iván, Verhovay Gyula és társai nevéhez köthető hazai politikai antiszemitizmus nyílt, artikulált megjelenése 1901-re már más értelmet nyert. A századfordulón kialakuló újkonzervatív, dzsentroid politika nem alakít, vagy nem tud kialakítani magának önálló antiszemita pártot, mint Istóczy az 1880-as évek elején. Ennek részben az a magyarázata, hogy az Istóczy-párt alakulása és térnyerése idején az a sajátos helyzet alakult ki, hogy az antiszemita irányzat vált minden szociális ellenzékiesség gyűjtőhelyévé (még nem voltak meghatározó erejű szakmai érdekvédelmi szervezetek).¹

Ezt támasztják alá, a tiszacszlári pert követő országos zavargássorozat Vas megyei eseményei is.

1882. július 10-én hétfőn Szombathelyen néhány helyi iparoslegény a zsinagóga előtti lámpákat és az épület ablakait kövel bedobta. A következő év helyi eseményeiben is a városi és főleg a falusi szegény rétegek vettek részt.²

A századfordulóra az 1883-as antiszemita zavargások szegényparaszti bázisa a századfordulóra megszűnt. A marxista munkásmozgalom és az általa befolyásolt agrárproletármozgalmak szilárd baloldali keretet adtak a proletár rétegek megmozdulásai számára. A másik ok, hogy az Istóczy-féle politika a társadalom nagyrésze, és leginkább az uralkodó elit számára a liberális eszme ereje miatt elszigetelt maradt.

A századfordulón, mint a Néppárt, mint a Függetlenségi Párt egyes köreitől sem idegen a látens antiszemitizmus. A Néppártban lezajlik az a folyamat, melynek során a kezdeti vallásfelekezeti szembenállást felváltja a korszerű politikai antiszemitizmus.⁴

Az 1901-es választás előkészítési kampánya néhány hónappal előzi meg a németújvári vérvád felbukkanását. A jobboldali radikalizmus nyílt megjelenésére is történt kísérlet.

A Budapesten megjelenő Express nyomatos szerkesztője Osinger János kérdőívet küldött szét Vas megye községi jegyzőinek, melyben egy párt helyi alakításának feltételeit igyekezett kipuhatolni. Nem is maradt el a hatása. A németújvári főszolgabíró, járása összes jegyzőinek és községeinek küldött négy- példányos kérdőívet, összegyűjtötte, mivel a főszolgabíró ezt kizárólag politikai ügynek tekintette, (az is volt) a kérdőívek kitöltését betiltotta, és négy példányát a főispánnak benyújtotta.⁵

Felmerült a kérdés, hogy miért Vas megyét választotta ki Osinger a kérdőívek terjesztéséhez. A kérdés kézenfekvő, mivel Istóczy Győző Rum képviselői kerület országgyűlési képviselője volt 1872-től egészen 1896-ig.⁶ A kérdőív kiküldői bíztak Istóczy képviselőisége után öt évvel is a régi kapcsolatok meglétében. Jórészt rájuk alapozhatott Osinger. Istóczy esetleges szerepe a kérdőív összeállításában nem bizonyítható, de el sem vethető. Osinger minden kérdőívhez egy levélmásolatot is csatolt, melyben felhívja a figyelmet, hogy közügyre való tekintettel töltsék ki és küldjék vissza, valamint a levél bevezető soraiban utal arra, hogy ő, mint a szerkesztő egy bizalmas értekezlet során történt megkeresésre küldi szét a kérdőíveket.⁷ Ezek a megkeresők is lehettek Istóczyék és elvbarátaik.

Beletekintve ezekbe a kérdőívekbe első látásra feltűnik rafinált szerkezete. A végig negatív állításokat tartalmazó kérdőív nyolc kérdése teljes mértékben szemben áll az 1867-es kiegyezéssel és a korszerű liberális államfelfogással, és természetesen a zsidósággal. A 4. pont kérdése a következő: „*Igaz-e, hogy Magyarország az 1868-iki pártok programja alapján mint önálló és független állam iúthon és külföldön mindenben és mindenkor nem érvényesülhet?*” Az 5. pont a 4 kérdésben elvetett kétkedést összegezve minden rossznak a zsidóságot állítja be. „*Igaz-e, hogy Magyarország összes politikai, közgazdasági, társadal-mi és más bajai az 1867-iki pártok programja nyomán bekövetkezett egészségtelen gyors fejlődésnek, illetve főleg a zsidók egyenjogúsításából és a szabad bevándorlásból származott igazságtalan és veszedelmes aránytalanságnak tulajdonítható?*” A 6. pont pártalakítást kíván, a 7. pedig a Törvény Jog és Igazság hármasszava helyett az Isten Király, Haza szolgálatára hív.⁸

A főispán felmérve a kérdőív jelentőségét, ennek terjesztését leállította, és ezt jelentette Széll Kálmán miniszterelnöknek, aki történetesen szintén Vas megyei képviselő volt.

A kérdőív hatása nehezen mérhető, de ha szemügyre vesszük a kérdőív betöltése után alig két hónappal felkorbácsolt antiszemita indulatokat, a kapcsolat egyértelmű.

Németújvár a századfordulón Vasvármegye 6. járásának székhelye volt, de lakosainak száma alig haladta meg a kétezret. (2042). A hitközségi hagyomány szerint a zsidóság már a XV. században, a stájerországi kiűzés óta Németújváron lakik.

Németújvár, mint ősi Batthyányi birtok, egyike volt azon kevés háborítatlan helynek, ahol a zsidók évszázadokon keresztül békességben élhettek. Hitközségük anyahitközség, 219 izraelitával.⁹

A zsidóság viszonylagos nagy száma, és a német, kiserészből horvát lakosság esetleges „fogadókézségére” alapozhatták a vérvád kifundálói a németújvári helyszínt. A hely kiválasztásában közrejátszott, hogy az 1884. évi országos választáson megválasztott Gref József lemondott mandátumáról. A németújvári körzet képviselője az antiszemita mozgalom egy élharcosa, Istóczy melletti legismertebb vezetője Polonyi Géza lett.¹⁰

A vérvád „spontán” felbukkanását a sok előzmény mellett az is cáfolja, hogy az események menete egybecseng a Solymosi Eszter ügyével, a forgatókönyv kísértetiesen hasonlít.

Az állítólagos vészterhes események 1901. augusztus 15-én történtek. Az eseményekről a főszolgabíró részletesen tájékoztatta a főispánt. A forgatókönyv kísértetiesen hasonlított a tiszaezlárirra. Augusztus 15-én a reggeli órákban Weinhofer Laura 12 éves, Hanz Teréz 11 éves németújvári cselédgyermek a községi izraelita templom mellett erős emberi nyögést és gyermeksráshoz hasonló hangokat hallottak. A gyermekek azt állították, hogy a zsidók szemük láttára egy lányt vittek a templomba és onnan kijönni nem látták, de hangját hallották.¹¹ Weinhofer Laura még aznap este megjelent Gref József kocsmájában, és ott a történeteket elmesélte a jelenlévőknek. Másnap már a járás különböző községeiben „szóbeszéd tárgyát képezte” az eset.

Az eredeti tiszaezlári forgatókönyv felhasználását két pontban is fellelhetjük. Először Tiszaezláron a helybéli zsidók ünnephez készülődtek. Németújváron, mint arról a főszolgabírónak Latzer Lipót hitközségi előljárója beszámolt, hitközségi jubileumi ünnepségre készültek, sok idegen zsidó is volt a településen. A másik megegyező alapkellék, hogy mindkét helységben augusztus 10-én eltűnt egy leánygyermek. 1882-ben Tiszaezláron Solymosi Eszter, németújvár és környékén pedig Kermann Cecilia felsőszénégető 9 éves leány tűnt el 1901. augusztus 10-én.¹² Tiszaezlárhoz hasonlóan, tehát itt is megvolt a rituális gyilkossághoz

szükséges két alapkellék, az eltűnt leány és a zsidóünnep, ahol a régi középkori eredetű vérvád szerint az ünnepi maceszkészítéshez keresztény gyermek vérért használták fel. Harmadik megegyező eset, hogy könnyen manipulálható, megfélemlíthető gyermeket használtak fel tanuként. Eszláron Sarf Móricot, Németújváron a két kislányt.

Az eltűnt kislány köröztetését augusztus 14-én kérte a család, s másnap már a rituális gyilkosság hírének elterjedését Kermann Cecilia eltűnésével hozták összefüggésbe. A vármegye főispánja kézhez kapva a főszolgabíró levelét, bizalmas levélben utasította a németújvári és a szomszédos, kőszegi járás főszolgabíróját az eltűnt kislány sürgős felkutatására. A főispán véleménye az volt, hogy a kislány előkerültével elejét vehetné a vérvád további terjedésének. A főispán a helyzet súlyának megfelelően naponkénti értesítést kért a németújvári főszolgabírótól.¹³ Minden megvolt ahhoz, hogy egy az 1882-es eseményekhez hasonló országos jelentőségű ügy keletkezzen. Két dologban azonban alapvető különbség volt a vérvádak között. Egyrészt a világlátott, Grazban, Bécsben, Alsó-Ausztriában dolgozó, vagy ott megfordult lakosság nem volt kapható arra, hogy a hír hallatán az évszázadok óta ott élő zsidósággal szemben fellépjen. Második ok a hatóságok gyors és körültekintő eljárása volt, szemben Bary József vizsgálóbíró Eszláron betöltött szerepével, a hamis vád megfogalmazásában és minden áron való képviselésében.¹⁴

A helyzet gyors megoldását az eltűnt leány „feltalálása” oldotta meg. A kőszegi és németújvári járási hatóságok gyors munkájának eredményeként a németújvári főszolgabíró augusztus 27-én keltezett jelentése értesíti a főispánt, hogy a kislányt a kőszegi járás területén megtalálták.

Vasvármegye főispánja válasziratában feloldja a jelentési kötelezettség alól a főszolgabírót. Az ügy lezárult.¹⁵

A németújvári rituálisgyilkosság „sztoriját” egyetlen helyi lapban sem olvashatjuk. Elképzelhető, hogy a gyors eljárás és a főispáni határozott fellépés állított le számos helyi lapot. Az is lehetséges, hogy a magukra valamit is adó újságok nem ültek fel a rituális gyilkosságról szóló szóbeszédnek. Elmondhatjuk, hogy a főispáni elnöki iratok néhány levelén, és sürgönyén kívül semmi nem őrzi a vérvád emlékét. Hozzátehetjük, szerencsére.

A nyílt antiszemitizmus akkor még nem volt szalonképes. Szükség volt a néhány évtized alatt könnyen asszimilálható zsidóság százezreire. Ezek a zsidó tömegek fontos szerepet játszottak abban, hogy a lakosság nemzeti megoszlása hazánkban a magyarok többsége irányába mozdul-

jon. Még 1880-ban 46,6% a magyarság aránya, addigra 1910-re ez 54,5%-ra változott.¹⁶

A nemesség nem kismértékű antiszemitizmusát korlátozta, hogy az asszimiláns zsidóságra szükség volt. Az antiszemitizmus nyílt fellépése a monarchia összeomlását követő forradalmi jellegű megmozdulások után történik. A világháborút lezáró béke után Magyarország megszűnt soknemzetiségű állam lenni. Így a zsidóság légüres térbe kerül, céltáblájául válva minden radikális jobboldali demagógiának,¹⁷ de a tárgyalt időszakban, még volt foganatja Kossuth a tiszzaeszlári per hatására írt sorainak.

„*Én az antiszemita agitációt, mint a XIX. sz. embere szégyelem, mint magyar restellem, mint hazafi kárhozzatom.*”¹⁸ Nem mondhat mást a XX. század embere sem.

JEGYZET

1. Szabó Miklós: Politikai kultúra Magyarországon. Válogatott tanulmányok. 153. Bp. 1989.
2. Rácskay Jenő: Politikai antiszemitizmus és a tiszzaeszlári per hatása Vas megyében. Vasi Szemle 87/4, 549–550.
3. Szabó Miklós: i.m. 153–154.
4. U.o. 155.
5. VamL Főispáni Elnöki Iratok 58/1901
6. Sziklay–Borovszky: Vasvármegye, Bp., 1898. 246–247.
7. VamL Főispáni Elnöki Iratok, 58/1901.
8. Uo.
9. Sziklay–Borovszky: i.m. 311–312.
10. Uo.
11. VamL Főispáni Elnöki Iratok 58/1901.
12. Uo.
13. Uo.
14. Eötvös Károly: A nagy per. Bp. 1902. I. kötet, 97.
15. VamL Főispáni Elnöki Iratok
16. Magyarország Története, 7/1. 421. Bp. 1978.
17. Rácskay Jenő: i.m. 556.
18. Kossuth L. iratai X. kötet. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc Bp. 1904. 117.

JENŐ RÁCISKAY:

AN UNKNOWN CHARGE OF RITUAL MURDER (Németújvár 1901)

From the most significant, worldwide known charge in Tiszavasvár to the ones following World War II, the historical literature of domestic antisemitism lists many charges of ritual murder.

The charge in Németújvár was preceded some months by the campaigns for the 1901 elections. There was even an undisguised attempt to support rightwing radicals. János Osinger, the editor of the newspaper „Express”, published in Budapest, distributed a questionnaire to all the town-clerks in Vas county, thus trying to find out the local criteria to founding a new party. After realizing the significance of the distribution of such questionnaires, the bailiff of the county stopped the action and reported it to the Prime Minister, Kálmán Széll.

The choice of the place of the charge was probably based on the relatively great number of Jewish people as well as on the „sensitive” German and Croatian population. As well as a number of precedents, the current of the events surprisingly similar to the Eszter Solymosi-case also supports the fact that the charge was not a spontaneous one. The so-called dangerfraught events took place on the 15th of August in 1901. The scenario almost totally recalled that of in Tiszaeszlár.

After the family asked for the warrant of apprehension on the 14th of August, the following day the news of the ritual murder was brought into connection with the missing of Cecilia Kermann receiving the letter of the chief constable, the bailiff of the county ordered the search for the missing girl in Németújvár and the neighbouring district of Kőszeg as well. The bailiff hoped that finding the girl would stop the further spread of the charge. Realizing the dangers of the situation he asked for a daily report from the chief constable of Németújvár. Soon the situation was solved as they „suddenly” found the girl.

Fortunately, besides of some letters and telegraphs from the chief constable there is nothing to remind us of this charge.

„ERDÉLY JOGÁN”

avagy Gulácsy Irén és az antiszemitizmus

Az antiszemitizmus létrejöttének és terjedésének okairól és körülményeiről könyvtárnyi irodalom értekezik – magyarul is. Annál kevesebb szó esik azokról az eszmetörténeti hagyományokról, melyek a fajgyűlölet, a nemzeti és a felekezeti türelmetlenség ellen hatottak, tiltották elfogadásukat, gyöngítették hatásukat a harmincas évek végétől 1945-ig számítható kritikus időszakban.

Ez a „hallgatás a jóról” szakmailag érthető. A történetírás azzal foglalkozik, amit *megtettek* és ami *megtörtént*, s csak vonakodva mérlegel olyan jelenségeket, melyek befolyása a megtörténtekekre tényszerűen nem – vagy csak alig – bizonyítható. Egy közösség – jövőbeli – értéktudata, erkölcsi felelősségérzete szempontjából azonban ez utóbbiaknak is megvan a jelentőségük; vizsgálatuk, élő hagyománnyá tételük hozzájárulhat a társadalom immunizálásához az „ordas eszmékkel” szemben. Ez indokolja az alábbiakban a magyar irodalom egy idevágó, mára csaknem elfelejtett vonatkozásának ismertetését.

Jelentéktelennek tűnő epizód ez csupán a fent jelzett időszak magyar sajtótörténetében. Pálffyiné Gulácsy Irén, történelmi tárgyú bestsellerek szerzője jelentkezik néhány hónapon át (1938 december 7– 1939 július 4 között) politikai cikkeivel.¹ Utalásaiból könnyen kikövetkeztethetők közéleti vonzalmai: Teleki Pál, Bajcsi-Zsilinszky Endre, Esterházy János a nagyra becsült politikusai; a konzervatív ellenzék Gellért-szálló- és Hungária-beli „tiltakozó vacsoráit” népszerűsíti. A második zsidótörvény országgyűlési előterjesztése után, de elfogadása előtt „okos hazaszeretetre” kéri a képviselőházat: »Társadalmi egyensúly?« Az elvakult düh semmi esetre sem fogja azt létrehozni, és jaj nekünk, ha a születendő rendszabályok hátukon hordozzák az éretlen kezdeményezés törékeny és véres tojásbéjait!”² Jókaitól idéz („A hazaszeretet nem zárja ki az emberszeretet.”) és Deáktól („Jobban tudom szeretni a hazát, mint gyűlölni ellenségeinket.”) *Betűkoszorú* című cikkében pedig, egy hónappal a második zsidótörvény elfogadása után az erdélyi Magyar Párt egyik vezető politikusát idézi: „Nem nélkülözhetünk egyetlen embert sem, aki magyarnak vallja magát és becsületes szándékkal akar részt

venni a jogainkért vívott küzdelemben, akármilyen rítus szerint dicséri az Istent...”⁵

Ezek az állásfoglalások nem tekinthetők alkalmi fellobbbanásnak az írónő pályáján, hanem egyenesen következnek műveinek írói világgképéből. A *Fekete vőlegények* s a többi sikerkönyv szerzője ugyanis társadalmi problematikájú faluregényekkel indult (*Förgeteg*, 1925; *Hamueső*, 1925), s bár szemléletére és stílusára kétségtelenül illik Schöpflin Aladár gyöngéd maliciája – „szerzője nem minden kár nélkül olvasta Szabó Dezső regényét, *Az elsodort falut*” –, az erdélyi falvak etnikai-nemzeti konfliktusainak bemutatásakor e regényekben is érvényesülnek azok a nemesen toleráns elvek, melyek sokkal később idézett cikkeiben megjelennek. A *Hamueső*ben például Gulácsy kétféle román szereplőtípust léptet fel: egyik a korrumpt közigazgatási tisztviselő, afféle „gyarmatosító” a magyar faluban, a másik pedig a kisebbségek polgárjogait tisztelő, a közélet tisztaságát nemzeti előítélet nélkül óvó politikus. E szembeállítással példázza Gulácsy, hogy a másság tisztelete – s ezzel a kisebbség állampolgári lojalitásának biztosítása – a többségi nemzetnek is létérdeke. Nemkülönböztetve azt az írói elfogulatlanságot is, amely kész az „ellentábor” erkölcsi-emberi értékeinek felismerésére és méltánylására.

Témánk szempontjából külön érdekessége a regénynek, hogy amikor a kisebbségi érdeket önzetlenül képviselő szereplőjét már-már végleges kudarc és anyagi nyomor fenyegeti, egyedül a falu zsidó kocsmárosa áll mellé, s próbálja – hiába – megsegítésére ösztönözni a falusiakat. Korántsem „filoszemita” gesztus ez csupán, hanem annak a kisebbségi sorban felismert igazságnak a kifejezése, hogy az identitása megőrzésére szervezkedő magyarság nem lehet kirekesztő, hanem csakis a vele való önkéntes azonosulást tekintheti a közösségéhez tartozás egyetlen kritériumának.

De említést érdemel *A kállói kapitány* (1933) török szereplője, a jószágos Bajazeth bég is, akivel fogolyként ekét vonatott a magyar várkapitány, s akinek hajdani szenvedés-története megszügyentli a törökök kegyetlenségén kesergő főszereplőt. Az írói ötlet azért is merész, mert egy közismert, II. Rákóczi György idejében tatár rabságba hurcolt erdélyi főúr hasonló történetét „transzponálja” török szereplőjére Gulácsy. Mintha azt mondaná: hamis a magunkat csak szenvedőnek, az idegent mindig kegyetlennek festő legendaképzés; bűnök és erények mindkét oldalon egyformán teremnek.

Az 1938–39-es közírói állásfoglalásnak tehát megvannak az előzményei Gulácsy Irén munkásságában; egy szépprózai művekben megformált, jó

értelemben moralista magyarságtudat kerül szembe a harmincas évek végén egy olyan „nemzetpolitikával”, mely számára erkölcsileg elfogadhatatlan. S ez készletnyi nyilvános megszólalásra. Amint cikksorozatának első írásában ki is mondja. „... fogadom, hogy *ameddig rajtam fordul*, néma és tétlen nem leszek. Esztendőnk csendje után leoldom a tollamat kötöző gúzszt, és ha kóros tüneteket látok kiütközni közéletünk arculatán, s ameddig csak kiálthatok: kiáltani fogok. Isten nevében. A közös vér jogán. A szeretet jogán. És mostantól legelső sorban: *Erdély jogán*.”⁴

E végső kitétel eligazító értékű. A tolerancia, az emberszeretet és az egyén méltóságának tisztelete (erről szól a sorozat *Tempora mutantur* című darabja) mint a patriotizmusba mondhatni önkontrollként beépülő eszmények abból a kisebbségi gondolkodás- és magatartás-modellből következnek, melynek pályája kezdetén Gulácsy Irén is hívőül szegődött, s melyet *transzilvanizmus* néven tart számon az eszmetörténet.

Írányát Kós Károly szabta meg az *erdélyi lélekről* szóló tanításával. Ez az Erdélyben együtt élő etnikumok, nyelvek és kultúrák állandó kölcsönhatásának következtében alakult ki mint nyelvek és etnikai sajátosságok fölött álló közös minőség; az erdélyi népeket „egymástól való különbözőségük mellett jellemzi... az a közösség is, melyet a megmásíthatatlan és örök természeti adottságokon kívül a közös sors, az étellel való közös küdelmek közös formái determináltak. Ez a megnyilvánuló közösség... a speciális erdélyi psziché...”⁵

Történetbölcseletileg Kós tétele vitatható lehetett, ahogy később sokan vitatták is, de mint az erdélyi magyarság önmeghatározásának alapja egy olyan identitástudat kialakulását segítette elő, melynek a más kultúrák befogadására való készség, a másságban a rokonvonások keresése és az ebből következő tolerancia a vezérelve. S az erdélyi magyarság érdekvédő gyakorlatát is az a humanista magatartás jellemezte a transzilvanizmus szellemében, melynek jeligéjét Dsida Jenő így fogalmazta meg: „Mindig magunkért, soha mások ellen!”⁶

Kós Károly gondolatmenete lényegében Erdélyre és a kisebbségi létre konkretizálta a századelő polgári radikális (Jászi Oszkártól Adyig következetesen képviselt) nemzettudat-reformját. Jórészt e forrásra vezethető vissza a transzilvanizmus talán legnagyobb hatású programirata, Makkai Sándor *Magunk revíziója* című munkája. Felszólítás ez az előadás-sorozat a magyar nemzettudat „revíziójára”, a múltban gyökerező előítéletek elvetésére, melyek között mint egyik legártalmasabbat a nemzeti és faji gőgöt jelöli meg. „Társadalmi egységünk megalkotásának egyetlen, rettenetes akadálya az a nyilvános meggyőződésben elhallgatott, sőt elítélt, a titkosságban azonban annál nagyobb erővel robogó emberi törekvés,

amely minden módon külön létalapot akar keresni magának, ami őt mássá teszi, és feljogosítja arra, hogy az 'emberinek' a határát önmagánál lezárja... Mint valami monstruózus mithosz, gyökerezett szét és burjánzott el az a babona, hogy létezik egy emberspecies, amelyik más, mint a többi... a vére, a konstitúciója, a lényege más. Annyira más, hogy az emberi egyenlőségről hirdetett igazság ránézve mindig csak külsőleg kényszerített fogalom..."⁷ Ez előítélettel szemben „magyar és magyar között, továbbá ember és ember között a különbségtétel, a sorrend, a feladat megállapítása csakis a jellem döntő erkölcsi értéke alapján tehető meg”.⁸

Makkai számára tehát a nemzet, illetve a kisebbség mint a nemzet specifikus része erkölcsi közösség is, melynek önazonosság-tudata „az anyaországénál... egyetemesebb, a humánium örök magaslatait jobban megközelítő és mélyebben emberi kell, hogy legyen. A kisebbségek vannak hivatva... egy nemesebb humánium, egy egyetemesebb emberi szellemiség s az igazi embertestvériség nagyszerű és gyógyító jövőjének előkészítésére”.⁹ A nemzeti önzésen és elfogultságon alapuló „politikai impérium” helyét így foglalhatja el „a léleknek, a jellemnek az impériuma”.¹⁰

Minősíthető ez utópiának, de az utópiák értékét nem az méri, hogy megvalósíthatók-e vagy sem, hanem az, hogy adott korokban mennyire alkalmasak – éppen az erkölcs abszolút érvényű normáinak tudatosításával – a társadalmi és politikai gyakorlat kritikájára. A transzilvanista önazonosság-tudat e morális töltése erre a legválságosabb időkben is alkalmasnak bizonyult. A beszámoló tárgyaül kiszemelt példa – Gulácsy Irén példája – ezért nem volt, nem maradt egyedi. Reményik Sándor *Korszerűtlen versek* című ciklusától Áprily Lajos háborús versein át Márton Áron közéleti megnyilatkozásaiig számos példáját találjuk annak, hogy az erdélyi szellemiség képviselőit ez az „utópia” elhatárolta a nemzeti és faji felsőbbrendűség politikájától, s döntést sürgető „határhelyzetekben” az erkölcsileg helyes álláspont megválasztását tette lehetővé számukra. S nemcsak kisebbségi körülmények között, hanem 1940 után is, amikor Északerdély magyarsága ismét „többségi” státusba került. Ahogy Berde Mária írta *Az erdélyi író lelkiisége* című esszéjében: „Ma, az új helyzetben felvethető a kérdés, hogy e leszűrt lélekpárlatnak (t.i. a transzilvanizmusnak – L. G.), vajon milyen szerep jut az új égalj alatt... Igen valószínű, hogy vannak inter és extra muros, akik az erdélyi eszmekört túlhaladottnak minősítik, és kivált a politikában hasznavehetetlen fringjának... Ez a felfogás nagy ellentmondásokat idéz fel. Először is: maga az erdélyi gondolat időtlen értékek keresztező találkozásából

fakadt... Másfelől ez az eszmekör teljesen valóság-alapon állott... Mindkét tény arra figyelmeztet, hogy e magatartást bűn feladni... Ami mulandó volt és esetleges ez eszmében, az letisztult róla. Aki kényszerből vagy megalkuvásból állt be katonának, az dezertál. Ámde az igazi erdélyi írás meg kell hogy tartsa felvett irányvonalát. Ugyan tudnánk-e orcapirulás nélkül visszaemlékezni az erdélyi gondolat által vívott győzelmeinkre, vagy akár az érte elhordott keresztekre, ha most időleges szempontból szögre akasztanók? Az író lelkiismeret, az erkölcsi eszme pedig nincs alávetve változásnak.”¹¹

Világos beszéd. A kisebbségi magyarság, miután két évtizedig küzdött az őt sujtó nemzeti, nyelvi és kulturális diszkrimináció ellen, nem csatlakozhat – még időleges politikai érdekből sem – a másokat sujtó diszkriminációhoz. S többségi helyzetében is arra kell törekednie, hogy az „erdélyi türelem” szellemét össznemzeti politikai magatartássá emelje.¹²

E vázlat célja tehát: megmutatni, hogy a kisebbségi magyar kultúrák – a magyarországi közhiedelemtől eltérően – nemcsak (és nem elsősorban) a nemzeti önmegőrzés bezárkózó, a nemzeti kultúrán szűkebb körű helyi hagyományát képviselik, hanem a nemzettudat korszerűsítésének, humanizálásának és demokratizálásának olyan hagyományait folytatták, hatásukat visszaáramoltatva az „anyakultúrába”, melyek mai napig útmutató értékeket jelenthetnek. Ahogy Gulácsy Irén írta idézett cikksorozatában: „Erdélytől nem illenék mindig csak venni, venni a példát. Egyszer már adnunk is kellene...”¹³

JEGYZETEK

1. Megj. könyvalakban: Gulácsy Irén: *Erdély jogán*. Budapest, 1940. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet
2. *Kérelem*. 1939. február 22. A Ház kapunyitására. In.: *Erdély jogán*, 27.
3. Uo, 28.
4. Uo, 8.
5. Kós Károly: *Erdély*. Kulturtörténeti vázlat. Kolozsvár, 1934. Erdélyi Szépművészeti Céh, 88.
6. Dsida Jenő: *Tükör előtt*. In: D. J. *Összegyűjtött versek és műfordítások*. Budapest, 1983. Magvető, 292.
7. In: Makkai Sándor: *Egyedül*. Kolozsvár, 1934. Erdélyi Szépművészeti Céh, 234–5.

8. Uo, 237.
9. Uo. 228.
10. Uo, 229.
11. Sorsunk, III. (1943), 126.
12. Érdekességként hadd idézzem Gulácsy Irén cikksorozatából utolsó írásának egy részletét, melyet a második bécsi döntés, Észak-Erdély visszacsatolása alkalmából írt. „Három nemzet, négy vallás és minden emberi jószándék békésen összeférő hona ez a föld. A türelem, az elfogulatlan tárgyilagosság, a kölcsönös, meggyőződéstisztelet földje – mint ez a bevonuló honvédeinket üdvözlő szónokok beszédéből *érthetőleg* ki is csendült. (...) Ne akarjuk a sok évszázados transzilván hagyományokat megmásítani, mert – *először* – hitem szerint úgysem lehet, aztán pedig még ha sikerülne is, *végzetes* hiba volna... az erdélyi másformaság semmiképpen sem különállás, hanem felbecsülhetetlen értékű magyar *sokoldalúság*.” (*Erdély jogán*, 171.)
13. *Erdély jogán*, 24.

GUSZTÁV LÁNG:

BY THE RIGHT OF TRANSYLVANIA

The paper presents the book entitled *Erdély jogán* (*By the Right of Transsylvania*, published in 1940), containing articles on political issues written in 1938 and 1939 by Irén Gulácsy, author of several historical bestseller books.

For long this book has been ignored by literary and press-historians, in spite of the fact that the author in these articles is protesting against racial and national discrimination in a time when two discriminative Jewish Law were passed in Hungary.

This standpoint of the author has its attitudinal precedents, too, which can be traced in her previous literary works. This attitude is the consequence of being engaged with the ideas known as „transylvaniam”, which undertook the consistent representation of tolerance from Transylvanian traditions, and had as its purpose to revise the Hungarian national identity awareness so that it could draw the national „feel” and interests under the control of universal humanity.

Theoretical initiators of this ideational trend were Károly Kós and Sándor Makkai; it is their thoughts that are being updated in Irén Gulácsy's articles in a critical period of the Hungarian political life. Proving, that Hungarian minority's cultures have enriched the Hungarian political culture with universally valid values and morals.

MÉSZÁROS GÁBOR:

LESZ-E BÉKE AZ OLAJFÁK ALATT?

Tisztelt emlékező hallgatóság! Hölgyeim és Uraim!

Amikor felkértek az előadás megtartására, kollégáim közül többen hozzáfűzték, hogy szép és megtisztelő feladat.

S bár tudtam, hogy az, mégis sokáig üres volt előttem a papír, s a szokásosnál még jobban küszködtem a gondolataimmal. Hiszen erről nem egyszerű még beszélgetni sem.

S, amikor már szisztematikusan készültem, újra meg újra átnézve a korabeli dokumentumokat, gyakran torokszorító érzés fogott el. Végül is azt kellett tisztáznom magamban, mit is jelent nekem a Holocaust, mit is jelent Auschwitz, illetve az a dolog, amelyet ezekkel a szavakkal jelölünk.

Lágereket, égő áldozatokat, kiket 5 évtizeddel ezelőtt pusztítottak, gyilkoltak embertelen módon? Rettenetesen rossz dolgot, amely volt, de már elmúlt? Vagy valami olyasmit, aminek ma is borzasztó történelmi jelentősége van?

Tisztelt Hallgatóim! Az utóbbiról van szó!

Olyan emberi tragédiákról szólhatok, amelyekre nem lehet történelmi magyarázatot találni, nincs rá igaz történelmi magyarázat.

Ez inkább egy erkölcsi történet, egy olyan releváció, amely tartósan megmaradt az európai népek, a zsidóság történelmében, egy olyan traumaként, mely ma is működik, s működni fog sokáig, hiszen szemünk előtt támadnak fel újra a neonáci mozgalmak.

Magam is ötvenéves vagyok, s véletlenül vagyok itt, mert nem ölt meg egy bomba, egy eltévedt vagy célzott lövedék, s nem kerültem gázkamrába.

A mi nemzedékünket, amikor kisebbek voltunk, háborús gyerekeknek nevezték. Itt, hazánkban, Magyarországon, mi voltunk az utolsók, akiket óvodában, iskolában, egyetemen, társaságban – sokszor és sok helyütt – elnéző vagy sajnálkozó mosollyal e jelzővel illettek.

Sokáig nem tulajdonítottam ennek különösebb jelentőséget, hiszen sokezred magammal születtem óvóhelyen. Már éltünk.

Pusztulás, pusztítás és rettegés volt körülöttünk, de értelmünkkel még nem fogtuk fel. Csak sejtjeinkben, gyermekkori és mai zaklatott álmainkban, félelmeinkben őrizzuk a háborút.

Némi szerénytelenséggel úgy érzem, különös szerencse adatott számunkra. Már élünk, s mégsem értettük a háborút, a pusztítást, a gyilkos önkényt. Azt azonban szüleinktől megtudtuk, hogy az ember mellett a háborúban a szolidaritás halt meg legelőbb. A veszteség érzése késve kerítette hatalmába az embereket, akik végzetes erkölcsi zavart éreztek a háború miatt.

Tehát sok mindent őrizhetünk magunkban. S néhányan – hivatásunk révén – talán valamit át is adhatunk mindebből.

Azt mindenképpen, hogy amit az eufemisztikus holocaust jelent, ami Auschwitzban, Dachauban, Mauthausenben megtörtént, az égbekiáltó bűn és elfelejthetetlen erkölcsi gyalázat.

Ugyanis a halálgyárak, a náci koncentrációs táborok végső változatai, amelyekben a holocaust, az endlösung vagy Auschwitz lényegét jelentik, az európai zsidóság, a cigányság, a másság megsemmisítésére voltak megtervezve és precízen működtetve, több millió zsidó és sok ezer cigány áldozat elpusztításával.

Önként vetődhet fel bárkiben a kérdés, miért így szólok én erről az emberi megaláztatásról és pusztításról?

Egyrészt természetesen azért, mert milliók haltak meg, akik már nem tudnak szólni, nem lehetnek köztünk, s helyettük is szólnunk, szólnom kell!

Másrészt azért, mert kollektív rossz memóriánk szívesen feledkezik meg ezen tragikus tényekről, s az amnéziánknek gyakran hízelgett felületes empátiakészségünknek, fájdalomérzetünknek, s rendszerint megfelelt felületes igazságérzetünknek.

S valljuk be, mi „békeviselt” emberek, úgy általában sem szeretjük az igazságot. A felejtést szeretjük jobban. S azt is tudjuk, hazudva is lehet felejteni. Lehet úgy is felejteni, hogy állandóan beszélünk róla, hogy ne jelentsen semmit.

S tudjuk azt is, hogy egy ilyen visszaemlékezés nem lehet más, mint retorikai, mely könnyen lezárhatja a gondolkodást, feleslegessé teheti az érzelmeket, s a legigazabb, legtragikusabb ügyet is hazugságba fordíthatja át.

Úgy tálalni ezt az egészet, hogy a holocaust, amelynek a jelentését az emberek közül a legtöbben nem is értik, hogy az szépen, könnyen beilleszthető legyen a józan ész hagyományos világrendjébe.

A dolog érthető lesz, együtt lehet vele élni: történelmünk jó és rossz időszakainak morális részévé válik. Mindez intonálja a hazugság általános magatartását: az elfordulás, az oda nem figyelés, a „*nekem mi közöm hozzá?*” embertelen hazugságtömegét.

Úgy gondolom, hogy emberi igazságérzetünk szerint mindaz, amit holocaustnak mondunk, minden egyes „*holocaust utáni*” embertől egzisztenciális és metafizikai szembenézést követelne meg, önmagunkkal való komoly és kíméletlen szembenézést, amelyből fölfakadhatna és fölfakadhat életünk értelmének, önmagukkal kapcsolatos békességünknek, mások és a másság számára is garantált békének egy tisztább lehetősége.

Mert a holocaust történetével foglalkozó hangos gondolkodásunkban nem kerülhetjük el annak a fájdalmas kérdésnek a vizsgálatát, amelyet e súlyos, önkényes, igazolatlan és igazolhatatlan, jogtalan és jogosulatlan, következményeiben katasztrofálisan pusztító időszak jelentett, mely 5 évtizeddel ezelőtt elárasztotta Európa és hazánk történelmét. Mert ezt a tragikus múltat nem a megbocsátástól kell féltetni, hanem a hazugságoktól.

Minden hazugságtól, még akaratlan hazugságoktól is. De ki tudja, mennyi bátorság kell ahhoz, hogy olyan mélyre ássunk, olyan magasra emelkedjünk méltóságunk és mások méltóságának a biztosításában, ahol már nincs hazugság? Ki tudja, mennyit kell vitáznunk önmagunkkal, egymással, hogy egészen az igazat mondjuk, úgy teremtve meg a szabadság igazát, s az igazság szabadságát, hogy többé soha, sehol ne történhessen újra mindez.

Mindannyian ismerjük Adornó szállóigévé vált mondását, mely szerint Auschwitz után nem lehet többé költészet. Persze tudjuk nagyon jól, hogy sok költő írt, és ír is verset, de ez a fajta költői beszéd lehetősége már nem olyan, mint a holocaust előtt.

Nem felejtet a költő, és nem felejtet az olvasó.

Engedjék meg, hogy most egy olyan magyar-zsidó költő versét idézzem néhány percben, aki tragikus sorsában sűrítve hordozza nemzedéke, népe, nemzete, s a későbbi nemzedékek békevágyát is, s azt is, hogy egyetlen népet sem söpredékéből, módszeresen felkészült gyilkosai-ból kell megtélni, hanem tisztább, humánusabb arculatából.

Radnóti Miklós: Himnusz a békéről

*Te tünde fény! futó reménység vagy te,
forgó századoknak ritka éke:
Zengő szavakkal s egyre lelkesebben
szóltam hozzád könnyüléptű béke!*

*Szólnék most újra, merre vagy? hová
tüntél e télből, mely rólad papol
s acélt fen szívek ellen, – ellened!
A szőlőszemben alszik így a bor*

*ahogy te mos mibennünk rejtezel.
Pattanj ki hát! egy régesrég képi
kisért a dalló számú boldogokról;
de jaj, tudunk-e énekelni még?*

*Ó, jöjj el már te szellős március!
most még kemény fagyokkal jó a reggel,
didergő erdők anyja téli nap:
leheld be zúzos fáidat meleggel,*

*s állj meg fölötünk is, mert megfagyunk
e háborúk perzselte téiben itt,
ahol az ellenállni gyöngye lélek
tanulja már az öklök érveit.*

*Nyarakra gondolunk s hogy erdeink
majd lombosodnak s bennük jární jó,
és kertjeinkben sűrű illatában
fáján akad a hullni kész dió!*

*s arany napoknak alján pattanó
labdák körül gomolygó gombohyag,
gyermeksereg visong; a réteken
zászlós sörényü, csillogó lovak*

*szárguldanak a hulló nap felé!
s fejük felett majd surrog és csivog
a fecskefészkektől sötét ereszt!
Így lesz-e? Így! Mert egyszer béke lesz.*

Ó, tarts ki addig lélek, védekezz!

A béke, mint örök vagy öröknek vélt emberi értékünk, mely egyetemes és oszthatatlan, még nem volt soha teljes Izraelben, Palesztiában, a zsidóság és a palesztin nép földjén, Izrael állam megalakulásától – 1948. május 15-től – napjainkig öt tragikus háborútól megszakítottan hordozza immár nemcsak a zsidóság, hanem a palesztinok legújabb történelmének mintegy stigmatikus, megbélyegzett, föloldhatatlan ellentmondásait.

Ma „ihie haszof?” Milyen lesz a vég? Mindez hogyan ér véget? Ez a kétségbeejtő kérdés ott van a zsidóság gondolatvilágában, formálja mindennapjaikat, állandó feszültségben tartva az új államiság civil társadalmát.

„Ein brera!” Nincs más választás! A kétségre így hangzik a rettenetes felelet Izraelben közel öt évtizede, azóta, hogy a zsidó állam „ellenséges” környezetben vívja küzdelmét államiságának, önazonosságának megtartásáért.

Tragikus sorsuk megtanította a zsidókat arra, hogy a fenyegetéseknek jobban higgyenek, mint a békésnek tetsző ígéreteknek. „*Legyünk erősek előbb, s csak azután legyen igazunk!*” – adták ki a jelszót a kibucok 1948-ban; azok a kisközösségek, amelyek az igazi demokráciát elsőként hozták a Közel-Keletre, s amelyek a félelem nélküli szocializmus megvalósításával kísérleteztek. Izrael a menekültek nemzete lett, s nem az arisztokratáké, a pénzmágnásoké: illegalitásból lépett ki, amelynek bélyege ott van a mai vezetőkön, de amelyben megtanulták azt is, hogy otthonukat, földjüket akár életük árán is megvédik.

Ez a hagyomány, s az öt tragikus háború szinte bebiztosította az új ország fennmaradását, egy országét, melynek nagysága fél dunántúlnyi, lakosainak száma alig több mint Budapest lakóinak kétszerese, s amely történelmének mozgalmasságát tekintve első a világon. Mindezek a tények mégsem oldották meg a legalapvetőbb problémát: Izraelnek hol a helye és mi a szerepe a két kultúra, két civilizáció útkereszteződésében, Kelet és Nyugat között?

A 60-as évek derekán Móse Dajan tábornok, aki talán a legelszántabban testesítette meg a „*hátunkat a falnak vetjük*” gondolkodásmód

filozófiáját, egy alkalommal a vezérkari iskola végzős tisztjei előtt így vágott bele az Izrael jövőjével kapcsolatos fejtegetésekbe:

„Bátran mondhatjuk: a Milyen lesz? kérdése szerves részévé vált népünk gondolkodásának.

Feltűnhetett Önöknek, hogy elhagytam a vége szót. Azt mondtam: Milyen lesz?, s nem azt: Milyen lesz a vég? Azért fogalmaztam így, mert úgy hiszem, hogy a hangsúlyt a módszerre, s nem a célra kell helyezni. Nemzetünk számára a pihenés, a béke csak vágy lehetett, nem pedig valóság. Amikor pedig nagynéha mégis békében éltünk és pihentünk, az csak oázis volt számunkra: csak kifújhattuk magunkat, hogy ismét erőt gyűjtsünk a harc folytatásához.

Ezért hiszem, hogy a Milyen lesz? kérdésre csak egyetlen válasz lehet: Harcolunk tovább! És a választ ma is, akár a múltban arra a hitre alapozzuk, amely mindig is összetartott bennünket, hogy a nehézségekkel szembe tudunk nézni, hogy képesek vagyunk harcolni, és nem pedig arra a hiú reményre, hogy problémáinkra megtaláltuk a végleges megoldást. Erkölcsileg és fizikailag kell felkészülnünk a hosszú küzdelemre, félretéve a pihenés és béke idejét.”

Dajan jól tudta, hogy az izraeli állam egyik legérzékenyebb pontjára tapintott rá. Egy valamit azonban ő sem kerülhetett ki: azt, amit a megszállt Európa fölött, 1944-ben ledobott zsidó női ejtőernyősök egyike, egy a kevés túlélő közül – Szenes Hannah harcostársa – így foglalt össze, mintegy válaszolva Dajannak egy nyilvános gyűlésen:

„Lidércnyomásként nehezedik rám egy kérdés, melyet most szeretnék feltenni: Hány háborún kell még fiainknak átesniük, hogy végképp vadállatokká ne váljanak?”

Az 1967-es júniusi hat napos háború diadala azt az illúziót keltette Izrael zsidóságában, hogy az erő alkalmazása egyszerre mindenkorra megoldotta a problémát az arabokkal, felébresztette a reményt Izraelben a végre normális élet megteremthetősége iránt.

Ezt a reményt nem tudta kikezdeni a fegyelemnek és a mértékleteségnek az a konszenzusa sem, amelyet a zsidó alapító atyák ideológiájából örököltek.

Az izraeli zsidó nép abban a hiszemben, hogy megszabadultak a 4000 éves történelem súlyos terhétől, értékeik átértékelésébe fogott, anélkül azonban, hogy intézményeiket megváltoztatták volna, gondolva: így behozhatják lemaradásukat a világméretű versenyfutásban.

A mocsarak és sivatagok termővé formálásának pionír munkáját felváltotta az üzlet, a piac, a menet közben bezsebelhető százalékok úttörő tevékenysége. A „vezetők és vezetettek” korszakát felváltotta a

gyors meggazdagodás lehetőségét kihasználók korszaka. A cionista társadalom gyermekbetegségét a modern fogyasztói társadalom rendellenessége. A karrieristáknak és a spekulánsoknak kedvezett a rendszer: a személyes siker lehetősége felülkerekedett a pionírszellemén, s úrrá lett a szemlélet: Törődjön mindenki magával: Isten gondoskodik majd a többiről. Mindez nagyon gyorsan és hevesen haladt előre, talán túl gyorsan és túl hevesen is, mintha mindenki érezte volna, hogy ki van mérve az ideje.

A normális életfelfogást valósággal megerősiző ez a fajta törekvés, mely legfeljebb csak a tőzsdei árfolyamok hullámmozgásához hasonlítható, arra készítette a politikai vezetőket, hogy a status quot emeljék a kormány jelszavává, hogy „*elbóbiskoljanak*” a babérjaikon a tábornokok, hogy a polgárok összessége a Bar Lév vonal védelmében fogyasztókká változzon.

Az ország élvezte a hétköznapok védelmét, „örök” biztonságba tudva az 1967-ben meghódított területeket, melyek bőségesen ontották a kiuzsorázható munkaerőt. A középszerű alkalmazkodóképességnek emelátszólag erős falán az első rést az 1973. évi Jom Kippur-háború ütötte. Egyszerűsá kiderült, hogy a viszonylagos jólét mint ideál és jelkép nem elegendő már annak igazolására, hogy saját országuk legyen a zsidóknak, sem arra, hogy megköveteljék tőlük: rendszeresen áldozzák fel magukat az ország fennmaradásáért.

Újra felfedezték a kiszolgáltatottságot Izraelben: sorsának kábulatában élő zsidó ember keserűségét a világban, mely nem ismer sem hitet, sem törvényt. De össze lehet egyeztetni az összegegyeztethetlent, egyidejűleg törekedve arra, hogy az emberek olyanokká váljanak itt is, mint másutt, s ugyanakkor sajátosságaikat is őrizzék meg, amelyek e nép életben maradását tették lehetővé. Amikor sikerült felülkerekedni a sokkos állapoton, amely már túlságosan is eluralta a társadalmat, s lassan kikezdett minden bizonyosságot, akkor már hiába programozták át az álom és valóság kapcsolatát, a gépezet már nem akart beindulni. A Békét Most és a Hűség Blokkja gyakran egymásnak esnek.

Ezen ellentmondás nélkül semmit sem értünk meg abból: mi is hajtja az izraeli embert előre, – aki akarva, nem akarva – egy igényes etika és egy sebzett emlékezet örököse, akinek nap mint nap magára kell vállalnia a múltat, amely – most már végérvényesen – legyőzhetetlen.

Szadat váratlan jeruzsálemi útja, az Egyiptommal kötött békeszerződés –, amely kiállta az utóbbi évek politikai próbáját, – kikezdte a közel-keleti gettó falát: olyan életre szólította fel a zsidó államot, amelyben a bűnbak komplexust a sorscsillag új kihívása váltja fel. Izrael

már nem ostromlott erőd, amelyben egy ortodox szekta reflexei, rossz beidegződései kormányozzák a mindenre elszánt helyőrséget, ahol tabunak számít minden békés lehetőség. Nem, ez az ország – amelyben az igazságossághoz fűződő jog a polgár elemi joga – az élet nevében mindenkor farkasszemet mert nézni a halállal: s mindig a halál hunyorított először.

Ezer Weizman tartalékos tábornok a Békét Most mozgalom egyik vezetője a „*Minél inkább változik, annál inkább az marad*” – angol közmondást keserű iróniával így módosította: „*Izraelben csak egy valami változik: a múlt.*”

S valóban. Lassan-lassan cselekvéssé, politikai realitássá érelve a gondolatot a Camp David-i megállapodás sikeres, normalizált utóélete, a Szovjetunió felbomlása, a „*kétpólusú világ*” megszűnte, az intifáda eszkalációja mind ezt sugallta a Rabin-kormánynak – megkezdődtek a palesztin–izraeli tárgyalások Oslóban. A titkolt és titkos megbeszéléseket a nyilvánosság elé tárták, s egy kicsit fellelegezhettek a békét akaró emberek, megítélésünk szerint nem alaptalanul.

A tárgyalások végeztével Rabin és Arafat aláírta a Ciszjordániában és a Gázai-övezetben élő palesztinok számára a béke első dokumentumát jelentő okiratot, mely a részleges és korlátozott autonómia biztosításával a „*teljes*” szuverenitás irányába vezető út első fontos állomása.

Az út, mint mindannyian tudjuk, hosszú lesz, s már az elején szinte leküzdhetetlen akadályokkal van tele.

Nem tudhatjuk, hogy február 27-én, pénteken hajnalban egy fanatikus zsidó telepes – Baruch Goldstein – miért követte el örült vérengzését Hebronban. A Ciszjordániai és a Gázai-övezet 1967-es megszállása óta eltelt időszak legvéresebb incidensének hírére szinte minden érintett fél – az első pillanatokban – meglepően józanul reagált. Az éppen soros tárgyalási fordulót ugyan Szíria, Jordánia és a PFSZ egyaránt felfüggesztette, azonban mindenütt tartózkodtak a visszavonhatatlan kijelentésektől. Az eseményeket a béketárgyalások mozgatói, „*hátterben*” lévő kulcsfigurái is igyekeztek „*politikusan*” értékelni.

Ezer Weizman izraeli államfő a „*cionizmus története legsötétebb eseményének*” nevezte a hebroni mészárlást, Jichak Rabin miniszterelnök telefonon fejezte ki sajnálatát Jasszer Arafatnak, a PFSZ vezetőjének, Bill Clinton amerikai elnök elítélte a vérengzést, külügyminisztere Warren Christopher pedig mérsékletre és a békefolyamat fenntartására sürgette a palesztin vezetőt.

Eközben a megszállt területeken élő palesztinok sokkal inkább érzelmi-müktől vezérelt folyamatos tüntetéssorozattal tiltakoztak a mecsetben

történt tragédia miatt. Jeruzsálemben már a vérengzés napján 120 ezren vonultak a Templomhegyre, kövel dobálták meg a Sírátófalat, s az izraeli hatóságok hiába léptettek életbe kijárási tilalmat, a rendfenntartók és a tüntetők összecsapásai során ismét több, mint tíz palesztin vesztette életét. A felkorbácsolt indulatokat erősíti a megállapodást ellenző Hamász és az Irán-barát Hezbollah-csoport bosszú fogadkozása, valamint az a megbocsájthatatlan tény, hogy Goldstein az egyhónapos Ramadán-bőjt alatt támadt a szent helyükön imádkozó arabokra.

„Mi megértjük az Önök érzelmeit és e szörnyű tragédia feletti fájdalomukat” – jelentette ki megrendülten Jichak Rabin kormányfő. A közel-keleti békefolyamat elakadását megelőzendő és a palesztinok revans vágyának újraéledését megakadályozandó az izraeli kormány korábban elképzelhetetlen lépésre szánta el magát: elrendelte „bizonyos” ciszjordániai telepések – elsősorban Kirjat Arbából, ahonnan Goldstein elindult – fegyvereinek begyűjtését és a fegyverviselési engedélyük bevonását. A sors kegyetlen fintora, hogy az 1967-ben megszállt területek betelepítési politikájának részeként két évtizede éppen a most is kormányfői poszton lévő Jichak Rabin – az önvédelmet követelő zsidó csoportok nyomására engedélyezte a telepések fegyverviselését.

Az izraeli kormány szintén „példátlan” módon, most tette lehetővé a szélsőségesen fanatikus telepés-szervezetek vezetőinek – a Kahane Chai (Kahane él) szervezet követőinek – „adminisztratív” – azaz vádemelés és tárgyalás nélküli – őrizetbe vételét is, amelyet mindeddig kizárólag a palesztinokkal szemben alkalmaztak. Humanitárius gesztusként elrendelte továbbá 800–100 bebörtönzött palesztin rövid időn belüli szabadon bocsátását. Végül a február 25-i vérengzés kivizsgálására bizottságot állítottak fel. Ilyen testületet korábban csak két alkalommal hoztak létre, az 1973-as Jom Kippur-háború után, majd a „Békét Galileának”-háború után a libanoni Szabra és Satila menekült-táborokban – Haddad őrnagy különítményesei által elkövetett vérengzést követően. Izrael ENSZ nagykövete még tovább ment: „elképzelhetőnek” nevezte a Jeruzsálem által mindig élesen elutasított nemzetközi erők jelenlétét a megszállt területeken.

A Rabin-kormány közleményében az államügyész feladatává tette, hogy vizsgálja meg a szélsőséges Kach és Kahane Chai szervezetek betiltásának lehetőségét, amelyek a militáns telepések legfőbb gyülekezőhelyei. Rabin és Perez számára azonban nagyon kemény próbatétel következik, hiszen jól tudják, hogy Goldstein nézeteit az ultraortodox telepések közül sokan osztják: a Kahane Chai nevű szervezet tagjai

hősnek és mártírnak kijáró módon temették el, s „korunk Sámsonjának” nevezték az Ibrahim-mecset gyilkosát.

Kevésbé ortodoxok „stílusérzékét” dicsérték, azt, hogy gyilkosságsorozat a időpontjául a zsidó vallás télvégi örömnepének, a purimnak az első napját választotta, amikor a zsidók arra emlékeznek, hogy Eszter megakadályozta a perzsa birodalomban élő népe kiirtását.

A fent említettek ellenére mégis hisszük, hogy a „szent város” nem a harag, a háború, hanem a közeledés és megbékélés szimbolikus és valóságos színhelye is lesz.

A Jeruzsálemtől alig 40 kilométerre délnyugatra fekvő Hebronban épült Ibrahim-mecsetet a zsidók és muszlimok – hosszú emberöltők óta – egyaránt szent helyként tisztelik: a hagyomány szerint itt nyugszanak a zsidóság ősatyjai, a bibliai pátriárkák, Ábrahám, Izsák és Jákob, és Ábrahámnak szolgálójától, Hágártól született fia, Iszmail, akitől a muszlimok származtatják magukat.

Jeruzsálem elfoglalása előtt egyébként Hebron Dávid király székvárosa volt, majd a VI. századtól telepedtek le muszlimok, s a XII. században építették a szent barlang fölé az Ábrahám (Ibrahim) nevét viselő mecsetet. Évszázadokon keresztül békésen éltek egymás mellett a két vallás követői, míg 1929-ben a „kibékíthatetlen” ellentétek arab pogromhoz vezettek, amelynek során 67 zsidót öltek meg. Izrael az 1967-es hatnapos háborúban elfoglalta Ciszjordániát, s vele Hebront, s az első telepések már 1968 tavaszán megjelentek az akkor 60 ezres, főként arabok lakta városban.

Hebron közvetlen szomszédságában építették föl Kirjat Arbát, amely aztán az ultraortodox telepések egyik militáns központja lett.

A városban a szélsőséges fundamentalista Hamász is erős bázist tart fenn, így nem csodálkozhatunk, hogy a goldsteini pusztítás előtt is több erőszakos összecsapás zajlott itt.

A pátriárkák sírja fölött emelt épületet a zsidók és a muszlimok szigorúan megosztva látogatják: a főhajó mecsetként, a két oldalhajó pedig zsinagógaként szolgál. Kivétel a pénteki nap – ekkor követte el egyébként a fanatikus Goldstein örült tettét –, amikor a muszlimoké az egész épület, és a zsidóknak elvben tilos a belépés.

Azt is hisszük, hogy e szent hely nem elválasztani, hanem inkább összekötni fogja ezt az egymásra utalt két népet, s hisszük, hogy a kölcsönös gyűlölet és bosszúvágy megszűnik, s bárhol: a Szentföldön és másutt is; a zsidók emberként lehetnek zsidók és zsidóként emberek, a palesztinok palesztinként emberek és emberként palesztinok, hogy béke lehessen az olajfák alatt és másutt is.

IRODALOM:

Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Bp., 1985.

Oszettky Tamás: Arab-izraeli háborúk 1948-1982. Bp., 1984.

Benke József: A palesztin nemzeti tudat kialakulása és története. Valóság, 1975/9.

Kende Péter: Röpirat a zsidókérdésről. Bp., 1989.

Száraz György: Egy előítélet nyomában. Bp., 1976.

Kiss György: Megjelölve Krisztus keresztyével és Dávid csillagával. Bp., 1987.

Simon Róbert: A Korán világa. Bp., 1988.

Radnóti Miklós összes versei és műfordításai Bp., 1963.

GÁBOR MÉSZÁROS:

WILL THERE BE PIECE UNDER THE OLIVE TREES?

In the first part of his essay the author tries to analyze the questions of holocaust. Instead of well-known events of the tragic period he focuses on the divergency of human morality and polidarity.

The second half of the study is an analysis of the conflicts between the Arabs and the Jews, revealing the connections between past and present in order to give a contribution to a real chance of a moral and political solution.

The author points out the importance of the fact that both nations can be understood only if one tries to understand their way of life, the million ways they move, love or suffer. Both the Jews and the Arabs often consider things that have already passed to be more important. Just as the dead.

The author's intention is primarily to present the tragic past and the catartic present to the readers in a way of being free of any prejudice. The need to answer the question in the title is implied in every sentence. The refusal to accept the responsibility of answering is not possible.

